

BIBLIOTHECA INDICA:
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
NEW SERIES, No. 1204.

कर्मप्रदीपः ।
(छन्दोग्यपरिशिष्टाप्रबन्धः ।)

KARMAPRADĪPA
OR CHANDOGA-PARIŚISTA
WITH THE COMMENTARY CALLED PARIŚISTA PRABĀH
OF MAHĀMAHOPĀDHYĀYA NĀRĀYANOPĀDHĀYA

FASC. II

—
CALCUTTA.

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,
AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL, 1 PARK STREET
1923

कर्मप्रदौपः ।

प्रथमप्रपाठके प्रथमः खण्डः ।

ॐ नमः सामवेदाय ।

श्रीगणेशाय नमः ।

परिशिष्टप्रकाशस्यानुक्रमणिका ।

यस्ताज्ञौ जयति शुतिस्मृतिमयी यत्पादपाथोमयो-
धम्यः कैश्चिदुपास्यते सुकृतिभिर्गङ्गेत्यभिख्यां गतः ।
यं ज्योतिर्मयमन्तरुद्वतमश्केत्यु पुरस्कुर्वते
सन्तः, पातु जगच्चतुर्मुखगिरामर्थः स देवो हरिः ॥ १ ॥
इह जगति वन्दितपादाः सदा नरेन्द्रैः पवित्रजन्मानः ।
वसुधासुधाभुजः कर्ति नाभूवन् कान्तिविल्लीयाः ॥ २ ॥
चरितमहति तेषामन्वये सोमपीथी
समजनि परितोषश्कन्दसां देहवन्धः ।
अलभत स हि विप्राच्छासनं तालवाटीं
लदिह भजति पूजामुत्तरा येन राढ़ा ॥ ३ ॥
तस्माच्चतुर्थखण्डं पिशाचखण्डं तथाच वापर्थी ऊलाजाम् ।
द्विजवर्णादिकमपरं निःस्तमनघङ्गलस्यानम् ॥ ४ ॥

जद्गृथं भूवलयपावनहेतुरेकः
 योति विधौ मततनिर्मलधीप्रसारः ।
 प्राक् पूजितो विवृधसंसदि धर्मनामा
 नामानुरूपचरितः परितोषस्तुः ॥ ५ ॥
 तस्मादजायत सदायतनं गुणानां
 भद्रेश्वरो निखिलकोविदवन्दनीयः ।
 मध्ये सतां स्थितिमतां प्रथमाभिधेयः
 सेवाभिषिक्तहृदयः पदयोर्मुरारः ॥ ६ ॥
 तस्माहदाधर इति द्विजचक्रवर्ती
 राजप्रतिग्रहपराङ्गुखमानमोऽभूत् ।
 पुण्यानि कंवलमहर्निश्चमर्जयन् यः
 गान्तश्चिराय समयङ्गमयाम्बभूव ॥ ७ ॥
 तस्माङ्गुष्ठितसाध्यभूमिवलयः शिष्योपशिष्यव्रजै-
 विहन्मौलिगभूदुमापतिरिति प्राभाकरग्रामर्णीः ।
 च्यापालाज्जयपालतः स हि महाश्राद्धं * प्रभूतं महा-
 दानञ्चार्थिगणार्थनार्दहृदयः प्रत्यग्न्हीत्युख्यवान् ॥ ८ ॥
 तस्यानुजः ॥ सुकृतवानय हृतमर्वस्वदच्चिणो बहुधा ।
 उदियाय गोननामा गुरुरिव तत्त्वे पुराणज्ञः ॥ ९ ॥
 शश्वद्विश्वजनीन ॥ निर्मलगुणं भूलोकवाचस्पतौ
 प्रेष्ठल्कोर्त्तिसरित्रवाहनिवहप्रक्षालिताशामुखे ।

* महाश्राद्धे, इति क पुस्तके पाठः । † विप्रजनीन, इति ख पुस्तके पाठः ।

॥ तस्यात्मजः इति ख पुस्तके पाठः ।

यस्मिन् कृष्णपदैकलीनहृदये धर्माधिकारास्यदं
 बिभाषे हिजमन्दिराख्यधिवसन् निर्धूतदोषाः श्रियः ॥ १० ॥
 जातस्ततः स्मृतिपुराणविदासुपास्य—
 विद्यः प्रभाकरमतस्थितिलब्धकीर्तिः ।
 नमः सतां सदसि मित्रजनेषु च श्री-
 नारायणः सततकृष्णपरायणात्मा ॥ ११ ॥
 कन्दोगपरिशिष्टस्य मर्वार्थालोकहेतवे ।
 परिशिष्टप्रकाशाख्यश्चक्रं तेनैष * धीमता ॥

प्रभाया अनुक्रमणिका ।

यस्मात् सर्वे यतः सर्वे यस्मिन् सर्वे प्रलीयते ।
 यत्र सर्वं गतं सर्वं तत्त्वाहः समुपास्यहं ॥
 प्रत्युहव्यूहविध्वस्यै दुर्गिडराजमहं भर्ज ।
 विश्वेगमन्नपूर्णाच्च वन्दे बोधविवृद्धये ॥
 महर्षिं गोभिलाचार्यं कात्यायनमृपिं तथा ।
 परिशिष्टप्रणितारं प्रणमामि प्रयत्नतः ॥
 पित्रोर्गुरुणामङ्गुष्ठै प्रणमामि मुहुर्मुहः ।
 यत्कृपालेशमालेण सम बोधलबोदयः ॥
 कन्दोगपरिशिष्टस्य कात्यायनकृतरियम् ।
 व्याख्या कर्मप्रदीपस्य प्रभाख्या क्रियते मया ॥

* तेनैव इति क पुस्तके पाठः ।

अथाऽतो गोभिलोक्तानामन्येषाच्चैव कर्मणाम् ।

अस्यष्टानां विधिं सम्यग्दर्शयिष्ये प्रदीपवत् ॥ १ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

अथ वेदाध्ययनान्तरं गृहस्थायमप्रवेशोनुखस्य माणवकस्य
गोभिलोक्तानामाधानादिगृहकर्मणामन्येषाच्च मन्वाद्युक्तकर्मणा-
मस्यष्टानाम् ।

“आसीन ऊर्ध्वः प्रह्लो वा नियमो यत्र नेटृशः” ।

इत्यादीनां सम्यग्नुष्टानं दर्शयिष्ये । प्रदीपवत् । यथा प्रदीपो-
ऽस्यष्टानि द्रव्याणि स्थृष्टीकरोति तथाऽहमपि अस्यष्टस्थृष्टीकरणात्
प्रदीपतुल्य इति यत्यकारस्य प्रदीपतुल्यता, यत्यस्य वा । अतः-
शब्दो हेत्वर्थे । यस्मादस्यष्टानि गोभिलाद्युक्तकर्माणि, तस्माद्-
व्यक्तीकरोमि । अत्यथा विगुणगृहस्थकर्मानुष्टानात्* माणवकः
प्रत्यवायी भवेत् ।

अथशब्दश्च मङ्गलार्थोऽपि । तथाचोक्तम् ।

“ॐकारश्चायशब्दश्च द्वावेतौ व्रह्मणः पुरा ।

करणं भित्त्वा विनिर्यातौ तेन माङ्गलिकादुभौ” ॥ इति ॥ १ ॥

प्रभा ।

इह खलु तत्त्वान् कात्यायनः कन्दोगकर्त्तव्यानां गृहाकर्मणां
अन्येषाच्चास्यष्टानां स्थृष्टीकरणार्थं कन्दोगपरिशिष्टापरनामधीयं
कर्मप्रदीपाख्यमिमं यत्यं रचयाच्चकार । तस्येयमल्पग्रन्था वृत्ति-

* भर्मानुष्टानात्—इति ख पुस्तके पाठः ।

रांभ्यते । व्याचिख्यासितस्य कर्मप्रदीपस्यायमादिमः श्वोकः
अथात इत्यादिः ।

तत्रायश्च आर्वेयग्रन्थस्यादौ प्रयुज्यते । शुत्या च मङ्गलप्रयो-
जनोभवति । आनन्तर्यार्थो वा । वेदाध्ययनान्तरमिति तत्रार्थः ।
अतःगच्छो हेत्वर्थः । यस्मात् गोभिलोक्तानि कानिचित् गृह्ण-
कर्माण्यस्यष्टानि, न च सर्वाणि कृन्दोगकर्त्तव्याणि कर्माणि
गोभिलेनोक्तानि, अत एतस्मात् कारणात् । वेदाध्ययना-
नन्तरं गृहस्याश्रमं प्रविविक्षुणा कृन्दोगब्रह्मचारिणा गृह्णकर्मादि-
परिज्ञानार्थं गृह्णादिकमन्येतत्त्वम् । तत्र चास्यष्टानामन्येषाच्च
कृन्दोगकर्त्तव्यानां कर्मणां विधौ सम्यगप्रदर्शिते कर्मणां सम्यक्
परिज्ञानाभावेन कर्मणां वैगुण्यं, कर्त्तुश्चापराधः स्यात् । तस्मात्
गोभिलोक्तानामन्येषाच्च गोभिलीयकर्त्तव्यानामस्यष्टानां विधिं
प्रदीपवत् सम्यग् दर्शयिष्ये । यथा मन्दान्यकारे अस्यष्टानि वस्तुनि
प्रदीपः सम्यग् दर्शयति, तद्वित्त्वर्थः ।

अत्र च गोभिलोक्तानां कर्मणां कृन्दोगकर्त्तव्यत्वस्याविवादात्
अन्यान्यपि कर्माणि कृन्दोगकर्त्तव्यान्येवेति विज्ञायते ।

“प्रसिद्धार्थस्य सात्रिध्ये योऽप्रमिद्धार्थ उच्चरते ।

स सत्रिधानसामर्थ्यात्तज्जातीयोऽवगम्यते” ॥

इति न्यायात् । अपिचाहः ।

“संयोगो विप्रयोगश साहचर्यं विरोधिता ।

अर्थः प्रकरणं लिङ्गं शब्दस्यान्यस्य सत्रिधिः ॥

जर्जन्तु विवृतं कार्यं तनुवयमधोवृतम् ।

विवृतं चोपवीतं स्यात्स्यैको यन्त्रिरिष्यते ॥ २ ॥

“सामर्थ्यमौचिती देशः कालो व्यक्तिः स्वरादयः ।

शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतवः” ॥

इति । अध्येतृभम्प्रदायप्रमिद्विश्वेतमर्थमुपोद्दलयति । अध्येतारोहि यन्मिमं कन्दोगपरिगिष्ठमित्याचक्षते । निबन्धारथैवम् । यथा खल्यग्रामाये लिखितं दृष्ट्वा भवेदयमग्रा इति मृतिः, तथा प्रकृतेऽपि कन्दोगकर्त्तव्यप्राये पठितं कन्दोगकर्त्तव्यमेतदिति धीरुदेति । उदेति चेत्, न युज्यते विना कारणमुत्स्वष्टुम् । तथाच न्यायः । “प्राये वचनाच्च”—इति । तस्मात् कन्दोगकर्त्तव्यकर्मप्रवाहमध्ये यक्षिकिञ्चिदन्यत् कर्मोपदिष्टं, तदपि कन्दोगकर्त्तव्यमित्यवधार्यते । तस्मात् पूर्वस्मिन् परस्मिन्श कर्मप्रवाहे कन्दोगकर्त्तव्यं मति तत्त्वाध्यपठितं किञ्चित् कर्माकस्माहेवार्हजरतोयन्यायेन कन्दोगानां न भविष्यति भविष्यति तु कन्दोगतर्षामिति कुतोऽयमसदावेश इति न खल्यधिगच्छामि ॥ १ ॥

परिगिष्ठप्रकाशः ।

यज्ञोपवीतिना आचान्तोदक्षेन ऊत्यमिति गोभिलेनोक्ता, पुनर्यज्ञोपवीतं कुरुते सूत्रं वस्त्रं वा अपि वा कुगरज्ञुमेवेत्युक्तम् । अनेन यज्ञोपवीतं सूत्रमित्येतावक्षात्मावसुक्तम् । गुणविसराद्यभिधानेन तदेव व्यक्तीकरोति ।

वामावर्त्तवल्लितसूत्रवयं चिगुणीकृत्य दक्षिणावर्त्तवल्लितं
कार्यम् । एवं नव तत्त्वः । तदेव तिमरमुपवीतं स्यात् । तस्य
च तिमरस्यैको ग्रन्थिर्मुनिभिरिष्यते । तच्च सूत्रं कार्पासं कौशियं
च ब्राह्मणस्य ।

तथाच मनुः—

“कार्पासमुपवीतं स्याद्विप्रस्योङ्गवतं त्रिवृत् ।

शणसूत्रमयं राज्ञो वैश्यस्याविकसूत्रकम्” ॥

बौधायनः—

“कौशं सौतं त्रिस्त्रिवृतं यज्ञोपवीतमानाभेः” । कौशं कृमि-
कोशोऽन्यं त्रिस्त्रिवृतमयम् । सौतं कार्पासम् । त्रिस्त्रिवृतं
नवगुणं त्रिसरीकृतमित्यर्थः । “नव वै त्रिवृतः” इति शुर्तः ।

यच्च देवलवचनम् ।

“कार्पासचौमगोबालशणवल्वत्प्रणोङ्गवम् ।

सदा सभ्वतो धार्यमुपवीतं द्विजातिभिः” ॥

इति । तत्पुर्वपूर्वासभ्वे उत्तरोत्तरविधायकम् । तथा—

“यज्ञोपवीतं कुर्वीत सूत्राणि नवतत्त्वः ।

एकेन ग्रन्थिना तनुद्विगुणस्त्रिगुणोऽथवा” ॥

द्विगुण इति त्रिसरासभ्वे द्विसरमित्यर्थः ।

यच्च पैठीनसिवचनम् ।

“कार्पासमुपवीतं पठ्तन्तु त्रिवृतं ब्राह्मणस्य, चौमं राजन्यस्य,
आविकं वैश्यस्य” । तदपि नवतत्त्वसभ्वे तनुषट्कं विधत्ते ।

त्रिवृतं त्रिसरमित्यर्थः । अथवा नवगुणं त्रिसरद्वयेन पट्टतन्तुक-
मित्यर्थः । क्षीरं अतसीभवम् । एतेन, “उपवीतमयुग्मसं
विषमतन्तुकम्” इति गृह्यपरिशिष्टोक्तमपि स्पष्टीकृतम् । एतच्च
सूतमयोपवीतधारणं वस्त्राभावे । तथाच निगमपरिशिष्टम् ।
“वासमा यज्ञोपवीतानि कुर्यात् तदभावे त्रिवृता सूतेण
कुशमुञ्जबालगरज्जुभिर्वा” । बालोऽत्र गोबालो देवतवचनात् ।
अत च कुशगरगोबालादिषु गुणत्रिसरादिनियमो नास्ति । सूत
एव तन्नियमोपदेशात् । अवघातादयसु ब्रीहिधर्मत्वात् तत्कार्य-
कारियवेष्यपि कर्तव्याः । अत तु गुणत्रिसरादिकं यज्ञोप-
वीतान्तर्गतं न तु तदर्थाः । पुरोडाशादिकं तु न यागपदार्थ-
निविष्टं किं तु द्रव्यमात्रम् । अन्यथा प्रधानस्यातिदेशाभावात्
अनतिदेशापत्तेः । अन्ये त्वाहः,—यज्ञोपवीतानीत्युत्तरीये गौणं
तदर्थविन्यासप्राप्यर्थमिति ॥ २ ॥

प्रभा ।

यज्ञोपवीतं कुरुते सूतं वस्त्रं वा अपिवा कुशरज्जुमेवेति
गोभिलसूते सूतं यज्ञोपवीतं कुरुते इत्येतावन्मात्रमुक्तम् । तदेव
गुणसराद्यभिधानेन स्पष्टयति । त्रिवृद्धिवृतमिति । त्रिगुणं क्षत्वा
ज्ञाहृष्टतं कार्यं, तन्त्रयमधोवृतं त्रिवृतच्च कार्यम् । एवं गुण-
न्यस्य त्रिगुणीकरणेन नव तन्तवः सम्पद्यन्ते । तथाच गृह्या-
संग्रहः ।

“यज्ञोपवीतं कुर्वीत सूतेण नवतान्तवम्” ।

इति । ऊर्जवृत्तलक्षणमाह संग्रहकारः ।

“करेण दक्षिणेनोर्जं गतेन विगुणीकृतम् ।

बलितं मानवैः सूतं शास्त्रे ऊर्जवृत्तं स्मृतम्” ॥

इति । ऊर्जन्तु विवृतं कार्यमिति पाठेऽप्यमिवार्थः । वामावर्त्त-
बलितं सूतवयं विगुणीकृत्य दक्षिणावर्त्तवृत्तं कार्यमिति परिगिष्ठ
प्रकाशः ।

तदेव विमरमुपवीतं स्यात् । उपवीतमिव यज्ञसम्बन्धात्
यज्ञोपवीतमित्युच्चर्ते । तस्यैकोग्रम्यिरिष्टतं कृन्दोगाचार्यैः । केचित्
किल प्रवरमस्यया ग्रम्यिं कुर्वन्ति । एकोग्रम्यिरित्यनेन तत्वाननु-
मतिर्दर्शिता । यज्ञान्यैर्दिगुणितं पट्टन्तुकज्ञोपवीतमुक्तम् । तच्च-
न्दोर्गतरपरम् । शाखान्तरसूतकारत्वात्तेषाम् । एवं सूतशङ्को-
पादानात् तस्य च कार्पासे प्रसिद्धेः कार्पासमुपवीतं कृन्दोगा-
नाम् । एवमाचार्येण सूतं वस्त्रं वा इत्यभिधानात् सूत्राभावे
वस्त्रस्य विधानावगतेः वस्त्राभावे सूतविधानमपि कृन्दोर्गतरपरं
बोध्यम् ।

अत यद्यपि सत्यामपि ब्रीहीनवहन्तीति श्रुतौ ब्रीहिकार्य-
कारिणि यवेऽप्यवघातादयः क्रियन्ते, तथापि यज्ञोपवीतकार्य-
कारिणि वस्त्रादौ न विवृतादिनियमः । विवृतादेयज्ञोपवीत-
पदार्थान्तर्निविष्टत्वेन यज्ञोपवीतधर्मत्वाभावात् अन्यत्र तदप्रसुक्तेः ।
अवघातादीनां ब्रीहिपदार्थान्तर्निविष्टत्वाभावेन ब्रीहिधर्मत्वात्
अवघातादिविधौ ब्रीहिपदेन ब्रीहियागावान्तरापूर्वमाध्यनस्य
लक्ष्यमाणत्वाच्च यवे तदाचरणं युक्तमेव ॥ २ ॥

पृष्ठवंशे च नाभ्याच्च धृतं यद्विन्दते कटिम् ।

तद्वार्थमुपवीतं स्यान्नातोलम्बं* न चोच्छितम् ॥ ३ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

इदानीं देव्यमुपवीतस्याह ।

पृष्ठवंशनाभ्योर्दृतं सत् यक्तिपर्यन्तं लम्बते तदुपवीतं धारयेत् ।
नातोऽधिकं लम्बमानं नापि ऊर्ध्वं श्रितं छस्यमितियावत् । एतच्च
गोभिलौयानाम् । अन्येषां तु,

“स्तनादूर्ध्वमधोनाभेन्न कर्तव्यं कथच्चन्” ।

इति देवलेनोक्तं प्रमाणमिति । “यज्ञोपवीतमानाभेः” इति बौधा-
यनोक्तस्याव्येषैव व्यवस्था । स्नातकैष द्वे यज्ञोपवीते धार्ये ।

तथाच वशिष्टः,—

“स्नातकानां हि निर्व्यं स्यादन्तर्वासस्तथोत्तरम् ।

यज्ञोपवीते द्वे यष्टिः सोदकश्च कमण्डलुः” ॥ ३ ॥

प्रभा ।

उपवीतस्य परिमाणमाह । पूष्ठवंशे चेति । यदुपवीतं पृष्ठ-
वंशे नाभ्याच्च धृतं सत् कटिं विन्दते लभते कटिपर्यन्तं लम्बते
इत्येतत् । तदुपवीतं धार्ये, न पुनरतो लम्बं नाप्युच्छितं छस्य-
मित्यर्थः । परिमाणान्तरमाह गोभिलपुत्रो गृह्णासंयहे ।

“स्तनादूर्ध्वमधोनाभेन्न कर्तव्यं कथच्चन् ।

स्तनादूर्ध्वं श्रियं हन्ति अधोनाभेस्तपःस्यः” ॥

* नातिलम्बं, इति कल्प गुप्तकोष पाठः ।

संदोपवीतिना भाव्यं सदा बद्धशिखिन च ।

विशिखोव्युपवीतश्च यत्करोति न तत्कृतम् ॥ ४ ॥

इति । यत् यदुपक्रम्य पठितं तत्तचैवाङ्गमिति न्यायात् न चो-
च्छितमिति कात्यायनीयो निषेधस्तदुक्तकल्प एवाभिनिविश्वर्ते, न
गृह्णासंग्रहोक्ते कल्पे । एवं तदुक्तो नाभेरधःकरणनिषेधस्तदुक्त-
एव कल्पेऽभिनिविश्वर्ते, न कात्यायनीक्ते कल्पे इति द्रष्टव्यम् ।
तदनयोः परिमाणयोर्विंकल्पः । कुतः ? द्वयोरेव स्वशास्त्रोक्तत्वात् ।
यत्त्वा, गोभिलपुत्रवचनमविदुषा नारायणोपाध्यायेन,

“स्तनादूर्धुमधोनाभेन कर्त्तव्यं कथच्चन” ।

इति देवलोकं परिमाणं गोभिलीयव्यतिरिक्तविषयमित्युक्तम् ।
तदनादरणीयम् ॥ ३ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

कर्माङ्गलं यज्ञोपवीतस्य, “यज्ञोपवीतिना आचान्तोकेन क्षत्यम्,”
इति सूत्रात् । तथाच कर्मकालमावे धारणं नान्यदेति
प्रसक्तावाह ।

सदोपवीतयुक्तेन बद्धचूडेन च भवितव्यम् । एतेन शिखाबन्धोपवीत-
धारणयोः पुरुषार्थतोक्ता । ततश्चाधारणे प्रत्यवायः । पुरुषार्थतया
सदा धारणात् कर्मकालेऽपि धारणोपपत्तेः किं कर्माङ्गिता नास्य-
वेत्यताह । विशिख इत्यादि । शिखोपवीतरहितेन यस्मिं क्षतं, न
तत्कृतम् । विगुणत्वेन फलासाधकत्वादित्यभिप्रायः । केवल-

पुरुषार्थत्वे हि दैवात्कर्मकालेऽधारणेऽपि कर्माविगुणमेव पुरुषस्तु प्रत्यवायी स्यात् । कर्माङ्गत्वे तु नैवम् । तदा च विगुणक्रतु-समाधाने यत्यायश्चित्तं तत्कर्तव्यमिति कर्माङ्गत्वोपदेशप्रयोजनम् । एतेन दधिखादिरादिवत् क्रतुपुरुषार्थतयोभयार्थतया ह्यात्मकता उपवीतस्यत्युक्तम् । अतएव —

“पिवतो मेहतश्चापि भुज्ञतोऽनुपवीतिनः ।

प्राणायामं चिधावद्दं नवकं त्रियुतं * क्रमात्” ॥

इत्यन्यत्रापि व्यक्तमुक्तं धारणम् । अतएव धनार्जननियमस्य पुरुषार्थत्वे तदतिक्रमेण कृथाद्यर्जितधनेन क्रतुनिष्पत्तिरविगुणैव पुरुषस्तु नियमातिक्रमात् प्रायश्चित्तीयते । विशिख इत्यनेन च असत्यामपि शिखायां शिखावस्थाभावे कर्मवैगुण्यं नतु सत्य-मेवत्युक्तम् ॥ ४ ॥

प्रभा ।

यज्ञोपवीतस्य कर्माङ्गत्वं “यज्ञोपवीतिनाचान्तोदकेन कृत्यम्” इति गोभिलसूत्रेणोक्तम् । एवज्ञ कर्मकालादन्यत्र तस्य धारणं न प्राप्नोति, तवाह । सदोपवीतिनेति । सर्वदा उपवीतिना सर्वदा बहुशिखेन च पुरुषेण भवितव्यम् । अनेन यज्ञोपवीतधारणस्य शिखावस्थनस्य च पुरुषार्थतोक्ता । ततस्य विपर्यये प्रत्यवायः स्यात् । तत् किं पुरुषार्थयोः शिखावस्थनोपवीतधारणयोरवर्जनीयतया कर्मकालेऽप्यमुवत्तिरिति नैतयोः कर्मार्थतेत्याशङ्काया-

* नक्तं त्रिक्युतं, इति ग पुरुषके पाठः ।

मांह । विशिख इत्यादि । अबहशिखोऽनुपवीती च यत् कर्म करोति, तत् क्तं न भवति । विगुणतया सम्यक् फलाजन्न-कञ्जात् न तत् क्तमिति निन्दावादः । पूर्वाङ्गे पुरुषार्थतयोक्तयोः शिखाबन्धोपवीतधारणयोरुत्तराङ्गे व्यतिरेके निन्दार्थवादमुखेन कर्मार्थतोक्तंविशिख इत्यस्य विशिखाबन्धन इत्यर्थः कल्पते । अन्यथा पूर्वापरमामञ्जस्यं न स्यात् । बहुशिखेनेत्यत्र बहायाः शिखाया उपस्थितत्वात् बहा शिखैव वा विशिख इति शिखा-शब्देन परामृश्यते । एतेन विशिख इत्यनेनामत्यामपि शिखायां शिखाबन्धाभावे कर्मवैगुण्यं न तु सत्याभेवेति परिशिष्टप्रकाशोक्तमसङ्गतम् । तथात्वे कर्माङ्गतया शिखाबन्धनवत् शिखाऽपि विधातव्येति वाक्यभेदशापद्येत । तदत्र पुरुषार्थयोरिव सतोः शिखाबन्धनोपवीतधारणयोः मंयोगपृथक्त्वन्यायेन कर्मार्थत्वं न तु कर्मार्थमन्यत् यज्ञोपवीतं धार्थमित्युक्तम् । स्मातकानान्तु यज्ञो-पवीतद्वयं धार्थमित्याह विशिष्टः ।

“स्मातकानां हि नित्यं स्यादन्तर्वासस्तयोरुत्तरम् ।
यज्ञोपवीतं हे यष्टिः सोदकश्च कमण्डलः” ॥

इति । पुरुषार्थस्यैव यज्ञोपवीतधारणस्य कर्मार्थतया विधानात् तत्राव्येषैव गतिः । स्मरक्ति च ।

“यज्ञोपवीते हे धार्थे श्रीतस्मात्तेषु कर्मसु ।
तृतीयज्ञोत्तरीयार्थं वस्त्राभावे तदिष्वते” ॥

इति ॥ ४ ॥

तिः प्राश्यापो द्विरुन्मृज्य मुखमेतानुपस्थृश्वेत् ।
आस्यनासात्त्विकर्गांश्च नाभिवक्तःशिरोऽसकान् ॥५॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

आचान्तोदकेन कृत्यमिति गोभिलोक्तमाचमनमव्यक्तं व्यनक्ति । वारत्यमपः प्रकर्षेण भक्षयेत् । भक्षणप्रकर्षश्च कर्मकरणकर्तृप्रकर्षात् । तत्र कर्मकर्षोऽनुषाणत्वाफेनत्वावुद्दत्तद्वदयगामित्वादिरूपः । कर्तृप्रकर्षश्च कृतपाणिपादशौचत्वासौनत्वप्राप्तुखत्वादिरूपः । करणप्रकर्षथाच ब्राह्मतीर्थत्वादिः । एवमपो भक्षयित्वा मुखं वारदयमूर्द्धेऽलोमस्थाने मार्जयेत् । न लक्षोमक्ते । पुनराचमनेऽनवस्थाप्रसङ्गात् । तथाच परिशिष्टम् । “आचान्तः पुनराचमनेत् । वासश्च परिधायोष्ठो संसृश्य यत्वालोमकौ” । मार्जनं चाङ्गुष्ठमूलेन, लिखिष्यमाणादच्छवचनात् । एतेन “उदगम्नेरुक्ष्य प्रक्षाल्य पाणी पादौ चोपविश्य त्रिराचमनेत् द्विः परिमृजौत पादावभ्युक्ष्य शिरोऽभ्युक्षयेत्” इति गौभिलेनोक्तम् वारदयमार्जनं मुखस्य वारत्यभक्षणमपां स्फुटीहृतम् ।

अत च उदगम्नेरुक्ष्येति कर्माङ्गाचमनमेव वारत्यमित्युक्तम् । ततश्च “त्रिशतुर्वा अप आचामेत्”—इति गोतमोक्तां वारचतुर्ष्यमाचमनमद्यार्थकर्मसु व्यवस्थितमिति यत्कैश्चिदुक्तं तत्रिरस्तम् । आचान्तोदकेन कृत्यमिति कर्माङ्गस्यैवाचमनस्य उदगम्नेरुक्ष्य इत्यादिना विवेचनात् । ततश्च तिः प्राशिता यदि हृदयगान भवन्ति तदा चतुर्वेति चहुभिरुक्ता व्यवस्था । भाव-

शुद्धप्रेक्षयेति कल्पतरुक्ता व्यवस्था । “इन्द्रियाण्यद्विः संसृशेत् अक्षिणी नासिके कर्णाविति यद्यन्नीमांस्यं स्यात् तदद्विः सृशेत्” इत्युक्तं गोभिलेन । तदव्यक्तं व्यक्तीकरोति । एतानि वक्ष्यमाणानि समीपे सृशेत् । न तु तत्तस्याने । समलत्वात् । आस्यादीनां समाप्तेन कपर्देनोपादानं तेषां सोपसर्जनसृशतिसम्बन्धार्थं, नाभ्यादीनाच्च पृथक् समाप्तेनोपादानं सृशतिमात्रसम्बन्धार्थम् । अयं चास्यादिक्रमोदक्षोक्त इत्यङ्गुलीनियमोऽपि स एव आह्वाः । तथाहि दक्षः—

“अनेनैव विधानेन आचान्तः शुचितामियात् ।

प्रक्ष्यात्य पाणी पादौ च त्रिः पिवेदम्बुद्धीक्षितम्” ॥

अनेन वक्ष्यमाणेन ।

“संहृत्याङ्गुष्ठमूलेन द्विः प्रसृज्यात्ततो मुखम् ।

संहृत्य तिसृभिः पूर्वमास्यमेवमुपसृशेत्” ।

मुखं संहृत्य ततः प्रसृज्यादित्यर्थः । एवमिति संहृत्येत्यर्थः ।

“अङ्गुष्ठेन प्रदेशिन्या ब्राणम्यस्थादनन्तरम् ।

अङ्गुष्ठानामिकाभ्याच्च चक्षुःशोचे पुनःपुनः ॥

नाभिं कनिष्ठाङ्गुष्ठेन हृदयं तु तलेन वै ।

सर्वाभिस्तु शिरः पश्याद्वाह्व चायेण संसृशेत्” ॥

तिसृभिः पूर्वमास्यं सृष्टाङ्गुष्ठप्रदेशिनौभ्यां पश्यात् ब्राणं, अनन्तरं चक्षुषौ शोचे पुनःपुनरित्यर्थः ॥ ५ ॥

प्रभा ।

“आचान्तोदकेन कल्पम्” इति गोभिलोक्तमाचमनं व्यक्तीकरोति त्रिः प्राश्येति ।

वारत्वयमुदकं भक्त्यित्वा वारद्वयं मुखमुच्छ्य वक्ष्यमाणान् मुख-
चक्षुनामिकाकर्णान् नाभिवक्तःस्थलशिरोऽसांश उपसृशेत् । एतेन
“इन्द्रियान्वद्धिः संसृशेदक्षिणी नामिके कर्णविति” इति गोभिल-
सूत्रमुपन्यासमात्रपरं न क्रमपरमिति स्थृष्टीकृतम् । इतिशब्द-
विवक्षितोऽर्थश्च प्रदर्शितः । यद्यपि “तिराचामेत् हिः परिमृजीत
पादावभ्युक्ष्य शिरोऽभ्युक्षयेत्” इति गोभिलसूत्रे हिः परिमार्जना-
नन्तरं इन्द्रियस्यर्णाच्च पूर्वं पादशिरोऽभ्युक्षणमुक्तम् । तथापि तस्य
स्पष्टत्वादत्र तदोक्तम् । कस्याच्चिदवस्थायां तदन्तरेणाप्याचमन-
निष्पत्त्यर्थं वा ।

मार्जनादावङ्गुलिनियमो दक्षण दर्शितः । यथा ।

“अनेनैव विधानेन आचान्तः शुचितामियात् ।
प्रक्षाल्य पाणी पादो च त्रिः पिबेदम्बु वीक्षितम् ॥
संवृत्याङ्गुष्ठमूलेन हिः प्रमुच्यात्ततोमुखम् ।
संहत्य तिसृभिः पूर्वमास्यमेवमुपसृशेत् ॥
अङ्गुष्ठेन प्रदेशिन्या ब्राणं पश्यादनन्तरम् ।
अङ्गुष्ठानामिकाभ्याच्च चक्षुःश्रोत्रे पुनः पुनः ॥
नाभिं कनिष्ठाङ्गुष्ठेन हृदयन्तु तलेन वै ।
सर्वाभिष्ठ शिरः पश्याङ्गाङ्गं चाग्रेण संसृशेत्” ॥

इति । क्वचित् क्वचित् कर्मप्रदीप एवैतस्मिन्ब्रवसरे वचनान्वेतानि
पश्यन्ते । संवृत्येत्यनेन मुखं संवृतं कृत्वा सलोमकस्थानं स्पष्टव्यम् ।
अन्यथा—

प्रभा ।

“आचान्तः पुनराचामेहामो विपरिधाय च ।

ओष्ठौ संसृश्य च तथा यत्र स्यातामलोमकौ” ॥

इति विश्विनालोमकोष्ठस्यर्गं आचमनविधानेन तदनवस्थापात् । न चैतत् परकीयत्वादनाचरणीयमिति वाच्यम् । स्मृत्युक्तस्य परकीयत्वानुपपत्तेः । स्मृत्युक्तमपि स्वगास्त्रविहङ्गं नाचरणीयमेव । न चात्र तथा । अपिच, दत्तः किल स्मृतिकाराणां परिशिष्टकारकत्य इति नैवात्र किमपि गङ्गितव्यं भवति । तथाच दक्षिणैवोक्तम् ॥

“उक्तं कर्म क्रमो नोक्तो न कालो मुनिभिः स्मृतः ।

द्विजानान्तु हितार्थाय दत्तस्तु स्वयमन्तर्वीत्” ॥

इति । न कालस्तत एव हि—इति द्वितीयचरणे पाठान्तरम् । आचमने विशेषो गृह्णस्त्रात् यथासम्भवं स्मृत्यन्तरभ्यशावगन्तव्यः । अन्यां रवभग्नादित्र न लिखितः । अत्र गृह्णस्त्रे च वारचयं जलपानविधानात्, “विश्वतुर्वा अप आचामेत्” इति गौतमसूत्रं गोभिलोयश्चतिरिक्तविषयम् । यत्तु उपसृशेदिति वचनात् इन्द्रियाण्युप समीपे संसृशेत् न रम्भस्थाने समलत्वात् इति नारायणोपाध्यायेनोक्तम् । तदसङ्गतम् । “इन्द्रियाण्यभिः संसृशेत्” इति गोभिलसूत्रविरोधात् । समलत्वेऽपि वचनात् स्यर्गं दोषकर्मनानुपपत्तेः । सामान्यस्य विशेषेतरपरत्वोपपत्तेः । ‘देहाच्चैव च्युतामलाः’—इति स्मृतिदेहच्युतानामेव मलत्वेन देहस्थितानां मलत्वाभावाच्च । आस्थादीनां समामेनैकपदेनोपादानं तेषां सोपसर्ग-

यत्रोपदिश्यते कर्म कर्तुरङ्गं न तृच्यते ।
दक्षिणस्त्र विज्ञेयः कर्मणां पारगः करः ॥ ६ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

आचमनादिकर्माङ्गप्रसङ्गादन्यदपि माधारणमङ्गमाह—
यत्र सृत्यादौ कर्म कर्तव्यत्वेनोच्यते कर्तुः पुनः सब्यं दक्षिणं वाऽङ्गं
नोच्यते । तत्र दक्षिणपाणिः कर्माङ्गतया ज्ञातव्यः । यस्मादसौ
साङ्गकर्मनिष्पादकतया पारगः । सब्येन तु विगुणं कर्माति ।
एतेन गोभिलोककर्मसु वलिदानहोमादिषु अन्योक्तेषु च अनुप
दिष्टकर्त्तङ्गविशेषेषु अङ्गविशेषनियमेनानुष्ठानं स्फुटीकृतम् ॥ ६ ॥

प्रभा ।

सूश्चितसम्बन्धार्थं, नाभ्यादौनां पृथक्समासेनोपादानं सूश्चितमाच-
मम्बन्धार्थमित्यपि तस्य कल्पनामाचं प्रमाणाभावादनुपादेयम् ।
कुत्रचित् सोपसर्गस्य कुत्रचिच्चोपसर्गं विहाय धातुमात्रस्य
सम्बन्धश्च न क्वापि दृष्टचरः । वचनविरोधश्चैवमवर्जनीयः स्यात् ।
तस्मादुपेत्युपसर्गो धात्वर्थमनुवर्तते । अतएव केनापि मुनिना
संग्रहकारेण च नैष विशेषोऽभिहितः ॥ ५ ॥

अथेदानीं गोभिलानुक्तमतएवास्यष्टं कञ्चित् विधिसुपदिश्ति
कर्मोपदिश्यते इत्यादिभिस्त्विभिः । यत्रैतत् कर्तव्यमिति कर्मोप-
दिश्यते कर्तुरस्वङ्गविशेषः सब्यो दक्षिणो वा नोच्यते, तत्र होम-
वलिहरणादौ कर्मणां पारगामी सर्वकर्मकरणसमर्थोदक्षिणः करो-
विज्ञेयः । तत्र दक्षिणः करः कर्मणां पारगोविज्ञेयइति वाऽर्थः ॥ ६ ॥

यत्र दिङ्ग्नियमो नास्ति जपहोमादिकर्मसु ।
 तिस्तस्तु त्रिदिशः प्रोक्ता ऐन्द्री सौम्याऽपराजिताः ॥७॥
 आसौन ऊर्ध्वः प्रह्लो वा नियमो यत्र नेटृशः ।
 तदासौनेन कर्त्तव्यं न प्रह्लेन न तिष्ठता ॥ ८ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

अपरमपि साधारणमङ्गमाह—

यत्र जपादिकर्मोक्तं, तेषु कर्मसु दिग्विशेषमुखतानियमो-
 नोक्तः, तत्र पूर्वा उत्तरा ऐशानीति तिस्तो दिशो मुनिभि-
 रक्ताः ॥ ७ ॥

यत्र उपविष्ट उत्थितोऽवनतपूर्वकायः कुर्यादित्येतादृशो-
 ऽनियमो नास्ति तत्कर्मोपविष्टेन कर्त्तव्यम् । नापद्यपि प्रह्लेन
 उत्थितेन कर्त्तव्यमित्यर्थः ॥ ८ ॥

प्रभा ।

अपरमपि साधारणमङ्गमाह—

यत्र दिङ्ग्नियमो नास्तीति । यत्र कर्मणि दिङ्ग्नियमो-
 नास्ति कर्तुर्दिग्विशेषमुखता नोक्ता, तत्रैन्द्री सौम्याऽपराजिता-
 स्तिस्तो दिशो मुनिभिः प्रोक्ताः । ज्ञेया इति पाठं ज्ञातव्या-
 इत्यर्थः । तथाचैतासां दिशामन्यतमदिङ्ग्नियमुखता कर्तुर्बोद्धव्या ।
 ऐन्द्री प्राची, सौम्या उत्तरा, अपराजिता ऐशानी । तथाच
 गृह्णासंग्रहः—

गौरी पद्मा शची मेधा सावित्री विजया जया ।
 देवसेना स्वधा स्वाहा मातरो लोकमातरः ॥ (क) ॥
 धृतिः पुष्टिस्था तुष्टिरात्मदेवतया सह ।
 गणेशेणाधिका ह्येता हृष्टौ पूज्याश्वतुर्देश ॥ (ख) ॥

प्रभा ।

“प्रक्रमणे तथोद्दाहे हृष्टौ मे स्विष्टकृते तथा ।
 यस्यां दिशि विधिं प्राहुस्तामाहुरपराजिताम्” ॥
 इति ॥ ७ ॥

आसीन इति । यस्मिन् कर्मणि आसीन उर्हः प्रहो वा
 कुर्यादित्येताहृष्टो नियमो नोक्तः, तत् कर्म आसीनेन कर्त्तव्यं न
 प्रहेन न वा तिष्ठता । आसीन उपविष्टः । उर्होदण्डवत् स्थितः ।
 प्रहोऽवनतपूर्वकायः । तिष्ठता दण्डवत् स्थितेन ॥ ८ ॥

प्रसङ्गाद्व्यमाणोपयोगिनं कञ्चिदर्थमाह गौरी पद्मेति
 हाभ्याम्—

गणेशसहिता एताश्वतुर्देश मातरो हृष्टावाधानादी पूजनीयाः ।
 चतुर्दशेत्युपादानात् मातरो लोकमातर इति सर्वासां विशेषणम् ।
 एता मातरो लोकमातर इत्यर्थः । हृष्टौ पूज्याश्व षोडश इति
 पाठे मातरो लोकमातर इति स्वतन्त्रं देवताहयम् । तदिदं श्लोक-
 द्वयं सर्वेषु पुस्तकेषु दृष्टवात् कमलाकरेण कन्दोगपरिशिष्ट-
 नाम्ना लिखितल्वाद् व्याख्यातल्वाज्ञास्माभिव्याख्यातम् । नारायणो-
 पाध्यायेन तु नैतत् पठितं न वा व्याख्यातम् ॥ (क) (ख) ॥

कर्मादिषु च सर्वेषु मातरः सगणाधिपाः ।
 पूजनीयाः प्रयत्नेन पूजिताः पूजयन्ति ताः ॥ ६ ॥
 प्रतिमासु च शुभासु लिखिता * वा पटादिषु ।
 अपि वाऽक्षतपुञ्जीषु नैवेद्यैश्च पृथग्विधैः ॥ १० ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

अपरमपि साधारणं कर्माङ्गमाह—

सर्ववैदिककर्मारक्षात्पूर्वं गणपतिसमेता गौर्यादिमातरः प्रयत्नतो-
 भक्तिशङ्काभ्यां पूजयितव्याः । पूजाफलमाह । ताः पूजिताः
 पूजाकर्त्तारमभ्युदयसम्पादनेन प्रीणयन्ति ॥ ६ ॥

पूजास्थानानि तदुपकरणानि चाह—

प्रतिकृतिषु शुभासु रजतस्फटिकादिमयौषु । शुद्धास्त्रिति पाठे-

प्रभा ।

न केवलं वृद्धौ, किन्तर्हि, कर्मादिषु चेति । सर्वेषु च कर्मादिषु
 गणाधिपसहिता गौर्यादिमातरः प्रयत्नेन भक्तिशङ्कातिशयेन
 पूजनीयाः । पूजितास्ता मातरः पूजयितारं पूजयन्ति अभ्युदय-
 सम्पादनेन प्रीणयन्ति यतः, अतः पूजनीया इति पूजाफलवादः ।
 सर्वेष्वित्यस्यापवादो वक्ष्यते । तदनेन, सर्वाखेवान्वाहार्यवन्तीति
 गोभिलसूत्रेण कर्मादौ यदन्वाहार्यशाङ्कमुक्तं तन्मात्रपूजादिपूर्वकं
 करणीयमिति स्थौकृतम् ॥ ६ ॥

पूजायां विशेषमाह प्रतिमास्त्रिति । शुभासु स्फटिक-

* लिखिता—इति पाठान्तरम् ।

कुञ्जलग्नां वसोधारां सप्तधारां दृतेन तु ।
कारयेत् पञ्चधारां वा नातिलम्बां न चोक्षिताम् ॥११॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

इत्ययमिवार्थः । अयं सुख्यकल्पः । अनुकल्पमाह । पटादिवित्यादिः ।
वर्णकल्पिता वा । आपल्कल्पमाह । यवपुञ्जेष्वपि वा । मातरः
पूजनीया इत्यनुषङ्गः । निवेदनीयैष नानाविधैर्गन्धपुष्पधूपदीप-
पायसमोदकापूपकादिभिः । चकारो भक्तिशङ्कासमुच्चये ॥ १० ॥

तदनन्तरम्—

भित्तिसंसक्तां दृतेन सप्तधारां बहुदृतासम्भवे पञ्चधारां, वसोष्वेदि-
राजस्य तदुद्देशप्रवत्तेन सम्बधिनीं, नातिदीर्घां नातिङ्गस्वां वा
कुर्यात् । वसोश्च सर्वोत्तमप्रवर्त्तकत्वेन मङ्गलहेतुत्वात् विवाह-
पुत्रजन्मादिमङ्गले पूजा युक्तेति । वसोरग्नेवा ॥ ११ ॥

प्रभा ।

रजतादिनिर्मितासु प्रतिमासु मातरः पूजनीया इत्यनुषज्यते ।
पटादिषु वर्णकल्पितादिविता वा मातरः पूजनीयाः । अथवा,
अक्षतपुञ्जेषु यवपुञ्जेषु मातरः पूजनीयाः । “अक्षतासु यवाः
प्रोक्ताः” इत्युक्तेः । पृथग्विधैर्नानाविधैर्नैवैद्यनीयैर्गन्धपुष्प-
धूपादिभिर्विधैर्भक्ष्यैष मातरः पूजनीयाः ॥ १० ॥

मातृपूजानन्तरं यत् कर्तव्यं, तदाह, कुञ्जलग्नामिति ।
भित्तिसंसक्तां सप्तधारां पञ्चधारां वा नातिनीचां नातिङ्गस्वां
नात्यक्षितां नातिदीर्घां च, वसोष्वेदिराजस्याग्नेवा, तदुद्देशेन

आयुष्याणि च शान्त्यर्थं जप्ता तत्र समाहितः ।

षड्भ्यः पितृभ्यस्तदनु श्रावदानमुपक्रमेत् ॥ १२ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

आयुषे हितानि अमङ्गलनाशाय जप्ता । तत्र कर्मादौ ।
मातृपूजावसुधाराऽयुष्यजपेभ्योऽनन्तरं पित्रादिभ्यो मातामहादि-
भ्यश्च तिभ्यः श्रावदानमारभेत । एतच्च वृद्धिश्रावं वैदिककर्मस्वादौ
कर्तव्यम् । तदङ्गं च । तथाच शातातपः—

“नानिष्ठा तु पितृन् श्रावे कर्म वैदिकमारभेत्” ।

भविष्यपुराणम्—

“निषेककाले सोमे च सौमन्तोन्नयने तथा ।

ज्ञेयं पुंसवने चैव श्रावं कर्माङ्गमेवच” ॥

एतच्च वैदिककर्ममात्रोपलक्षणम् । फलवत्सन्निधावफलं

प्रभा ।

प्रवृत्तत्वात् तत्संबन्धिनीमित्येतत्, दृतेन धारां कारयेत् कुर्यात् ।
स्वार्थिको णिच् ॥ ११ ॥

वसोर्धारायाः करणादनन्तरं क्षत्यमाह आयुष्याणीति । आयु-
ष्याणि आयुषे हितानि आयुर्वृद्धिकराणि, आ नोमद्राः क्रतव-
इत्यादिसूक्तानि इति मदनपारिजातः । तानि च तैत्तिरीय-
शाखायां पव्यन्ते । शान्त्यर्थममङ्गलनाशार्थं समाहितोऽविच्छिन्न-
चित्तः तत्र कर्मादौ जप्ता, तदनु तदनन्तरं षड्भ्यः पितृभ्यः
पित्रादिभ्यः त्रिभ्यः मातामहादिभ्यश्च तिभ्यः श्रावदानमारभेत ।

परिशिष्टप्रकाशः ।

तदङ्गमिति न्यायस्थाविशेषात् । लोकिके तु कर्मणि न वैदि-
कस्य आडस्याङ्गता । किन्तु तच्छाङ्गस्य निमित्तमात्रम् ।
निमित्तानन्तरस्वं नैमित्तिकम् । अतः पुत्रजन्माद्युत्तरकालमेव
सूर्यग्रहादिनिमित्तकशाङ्गवत् वृद्धिशाङ्गमिति स्थितम् । अतएव
मार्कण्डेयपुराणम् ।

“नैमित्तिकमथो वक्ष्ये श्राङ्गमभ्युदयात्मकम् ।

पुत्रजन्मनि तत्कार्यं जातकर्मसमं नरैः” ॥

एतदपि पुत्रसुखदर्शनाद्युपलक्षणार्थम् । अनुपादेयत्वाप्रधान-
त्वयोरविशेषात् । एतेन सर्वाख्येवान्वाहाहार्थवन्तीति सूक्ष्मोक्तमन्वा-
हार्थपदं माण्डपूजादिभ्योऽन्वाक्षियमाणत्वात् वृद्धिशाङ्गपरमिति
स्पष्टीकृतम् । अतएव,—

“यच्छाङ्गं कर्मणामादौ या चान्ते दक्षिणा भवेत् ।

अमावास्यां हितीयं यदन्वाहार्थं तदुच्चते” ॥

इति गृह्णान्तरम् । पिण्डपिण्डयज्ञरूपश्चाङ्गात् हितीयं श्राङ्ग-

प्रभा ।

जप्ता तदनु इति निर्देशो लेखशैलौ । नात्र पुनरुक्तिराशङ्गनीया ।
क्रमविशेषार्थी वा । कथं नाम ? कृतायुथजपस्यैव श्राङ्गदाने-
ऽविकारो न त्वक्तायुथजपस्येति । षड्भ्य इत्युपादानात् कृत्वो-
गानां मात्रादिश्चाङ्गं नास्ति । वक्ष्यति च—

“न योषिङ्गाः पृथग्दद्यादवसानदिनादृते” ।

परिशिष्टप्रकाशः ।

मित्यर्थः । तथा च गोभिलः । “अन्वष्टक्यस्यालीपाकेन पिण्ड-
पिण्डयज्ञो व्याख्यातः । अमावास्यायान्तच्छाङ्मितरदन्वाहार्थं
मासीनम्” । द्वितीयाहे च पितृणामादीमुखविशेषणविशिष्टानां
देवतात्मम् । तथा विष्णुपुराणम्*—

“कन्यापुत्रविवाहे च प्रवेशे नववेशमनः ।

नामकर्मणि वालानां चूडाकर्मादिके तथा ॥

सौमन्तोन्नयने चैव पुत्रादिमुखदर्शने ।

नान्दीमुखं पिण्डगणमर्चयेत् प्रयतो गृही” ॥

ब्रह्मपुराणम्—

“कर्मण्यथाभ्युदयिके मङ्गल्यवति शोभने ।

जन्मन्यथोपनयने विवाहे पुत्रकस्य च ॥

पितृनान्दीमुखान्नाम तर्पयेद्दिघिपूर्वकम्” ।

गोभिलेनापि, नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामिति दैवे
वाचयित्वा नान्दीमुखेभ्यः पिण्डभ्यः पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्यः†

प्रभा ।

इति । पिण्डभ्य इति पिण्डपदस्य सम्बन्धिशब्दतया पदिन्यायात्
यजमानपित्रादिपरिग्रहः । तेन यजमानपित्रादीनां, न तु,—

“पिता पितामहस्यैव तथैव प्रपितामहः ।

वयो ह्यशुमुखा ह्येति पितरः परिकीर्तिः ॥

* भविष्यदुराणे, इति ख पुस्तके पाठः ।

† पिण्डपितामहप्रपितामहेभ्यः इति ख पुस्तके पाठः ।

परिशिष्टप्रकाशः ।

मातामह-प्रमातामह-वृद्धप्रमातामहेभ्यश्च प्रौयन्तामित्युक्तम् ।
यद्यपि,—

“पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।
त्रयो ह्यशुमुखा ह्येते पितरः परिकीर्तिः ।
तेभ्यः पूर्वतरा ये च प्रजावन्तः सुखैधिताः ॥
ते तु नान्दीमुखा नान्दी समृद्धिरिति कथ्यते” ।

तथा,—

“ये स्युः पितामहादूर्ध्वं ते स्युर्वान्दीमुखास्त्रिति ।
प्रसन्नमुखसंज्ञासु मङ्गलीया यतसु ते” ।

इति ब्रह्मपुराणवचनात्—प्रसन्नमुखतारूपं नान्दीमुखतं
प्रपितामहपित्रादीनां व्रयाणमेव । ये स्युः पितामहादूर्ध्वमित्य-
त्रापि पितामहपदं प्रपितामहपरम् । तेभ्यः पूर्वतरा ये च

प्रभा ।

तेभ्यः पूर्वतरा ये च प्रजावन्तः सुखैधिताः ।
ते तु नान्दीमुखा नान्दी समृद्धिरिति कथ्यते ॥
कर्मण्यथाभ्युदयिके माङ्गल्यवति शोभने ।
जन्मन्यथोपनयने विवाहे पुत्रकस्य च ॥
पितृनान्दीमुखान् नाम तर्पयेद्विधिपूर्वकम्” ।

इति ब्रह्मपुराणवचनात् प्रपितामहपित्रादीनां आडम् । वक्ष्यति
च—

परिशिष्टप्रकाशः ।

इत्येतद्दर्शनात् । तत्थ तेषामेव छद्मिश्राद्वे देवतात्वं युक्तम् । तथापि षडः पितृभ्यः इति यजमानपितृणामेव प्रतीतेदेवतात्वं युक्तम् । तथाच—

“स्वपितृभ्यः पिता दद्यात् सुतसंस्कारकर्मसु” ।

इति स्वप्तमेवोक्तम् । स्वपदस्य प्रपितामहपित्रादिव्यावर्त्तक-
तयैव सार्थकत्वात् । तथा, नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामिति
पितामहाः प्रपितामहामातामहाश्च प्रीयन्तामिति कात्यायन-
वचने, नान्दीमुखेभ्यः पितृभ्यः पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्यः
मातामहेभ्यः प्रमातामहेभ्यः छद्मप्रमातामहेभ्यश्च प्रीयन्तामिति
गोभिलसूत्रे च, यजमानस्यैव पित्रादयः सम्बन्धिशब्दत्वात्
मातामहसमभिव्याहाराच्च गम्यन्ते । नान्दीमुखता च तेषामेवा-

प्रभा ।

“स्वपितृभ्यः पिता दद्यात् सुतसंस्कारकर्मसु” ।

इति । स्वपदज्ञाच्च प्रपितामहपित्रादिव्यावर्त्तकतयैव सार्थकम् । अन्यथाऽनर्थकत्वापत्तेः । किन्तु पित्रादीनां नान्दीमुखविशेषण-
विशिष्टानामेवात् देवतात्वम् । शाङ्ककल्पे, नान्दीमुखाः पितर-
इत्यादि निर्देशात् । एवं तत्रैव नान्दीमुखेभ्यः पितृभ्यः पिता-
महेभ्य इत्यादि निर्देशात् ।

“नान्दीमुखे विवाहे च प्रपितामहपूर्वकम् ।

वाक्यमुच्चारयेद्विदानन्यत्र पितृपूर्वकम्” ॥

इति छहदशिष्टोक्तवाक्यरचनापि गोभिलोयानां न भवति ।

परिशिष्टप्रकाशः ।

रोपात् माणवकस्येवाग्नित्वम् । मङ्गल्ये च विवाहपुत्रजन्मादी अशुभुखानाममाङ्गलिकानां आरोपादपि माङ्गलिक-नान्दोमुखशब्देन निर्दिशो युक्तः । अतएवामाङ्गलिक-कपालादिशब्दवाचे आरोपादपि अमङ्गलपरिहाराय भगालादिशब्दं श्रीकामज्ञानादिवाचक भगपदयुक्तं मुनयः प्रयुज्जते । एवमायुष्मन्त्रजपोऽपि शान्त्यर्थमुपपत्रो भविष्यति । अतएव—

“पठेत् कन्दांसि सूक्तन्तु स्वस्तिसूक्तं शुभं तथा” ।

इति ब्रह्मपुराणोऽपि स्वस्त्ययनार्थं सूक्तजपोपदेश एवमुपपत्रो-भविष्यति । क्वचित्सत्यस्य च क्वचिदारोपात् आरोपार्थमेव वास्तवं नान्दीमुखलं ब्रह्मपुराणे दर्शितम् ।

केवित्तु शाखाविशेषव्यवस्थितो ब्रह्मपुराणीयः पत्र इत्याहुः ।

प्रभा ।

मव्वं एतत् आडकल्यभाष्यादी विवेचितमस्माभिस्तत्रैवानुसन्धेयम् । अन्यगौरवभयादित्तं नोच्यते । यच्चोक्तं नारायणोपाध्यायेन, स्त-जनकादीनां देवतात्वावगतेस्तोषामेवारोपेण नान्दीमुखलं माण-वकस्याग्नित्ववत् । माङ्गलिके विवाहादावमाङ्गलिकानामशु-भुखानामारोपेणाऽपि माङ्गलिकनान्दीमुखपदेन निर्देशो युक्तः । अतएवामाङ्गलिककपालादिशब्दवाचे अमङ्गलपरिहाराय आरो-पादपि श्रीकामज्ञानादिवाचकभगपदयुक्तं भगालादिशब्दं मुनयः प्रयुज्जते । क्वचित् सत्यस्यैवान्यत्रारोपात् आरोपार्थमेव वास्तवं नान्दीमुखलं ब्रह्मपुराणे दर्शितम्,— इति । सेयं कल्पना रमणीया ।

वशिष्ठोक्तोविधिः कृत्स्नो द्रष्टव्योऽत्र निरामिषः । .

अतः परं प्रवच्यामि विशेष इह यो भवेत् ॥ १३ ॥

प्रथमः खण्डः ।

परिशिष्टप्रकाशः ।

जीवत्पित्रादिव्यवस्थित इत्यपरे । तदयुक्तम् । स्वपिण्डभ्यः पिता दद्यादिव्यमिन् वचने पित्रभाव एव सुतस्य वृद्धिश्चार्द्दिवधानात् । चिषु जीवत्सु नैवेति विश्वाना पार्वणश्चार्द्दनिषेधात् । तद्विकृतित्वात् च वृद्धिश्चार्द्दस्येति । यतएवारोपितं नान्दीमुखत्वम्, अतएव,—

“मातामहेभ्यश्च तथा नान्दीवक्त्रेभ्य एव च” ।

इति ब्रह्मपुराणे मातामहानामपि नान्दीमुखत्वमुक्तम् । तथा कात्यायनेन नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामित्यादिना, गोभिनेन च, नान्दीमुखेभ्यः पिण्डभ्यः इत्यादिना मातामहानामपि नान्दी-मुखत्वमुक्तम् ॥ १२ ॥

कथा परिपाण्य शार्द्दलं कर्त्तव्यमित्याह—

वशिष्ठेन क्वान्दोग्यगृह्णपरिशिष्टे यः पार्वणविधिरुक्तः सोऽत्र

प्रभा ।

वचनार्थस्वेवं न भवति । कृतः ? ब्रह्मपुराणे वृद्धप्रिपितामहार्दीनां नान्दीमुखसंज्ञामभिधाय कर्मण्यथाभ्युदयिके इत्यादिना परतस्त्वामेव शार्द्दोपदेशात्तथाविधकस्यनानुपपत्तेः ॥ १२ ॥

अन्वाहार्थश्चार्द्दस्येतिकर्त्तव्यतां वक्तुमुपक्रमते वशिष्ठोक्त इति ।

परिशिष्टप्रकाशः ।

मर्व आमिषपर्युदासेन द्रष्टव्यः । अतोऽनन्तरं वशिष्ठोक्तादिधिर्योऽत
आङ्गे विशेषो भवेत् तं मम्यन्वत्यामि । मधु चात्र दातव्यम् एव—
“गात्यनं दधिमध्वकं वदराणि यवांस्तथा ।

मिश्रीकृतानि चत्वारि पिण्डान् श्रीफलसत्रिभान्” ॥

इति ब्रह्मपुराणवचनात् ॥ १३ ॥

प्रथमखण्डः ।

प्रभा ।

आङ्गकल्पे वशिष्ठेन पार्वणआङ्गे यो विधिरुक्तः, स कृत्स्नोविधि-
रामिषपर्युदासेनास्मिन् आङ्गे द्रष्टव्यः । अस्मिन् आङ्गे तस्मादिधि-
र्यो विशेषो भवेत्, तं विशेषमतः परं प्रकर्षणं कथयिष्यामि ।
आङ्गकल्पः किल वशिष्टप्रणीत इति तत्रभवतो भट्टनारायणस्य
मतं लक्ष्यते । ‘अन्योऽपि प्रातमन्तितानित्येवमादिको विशेषः
कर्मप्रदीपादाशिष्ठाच्च आङ्गकल्पादुपलब्धव्यः’—इति गोभिलभाष्ये
तेनोक्तत्वात् । अत्रामिषपर्युदासेन वशिष्ठोक्तस्य कृत्स्नस्य विधि-
रतिदेशात् मधुनोऽपि देयता प्रतीयते । कलौ तावन्न भवति—

“अक्षता गोपशुश्वैव आङ्गे मांसं तथा मधु ।

देवराज्ञ सुतोत्पत्तिः कलौ पञ्च विवर्जयेत्” ॥

इति मयूखादौ निगमवचनात् ॥ १३ ॥

इति प्रथमः खण्डः ।

हितीयः खण्डः ।

प्रातरामन्तितान् विप्रान् युग्मानुभयतस्तथा ।
उपवेश्य कुशान्दद्याटजुनैव हि पाणिना ॥ १ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

विशेषमाह—

प्रथमघटिकाच्चे आमन्तितान् युग्मब्राह्मणान् । दैवे पित्रे च
तथा पार्वणवत् प्राङ्मुखान् दैवे उद्भुखान् पित्रे उपवेश्य
ऋजुनैव हस्तेन कुशानामने दद्यात् ॥ १ ॥

प्रभा ।

प्रतिज्ञातं विशेषमाह प्रातरिति । प्रातरामन्तितान् युग्मान्
ब्राह्मणान् उभयतः देवपक्षे पिण्डपक्षे च तथा पार्वणवदेव दैवे
प्राङ्मुखान् पित्रे चोदण्मुखानुपवेश्य । ऋजुनैवावक्रौचैव
हस्तेन कुशान् दद्यात् । पार्वणे आज्ञे पूर्वदिने तदहर्वा ब्राह्मण-
निमन्त्रणमुक्तम् । अत तु पूर्वदिने निमन्त्रणं न भवति । किन्तु
आङ्गदिने प्रातः । एवं पार्वणे पित्रे अयुग्मा ब्राह्मणा उक्ताः,
अत तु तत्रापि युग्माः । पार्वणे पिण्डतीर्थेन दानमुक्तम् । अत
तु ऋजुना हस्तेन देवतीर्थेनत्यर्थः ॥ १ ॥

हरिता यज्ञिया दर्भाः पीतकाः पाकयज्ञियाः ।
समूलाः पिण्डैवत्याः कल्पाषावैश्वदेविकाः ॥ २ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

कुणान् दद्यादित्युक्तेर्याद्गाः कुशाः कर्माङ्गभूतास्तानाह—

दर्शादियज्ञार्था हरिताः, पञ्चयज्ञार्थाः पीतवर्णाः, पिण्डैवत-
कर्मार्थाः समूलाः, विश्वदेवशाङ्कार्थास्तिलकोपेताः । कुण-
उत्यात्मा इति शेषः । कल्पाषावैव देविका इति कल्पतरुपाठः ।
तदा च व्यक्तं एवार्थः । अत च प्रसङ्गाद्यज्ञाद्यर्था अप्युक्ताः ॥ २ ॥

प्रभा ।

कुणान् दद्यादिति प्रसङ्गेन यस्मिन् कर्मणि याद्गाः कुशा-
भवन्ति तदाह हरिता इति । हरिता दर्भा दर्शादियज्ञाहर्ताः ।
पीतवर्णा दर्भाः पाकयज्ञाहर्ताः । पिण्डैवत्याः दर्भाः समूल-
सहिताः । पिण्डकर्मणि समूला इत्यर्थः । विश्वदेवार्था दर्भाः
कल्पाषास्तिलकोपेताः क्षणपाण्डरा इति यावत् । कल्पाषावैव
देविका इति लक्ष्मीधरः पठति । तदाव्यक्तं एवार्थः । ननु क-
इमे पाकयज्ञा नाम ? तत्र व्याख्यातारो विवदन्ते । केचिदाहुः ।
पाकाङ्गकयज्ञा इति । पञ्चयज्ञा इत्येके । प्रशस्तयज्ञा इत्यन्ये ।
अल्पयज्ञा इत्यपरे । देवयज्ञादय इति केचित् । वयं तु ब्रूमः ।
एकाग्नौ ये यज्ञास्ते पाकयज्ञाः । कस्मात् ? “पाकयज्ञा-
इत्याचक्षते एकाग्नौ यज्ञान्” इति सूतकारवचनात् ॥ २ ॥

हरिता वै सपिञ्जूलाः शृष्टाः स्त्रिघाः समाहिताः ।
रत्निमात्राः प्रमाणेन पिण्डतीर्थेण संस्कृताः ॥ ३ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

प्रिवर्थानां वर्णपरिमाणादीन्याह—

सपिञ्जूलाः प्रादेशमात्रार्द्धशृष्टान्यतरभीण्ठपुष्टमञ्जरीसहिताः,
स्थूलपत्राः, कोमलाः, समाहिताः नेतस्ततो विज्ञिप्तपर्णाः, कृत-
मुष्टिहस्तप्रमाणाः, पिण्डतीर्थसंयोगसंस्कृताः, पिण्डकर्मण्युपादेया-
इति शेषः । रत्निप्रमाणता च पिण्डास्तरणार्थानामेव । आसना-
ज्योत्सर्गाद्यर्थानान्तु गोकर्णप्रमाणता । तथाच वायुपुराणम्—

“रत्निप्रमाणाः गस्ता वै पिण्डतीर्थेन संस्कृताः ।

उपमूले तथा लूनाः प्रस्तरार्थं कुशा मताः *” ॥

ब्रह्मपुराण—

“हरिताश्च सपिञ्जूलाः स्त्रिघाः पुष्टाः समाहिताः ।
गोकर्णदीर्घास्तु कुशाः सङ्कच्छन्नाः समूलकाः ॥
पिण्डतीर्थेन देयाश्च दूर्वा श्यामाकमिव च ।
काशाः कुशावल्वजाश्च तथाऽन्ये तीक्ष्णरोमग्नाः ॥
मौञ्ज्ञाश्च शादलाश्चैव षड्दर्भाः परिकीर्तिताः” ॥

प्रभा ।

हरिता इति । हरिताः हरिदर्णाः सपिञ्जूलाः मञ्जरीसहिताः
मात्रा वा । पुष्टाः स्थूलपत्राः । स्त्रिघाः कोमला अकर्कग्ना इति

* कुशान्तमाः, इति ख पुस्तके पाठः ।

पिण्डार्थं ये सृतादर्भास्तर्पणार्थं तथैव च ।
धृतैः कृते च विष्मूत्रे त्यागस्तेषां विधीयते ॥४॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

तौक्षणरोमग्ना इति वल्लजानां विशेषणम् । तेन, तेषामलाभे शूक-
त्वणग्राशीर्यवल्लजमुतवनलसुण्ठवर्जं सर्वलग्नानीति गोभिलोक्तेन
तद्वर्तिरिक्तवल्लजानां निषेधो बोहव्यः । गोकर्णपरिमाणच्च,
प्रादेशतालगोकर्णा इत्यभिधानकोषे प्रतिपादितम् । मुख्यकुश-
भावे दूर्वादौनां यहणम् । तदभावे सर्वेष्वलग्नानीति गोभिलेनोक्त-
त्वात् । अतएव, कुशाभावे कुशस्थाने काशं दूर्वां वा दद्यादिति
विष्णुः ॥ ३ ॥

लाज्यान् कुशानाह—

पिण्डास्तर्पणे ये कुशाः, ये च तपेणार्थं, यैश धृतैर्विष्मूत्रे कृते, तेषां
त्यागः कर्त्तव्यः । ते कर्मसु न योज्या इत्यर्थः । अन्येऽपि ये
लाज्यास्तान् आह लघुहारीतः—

प्रभा ।

यावत् । समाहिता निर्दीषाः इतस्तोऽविज्ञिसपत्रा वा ।
रक्षिमावाः कृतमुष्टिहस्तो रक्षिः, तत्परिमाणाः । पिण्डतीर्थेन
तत्संयोगेन संस्कृताः । त इमे दर्भाः पिण्डकर्मणि बोद्धव्याः ॥ ३ ॥

लाज्यान् दर्भानाह पिण्डार्थमिति । पिण्डदानार्थं ये दर्भाः
सृताः, पिण्डतर्पणार्थं ये रुद्धीताः । धृतैरित्युपलक्षणे लृतीया ।
यैर्धृतैर्दर्भैरुपलक्षितेन पुंसा विष्मूत्रे कृते, तेषां सर्वेषां दर्भाणां

परिशिष्टप्रकाशः ।

“चितौ पथि च ये दर्भा ये दर्भायज्ञभूमिषु ।
स्तरणासनपिण्डेषु वट्कुशान् परिवर्जयेत् ॥
नीवीमध्ये तु ये दर्भा यज्ञस्त्रे च ये कृताः ।
पवित्रांस्तान्विजानीयाद्यथा कायस्तथा कुणाः” ॥

एतच्च धृतैः कृते चेत्यस्यापवादकं—

“पिण्डार्थं ये स्तृतादर्भा यैः कृतं पिण्डतर्पणम् ।
सूत्रोच्छिष्टे धृता ये च तैषां त्यागो विधीयते” ॥
इत्येतदनन्तरं लघुहारीतिन नीवीमध्ये इत्युक्तत्वात् । त्याज्यश्चति-

प्रभा ।

त्यागो विधीयते । नैव ते कर्मसु विनियोज्या इत्यर्थः । ननु पिण्डार्थं स्तृतानां दर्भाणां पिण्डतर्पणार्थं गृहीतानां त्याज्यते तेषु पिण्डदानं तैः पिण्डतर्पणं न स्यात् । नैष दोषः । तथात्वे स्तृतानां पिण्डार्थत्वस्य, गृहीतानां तर्पणार्थत्वस्य चानुपपत्तेः । तस्मात् येषु दर्भेषु पिण्डदानं यैश्च पिण्डतर्पणं कृतं तैषां कर्मान्तरेषु त्याज्यत्वमुच्यते, न तत्त्वकर्मस्वपि त्याज्यत्वमुच्यते । तथा सति दर्भेषु पिण्डदानस्य दर्भः पिण्डतर्पणस्य चोपदेशः प्रमत्तगौतं स्यात् । एतस्मादवगम्यत, एकत्र विनियुक्तानामपि दर्भाणामुन्यत्व विनियोगोऽस्तीति । तथाच गृह्णपरिशिष्टम्—

“दर्भाः कृष्णाजिनं मन्त्रा ब्राह्मणा हविरग्नयः ।
अयातयामान्येतानि नियोज्यानि पुनः पुनः” ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

रिक्ताम् विनियुक्ता अपि विनियोज्याः । तथाच गृह्णपरिशिष्टम्—

“दर्भाः कृष्णाजिनं मत्वा ब्राह्मणा हविरग्नयः ।

अयातयामान्येतानि नियोज्यानि पुनःपुनः” ॥

इति । यातयाम् जीर्णं, तत् यन्न भवति तदयातयाम् सर्वोर्यं कार्यक्रममिति यावत् । अत मरीच्युक्तो विशेषः—

“मासे न भस्य मावस्या तस्यां दर्भच्चयो मतः ।

अयातयामास्ते दर्भां विनियोज्याः पुनःपुनः” ॥

इति ॥ ४ ॥

प्रभा ।

इति । मरीचिः—

“मासे न भस्य मावस्या तस्यां दर्भच्चयो मतः ।

अयातयामास्ते दर्भां विनियोज्याः पुनःपुनः” ॥

इति । एतस्माद्विचनात् श्रावणामावस्यायामाहृतानामेव दर्भाणामयातयामतया पुनः पुनर्विनियोज्यत्वमिति बहुममता व्यवस्था । केचिच्चु गृह्णपरिशिष्टवचनात् सामान्यत एव दर्भाणामयातयामत्वम् । मरीचिवचनन्तु—

“कदाचिवाहरेद्विहान् प्रसुते केशवे कुशान् ।

अभावे तु समुद्रत्य परेऽहनि विवर्जयेत्” ॥

इत्यस्यापवादकमित्याहुः । लघुहारीतस्वन्येषामपि केषाच्च-
दर्भाणां परिवर्जनमाह । तदृयथा—

दक्षिणं पातयेज्जानु देवान् परिचरन् सदा ।
पातयेदितरज्जानु पितृन् परिचरन्नपि ॥ ५ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

विशेषान्तरमाह —

पार्वणे वसिष्ठोके देवार्थशाङ्के देवान् परिचरन् दक्षिणज्जानुपातनं
कुर्यात् । पितृन् पुनर्मतदर्थशाङ्ककरणे परिचरन् वामं जानु पातये-
दिति ॥ ५ ॥

प्रभा ।

“चितौ दर्भाः पश्य दर्भा ये दर्भा यज्ञभूमिषु ।
स्तरणामनपिण्डेषु षड्दर्भान् परिवर्जयेत्” ॥

इति । तथा तस्यैव —

“पिण्डार्थं ये स्तृता दर्भा यैः कृतं पिण्डतर्पणम् ।
मूत्रोच्छिष्टैर्धृता ये च त्यागस्तेषां विधीयते ॥
नीवीमध्ये च ये दर्भा ब्रह्मसूत्रे च ये धृताः ।
पवित्रांस्तान् विजानीयात् यथा कायस्तथा कुणाः” ॥

इति । यैः कृतं पिण्डतर्पणमित्यभिधानात् यैर्देवतादितर्पणं
कृतं तैः पिण्डतर्पणकरणे त्वदोषः । नीवीमध्ये चेति वचनं मूत्रो-
च्छिष्टैर्धृता ये चेत्यस्यापवादकम् । मूत्रोच्छिष्टैर्धृता ये चेत्यच-
मूत्रोच्छिष्टप्रज्ञेपे चेति क्वचित् पाठः ॥ ४ ॥

दक्षिणमिति । पार्वणे दैवं कर्म कुर्वन् दक्षिणं जानु
पातयेत् भूमी खापयेत् । पित्रं कर्म कुर्वन् सव्यं जानु पातयेत् ।

निपातो न हि सव्यस्य जानुनो विद्यते क्वचित् ।
 सदा परिचरेन्नक्तम् पितृनष्ट्यत् देववत् ॥ ६ ॥
 पिण्डभ्य इति दत्तेषु उपवेश्य कुर्णेषु तान् ।
 गोत्रनामभिरामन्त्रम् पितृनष्ट्यं प्रदापयेत् ॥ ७ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

अत्र वामजानुपातनं क्वचिदपि नास्ति । किं तर्हि, पितृं य
 देववत् परिचरेत्, यदा यावत्ययोगमित्यर्थः ॥ ६ ॥

पूर्वमासने कुगदानमुक्तं, तत्पितृनुहिष्य दातव्यं न ब्राह्मणा-
 नित्याह —

इति — ऋजुनैव हि पाणिनेत्युक्तप्रकारेण, पिण्डभ्यो दत्तेषु

प्रभा ।

सदाशब्देन पिण्डकर्मात्तःपातिनि देवकर्मण्यपि दक्षिणजानु-
 पातमुपदिशति ॥ ५ ॥

प्रासङ्गिकमभिधाय प्रकृतमाह निपात इति । अत्रेति परा-
 चीनं पूर्वत्राप्यनुष्टुप्यते । अत्राभ्युदयिकश्चादे क्वचिदपि पिण्ड-
 कर्मण्यपि सव्यजानुपातो न कर्त्तव्यः । किन्तु अत्र पितृनपि
 भक्त्या देववत् परिचरेत् । पिण्डकर्मापि दक्षिणजानुपातेनात्र
 कर्त्तव्यमित्यर्थः । सदेति प्रयोगपरिसमाप्तिपर्यन्तमेवं कर्त्तव्य-
 मित्युपदिशति ॥ ६ ॥

ब्राह्मणानुपवेश्य ऋजुनैव पाणिना कुशान् दद्यादित्युक्तम् ।

परिशिष्टप्रकाशः ।

कुशेषु, तान् ब्राह्मणानुपवेश्य गोवनामभिः सम्बोध्य पितृनर्घं-
मर्घापावस्थजलादि दापयेत् दद्यादित्यर्थः । तेन सम्बोधनान्तेन
गोवनामनी उच्चार्यं इत्युक्तं भवति ॥ ७ ॥

प्रभा ।

कुशदानप्रकारमाह पितृभ्य इति । पार्वणि पितृभ्यः स्वधेत्यनेन
अत्र तु नमःपदादिना दत्तेषु कुशेषु तान् ब्राह्मणानुपवेश्य गोव-
नामभिः पितृनामन्त्रं संबोध्य अर्थं प्रदापयेत् दद्यात् । स्वार्थं
णिच् । पितृणां बहुत्वात् गोवनामभिरिति बहुवचनम् । पित्रादि-
संबन्धिपदोङ्गेखसंग्रहार्थं वा । तदव पितृभ्य इति दत्तेषु इति
सुस्पष्टमभिधानात् कुशदानमतिकस्यार्थदाने गोवनामभिरामन्त्र-
गोपदेशाच्च पितृभ्य इत्यनेनैव कुशा देया नात्र गोवनामभिरा-
मन्त्रणम् । तथा च व्यासः—

“चतुर्थी चासने नित्यं मङ्गल्ये च विधीयते ।

प्रथमा तर्पणे प्रोक्ता संवुद्धिमपरे जगुः” ॥

इति नित्यमासनदाने चतुर्थीमाह । तदिदं वाक्यं क्वान्दोगा-
नामप्यादरणीयम् । तेषां हि तर्पणे प्रथमाऽनुशिष्यते संवुद्धिशान्वे-
षाम् । यत्तु नारायणोपाध्यायेन व्याख्यातम्, इति ऋजुनैव हि
पाणिना इत्युक्तपकारेण पितृभ्यो दत्तेषु कुशेषु इति । तदसङ्ग-
तम् । इतिशब्दस्यानर्थकत्वापत्तेः । पितृभ्य इत्यस्य चान्तिप्रयो-
जनतापत्तेः । पितृभ्यो हि शार्दूलीयते । त्यागवाक्यप्रकारोप-

प्रभा ।

देशपरत्वे त्वस्य न किमप्यनर्थकम् । यथा शुतार्थपरित्यागे
मानाभावाच्च । गद्य श्वरणमात्रात् योऽर्थेऽवगम्यते स शुत्या-
ऽवगम्यते इति हि ग्रास्ततात्पर्यविदो वदन्ति । स चार्यो न
युज्यते विना कारणमुत्स्तृष्टुम् । शुर्तर्बलवत्त्वात् । एतेन, इति
इत्यनेन गोत्रनामभिरामन्वय इति प्रकारं स्यानप्रकारेण पिण्डभ्यो-
दत्तेषु कुर्णेषु इति तत्त्वकृतां व्याख्यानमप्यमङ्गतं वेदितश्चम् ।
इतिशब्दस्य प्रकारं स्यानपरामर्शकत्वाद्विषयत्वाच्च । तथा
स्वानसूत्रपरिशिष्टम् —

“गोत्रं स्वरात्मं सर्वत्र गोत्रस्यात्तथकर्मणि ।
गोत्रस्तु तर्पणे प्रोक्तः कर्त्ता एवं न मुच्छति ॥
सर्वत्रैव पितः प्रोक्तं पिता तर्पणकर्मणि ।
पितुरत्तथ्यकाले च कर्त्ता एवं न मुच्छति ॥
शर्मन्नर्थादिके कार्यं शर्मा तर्पणकर्मणि ।
शर्मणोऽत्तथ्यकाले च कर्त्ता एवं न मुच्छति” ॥

इति । तदत्र शर्मन्नर्थादिके कार्ये इत्युपसंहतत्वात्
पूर्ववचनद्योक्तस्य सर्वत्र पदस्यापि अर्थादिके कार्ये सर्वत्र-
त्यर्थपर्यवसानादर्थदानात् पूर्वे कुशासनदाने गोत्राद्युपेष्ठो-
नास्तीत्युक्तं भवति । सामान्यस्य विशेषितरपरत्वत्र स्थितमेव ।
तदेवं पिण्डभ्य इति इत्तेषु इत्यस्य यथा शुतार्थपरित्यागेनाश्विष्टार्था-
न्तरकल्पनायां न केवलं प्रमाणाभावः, किन्तु प्रमाणविरोधो-
ऽपौत्पवधियम् ॥ ७ ॥

नाचापसव्यकरणं न पित्रं तीर्थमिष्यते ।

पाचाणां पूरणादीनि दैवैनैव हि कारयेत् ॥ ८ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

विशेषान्तरमाह—

पार्वणवत् नात्र प्राचीनावौतित्वकरणं न च पित्रं तीर्थं जल-
ग्राधादिदानाय मुनिभिरिष्यते । किं तर्हि, अर्धपात्राणां जलेन
पूरणं, आदिशश्वादत्तत्रैव गन्धादिदानं, बहुवचनादबोत्सर्गादि
यावदेव पित्रं कर्म, दैवैनैव तीर्थेन कुर्यात् । एवकारः,

“नान्दीमुखानां कुर्वीत प्राज्ञः पिण्डोदकक्रियाम् ।

प्राजापत्येन तीर्थेन यज्ञं किञ्चित्प्रजापतेः” ॥

इति मार्कण्डेयपुराणोक्तप्राजापत्यतीर्थव्यावृत्यर्थः । उपवीतित्वम-
प्यत कर्त्तव्यम् । यथा ब्रह्मपुराणम्—

“तिलार्थं तत्र विकिरित्यस्तर्थं तथा यवान् ।

सर्वं यज्ञोपवीतो तु न कुर्यात् अपसव्यकम्” ॥

कारयेदित्यादिप्रयोजकनिष्ठेश्वरं परोपदेशपत्रं अन्यदाराऽपि पार्वण-

प्रभा ।

नाचेति । पार्वणवदपसव्यकरणं पित्रं तीर्थञ्चात्राभ्युदयिके
मुनिभिर्नेष्यते । अर्धपात्राणां जलेन गन्धादिना च पूरणम्,
आदिशश्वादन्यदपि सर्वं पिण्डक्षत्ये दैवैनैव तीर्थेन कुर्यात् ।
अपसव्यकरणनिषेधात् उपवीतिनैव सर्वं करणीयमिति पर्याव-
स्थति । तथा च ब्रह्मपुराणम्—

ज्येष्ठोत्तरकरान् युग्मान् करायाऽग्यपविवकान् ।
कृत्वाऽर्थं सम्प्रदातव्यं नैकैकस्यात् दीयते ॥ ६ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

वत् वृद्धिशाङ्कं कर्तव्यं नैकोद्दिष्टवत् स्वयं कर्तव्यतानियम इत्येतदर्थः ।
तथाऽत् न वामोपचारः किन्तु दक्षिणोपचारः । यथा शातातपः—
“पूर्वाङ्के देविकं कार्यं आहमभ्युदयार्थकम् ।
मव्येन चोपवीतेन कृजुदभैश्च धौमता” ॥

मव्येन दक्षिणोपचारेण । अतएव कात्यायनः । “अथाभ्युदयिकं
प्रदक्षिणमुपचारः” । गोभिलशाह—“अथाभ्युदयिके आङ्गे युग्मा-
नाशयेत् । प्रदक्षिणमुपचारः” इति ॥ ८ ॥

अर्धप्रदाने पार्वणात् विशेषमाह—
युग्मान् पिण्डब्राह्मणान् ज्येष्ठोत्तरकरान् ज्येष्ठस्य प्रथमोपवेशितस्य
प्रभा ।

“तिलार्थं तत्र विकिरेत् प्रगस्तांश्च तथा यवान् ।
सर्वं यज्ञोपवीतौ तु न कुर्यादपसव्यक्तम्” ॥

इति । उक्ताच्च—

“सदा परिचरेद्वक्त्या पितृनप्यत्र देववत्” ।

इति । अस्मादवगम्यते नात्र वामोपचारः कर्तव्यः किन्तु
दक्षिणोपचार इति । तथा च आङ्गकल्पः । “आभ्युदयिके आङ्गे
युग्मानाशयेत् प्रदक्षिणमुपचारः” इति ॥ ८ ॥

अर्धप्रदाने विशेषमाह ज्येष्ठोत्तरकरानिति । ज्येष्ठस्य पंक्ति-

परिशिष्टप्रकाशः ।

कर उपरि येषां ते तथा, कराये पवित्रायं येषां ते करायाऽय-
पवित्रकाः । तांस्तथाविधान् क्लवा अर्धपात्रस्यजलपुष्पादि तद्वस्ते
दातव्यम् । न तु यथा पार्वणे एकस्य पिण्डब्राह्मणस्य हस्ते, तथा
पितामहस्य, तथाऽपरस्य प्रपितामहस्य दीयते तथाऽत्रेति ॥ ८ ॥

प्रभा ।

ज्येष्ठस्य उत्तरः उपरि स्थितः करो येषां, ज्येष्ठस्य करोपरि करो-
येषामिति वा । येषां करोपरि ज्येष्ठस्य कर इत्यभयत्रापि
तुल्योऽर्थः । अन्येषां ब्राह्मणां करस्योपरि ज्येष्ठस्य करः
स्थापयितव्य इति तात्पर्यम् । करायायपवित्रकान्, कराये
अयपवित्रं पवित्रायं येषां, तथाविधान् क्लवाऽर्थं दातव्यम् ।
अताभ्युदयिके एकैकस्य ब्राह्मणस्य हस्ते न दीयते । पार्वणे
हि “एकैकस्यैकैकेन ददाति” इति आङ्कल्पे पितादिप्रत्येक-
ब्राह्मणहस्तेऽधर्दानमुक्तम् । अत तथा न कर्तव्यम् । किन्तु पिण्ड-
पितामहप्रपितामहब्राह्मणानां करान् मिलितान् क्लवा तदुपरि
अर्थदानं कर्तव्यमित्ययमत विशेषः । ज्येष्ठोत्तरकरान् युग्मा-
निल्युपक्रमात् नैकैकस्यात्र दीयते इत्युपसंहाराच्च तथा प्रतीतेः ।
अथथा ज्येष्ठोत्तरकरान् युग्मानिल्यर्नन बह्नां युग्मानां ज्येष्ठोत्तर-
करत्वलाभात् नैकैकस्यात्र दीयते इत्यनर्थं स्यात् । तमादय-
मेवात्र विशेषः । करायायपवित्रकल्पन्तु न विशेष इति पार्वणे-
ऽप्यतदविशिष्टम् । यद्यपि पार्वणे करायायपवित्रकल्पं न विहितं,
तथाप्येतेन लिङ्गेन तत्र तद्विधिरनुमातव्यः । यथाहुः—

अनन्तगर्भिणं साग्रं कौशं हिंदुलमेव च ।
प्रादेशमाचं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुवचित् ॥ १० ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

पवित्रं व्याकरोति—

कुगस्य पत्रदयं अन्तर्गर्भशूलं साग्रं प्रादेशप्रमाणं सर्वत्र पवित्रं
ज्ञेयं, न तु प्रकृते अर्धपात्रमात्रे ॥ १० ॥

प्रभा ।

“लिङ्गादपि विधिज्ञेयो दर्भेषु विकिरो यथा” ।

ज्येष्ठोत्तरकरत्वन्तु तत्र न शक्यमनुमातुम् । “एकैकस्यैकैकेन
ददाति” इत्यनेन विरोधात् । किञ्च पार्वगे दक्षिणाग्रत्वमपि
पवित्राणां न विहितं, किन्तु तत्र कुशानां दक्षिणाग्राणां दानदर्श-
नात् पवित्राणामपि तथा दानं कल्पनीयमिति भवतां सिद्धान्तः ।
एव चान्तरङ्गत्वादाभ्युदयिके दृष्टं कराग्राग्रपवित्रकत्वमेव कल्प-
ताम् । विकृतौ दर्शनादपि सत्यामाकाङ्क्षायां प्रकृतौ कल्प-
नाया दृष्टत्वात् । विकृतौ सत्रे षोडशर्त्तिजां गोशतदक्षिणाया-
विभागस्याभिधानात् प्रकृतौ ज्योतिष्ठोमे अनुक्रोऽपि षोडशर्त्तिजां
द्वादशशतगोदक्षिणाविभागो यथा कल्पते, तथैवात्रापि कल्प-
यितुमुचितमित्यस्तु किं विस्तरेण ॥ ८ ॥

कराग्राग्रपवित्रकानित्युक्तम् । तत्र किं नाम पवित्रमित्य-
पैक्षायामाह अनन्तर्गर्भिणमिति । अनन्तर्गर्भिणमिति मलवर्थीय-
इनप्रत्ययः । अतत्रत्तिकुगान्तररहितमप्रसङ्गितं प्रादेशपरिमाणं

एतदेव हि पिञ्जूल्यालक्षणं समुदाहृतम् ।
आज्यस्योत्पवनार्थं यत्तद्येतावदेव तु ॥ ११ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

अथ सीमन्तमूर्द्धमुन्नयति भूरिति दर्भपिञ्जूलोभिरेव प्रथममित्यत्
अन्यत च चूडाकरणे, एकविंशतिर्दर्भपिञ्जूल्य इति सूत्रोक्तदर्भ-
पिञ्जूल्या अपि एतदेव लक्षणमाचार्यगोक्तम् । तत एव वर्हिषः
प्रादेशमात्रे पवित्रे कुरुते इति सूत्रोक्तमाज्योत्पवनार्थं यत्पवित्रं,
तद्येतावत्कांख्यमेव । न तु हिवचननिर्देशात् द्विदलद्वयरूपम् ।
हिवचनं तु कुशजातिवचनस्य पवित्रशब्दस्य दलद्वये प्रयोगात् ॥ ११ ॥

प्रभा ।

कुशदलद्वयं सर्वत्र पवित्रं विज्ञेयम् । यत् कुवचिदित्यनेन व्यास्य-
वगते: यत्र यत्र पवित्रशब्दः प्रयुज्यते, तत्र तत्रायमर्थो बोहव्य-
इत्युक्तं भवति ॥ १० ॥

एतदेव हीति । पिञ्जूल्या अपि एतदेव लक्षणं सुनिभिरुदा-
हृतम् । पवित्रपिञ्जूलोविकार्यतेत्यर्थः । एतेन, अथ सीमन्तमूर्द्ध-
मुन्नयति भूरिति दर्भपिञ्जूलोभिरेव प्रथममित्यादि सीमन्तकरण-
प्रकरणीयगोभिलसूत्रे, तथा चूडाकरणे, एकविंशतिर्दर्भपिञ्जूल्य-
इति सूत्रे च यः पिञ्जूलोशब्दः प्रयुक्तस्तस्यार्थः स्यष्टीकृतः ।
आज्यस्योत्पवनार्थं यत् पवित्रं, तद्येतत्परिमाणमेव नातोऽधि-
कम् । एतेन, ततएव वर्हिषः प्रादेशमात्रे पवित्रे कुरुते इति
गोभिलसूत्रे पवित्रे इति हिवचननिर्देशेऽपि न तत्र विशिष्टद्वि-
दलरूपपवित्रस्य द्वितीयं प्रत्येतत्यम् । तथात्रे प्रादेशमात्रे इत्यस्या-

एतत्प्रमाणामेवैके कौशीमेवार्द्धमञ्चरीम् ।

शुष्कां वा श्रीर्णकुमुमां पिञ्जूलौं परिचक्षते ॥ १२ ॥

पित्रमन्त्वानुद्रवणे* आत्मालभे अवैक्षणे ।

अधोवायुसमुत्सर्गे प्रहासेऽनुतभाषणे ॥ १३ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

एके पूज्याः प्रादेशप्रमाणामेव कुशमयीं आर्द्धमञ्चरीं शुष्कां वा भृष्टपुष्टां पिञ्जलौमाहुः । इयम्ब्रह्मितावै सपिञ्जूला इत्यत्र याद्वा, अन्यत तु पवित्ररूपैर्वति ॥ १२ ॥

पित्रमन्त्वोच्चारणे, यज्ञादौ विहिते हृदयस्यर्णे, अवैक्षणे तस्यैव प्रभा ।

नर्थकत्वापत्तेः । सत्रे त पवित्रशब्दस्य पवित्रघटकदले लक्षणा इत्युक्तं भवति । तत्र इलनक्षणा तु, पवित्रे स्तो वैष्णव्यावित्यादिमन्त्रे तथा दर्गनात् । पवित्रमित्येकवचनन्तु अच्छिद्रेण पवित्रेण्यावित्यादिमन्त्रे एकवचनप्रयोगादितिभावः । सौत्रः पवित्रशब्दः कुशजातिमात्रवचनो वा ॥ ११ ॥

एतत्प्रमाणामिति । अन्ये आचर्याः प्रादेशप्रमाणां कौशीमार्द्धमञ्चरीं शुष्कां वा च्युतकुमुमां पिञ्जूलौमाहुः । इयम्ब्रह्मिता वै सपिञ्जूला इत्यत्र याद्वा इति नारायणोपाध्यायाः ॥ १२ ॥

पित्रमन्त्वेति । मार्जारिति च । पित्रमन्त्वस्यानुद्रवणे समु-

* पित्रमन्त्वानुहरणे, इति क पुस्तके पाठः ।

+ आत्मालभेऽधमेश्वरणे, इति ख पुस्तके पाठः ।

मार्जारमूषिकस्यर्थे आकुष्टे क्रोधसमवे ।
निमित्तेष्वेषु सर्वेषु कर्म कुर्वन्नपः सुशेत् ॥१४॥

द्वितीयः खण्डः ।

परिशिष्टप्रकाशः ।

यज्ञादौ विहिते, अधोवायुसमुत्तर्गे नोर्हमुद्गारे, महति हासि न तु स्मिते । आकुष्टे परुषभाषणे, क्रोधोत्पत्तौ भाषणं विनापि मनसा, एतेषु निमित्तेषु सर्वत्र कर्मकरणकाले जलं सृशेत् न त्वाचामेत् । अन्यनिगदव्याख्यातम् । पित्रमन्त्रानुद्रवणे इत्युपलक्षणम् । अतएव योगियाज्ञवल्क्यः—

“रौद्रपित्रासुरान्मन्वांस्तथाचैवाभिचारिकान् ।

व्याहृत्यात्म्य चात्मानं अपः स्यृष्टाऽन्यदाचरेत् ॥१३॥१४॥

द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

प्रभा ।

चारण । पित्रमन्त्रानुहरणे इति पाठेऽपि तथैवार्थः । आत्मालभ्ये हृदयस्यर्थे । आत्मनोऽमूर्त्तत्वात् स्थानिना स्थानं लक्ष्यते । अधमेत्तरणे चण्डालादिदर्शने । अवेक्षणे इति पाठे अवेक्षणं हृदयस्यैव आत्मोऽवेक्षणम् हृदयस्य यज्ञादौ यद्विहितं तस्मिन्निति पूरिशिष्टप्रकाशः ।

अधोवायुसमुत्तर्गे नोद्गारे । प्रह्लादे उच्चर्हस्ये न स्मिते । मार्जारस्य मूषिकस्य च स्वर्णे । आकुष्टे इति भावे निष्ठा ।

प्रभा ।

परुषभाषणे । क्रोधसम्बवे परुषभाषणं विनापि । एषु निमित्तेषु,
मर्चेभिति करणादन्येष्वप्येवंविधेषु निमित्तेषु जातेषु कर्म
कुर्वण्णो जलं सृजेत् न त्वाचामेत् । यदाह योगियान्नवल्क्यः—

“रीढपित्रासुरान्मन्त्रांस्तथाचैवाभिचारिकान् ।

व्याहृत्यालभ्य चामान्तपः सृष्टाऽन्यदाचरेत्” ॥

इति ॥ १३ ॥ १४ ॥

इति द्वितीयः खण्डः ।

तृतीयः खण्डः ।

अक्रिया त्रिविधा प्रोक्ता विद्विः कर्मकारिणाम् ।

अक्रिया च परोक्ता च तृतीया चाऽयथा क्रिया ॥ १ ॥

स्वशाखाश्रयमुत्सृत्य परशाखाश्रयन्तु यः ।

कर्तुमिक्षति दुर्मेधा मोघं तत्स्य चेष्टितम् ॥ २ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

अकरणं परशाखोक्तकरणं विहितेतरप्रकारेण क्रमान्तरादिना
करणं, त्रिविधैव कर्मणामक्रिया, निष्फलत्वात् ॥ १ ॥

परोक्तेत्यत्र विशेषमाह—

स्वशाखोक्तश्चाद्वादिकमुत्सृज्य पारशाखिकं स्वशाखोक्तविपरीतं यः
कर्तुमिक्षति शास्त्रीयज्ञानविपरीतज्ञानवान् । तस्य यत्कृतं
तत्रिष्फलम् ॥ २ ॥

प्रभा ।

कुशासनार्घदानादौ शाद्वेतिकर्त्तव्यतायां प्रायः सर्वैरेवा-
चार्येरन्योऽन्यश्च प्रकार उपदिष्टः । स च तदीयैरेव कर्त्तव्यो-
न त्वन्यैः । अन्यस्य त्वन्योक्तकरणमक्रियैवेत्याह अक्रियेति । कर्म-
करणग्रीलानां कर्मण्यधिकुर्वाणानां त्रिविधा अक्रिया सुनिभिः
कथिता, अकरणं परोक्तकरणमयथाकरणच्छेति । अयथाकरणच्छ-
पौर्वापर्यविपर्यासेनानुष्ठानम् ॥ १ ॥

स्वशाखाश्रयमिति । यस्तावत् स्वशाखोक्तस्य प्रयोगस्यान्तरा-

यद्वाम्नातं स्वशाखायां परोक्तमविरोधि यत् * ।
विद्विस्तदनुष्टेयमग्निहोत्रादिकर्मवत् ॥ ३ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

स्वशाखायां यत् नोक्तं परशाखोक्तं, यथा छन्दोगानां याजुर्वेदिक-
मग्निहोत्रम् । यदा स्वशाखोक्तस्याकाङ्क्षापूरकत्वेन स्वरूपतो वा
अविरोधि । यथा मनुनोक्तस्य—

“मेखलामजिनन्दण्डमुपवीतं कमण्डलम् ।

अम्मु प्रास्य विनष्टानि गृह्णौतान्यानि मन्त्रवत्” ॥

इत्यस्य मन्त्राकाङ्क्षापूरकं गृह्णान्तरे मन्त्राभिधानं तद्वर्मज्जैः
कर्त्तव्यमिव । पौराणिकादि तु साधारणत्वात्र पारक्यमिति तदपि

प्रभा ।

न्तरा परोक्तमनुतिष्ठति । तस्य तावदसावक्रियेत्युक्तम् । यस्तु
पुनर्दुर्बुद्धिः स्वशाखाश्चयं प्रयोगमुत्सृज्य अद्वाजाज्ञादिना परशाखा-
श्चयं प्रयोगं चिकीर्षति, तस्य यत् कृतं तन्त्रिष्टफलम् । तस्येति
शैषिकी षष्ठी । तु शब्देन पूर्वस्मादस्य भेदं प्रज्ञापयति ॥ २ ॥

यद्वाम्नातमिति । यत् स्वशाखायां नाम्नातं, तत्परोक्तमपि
विद्विद्विनुष्टेयं यदि स्वशाखया न विरुद्धते । तत्र दृष्टान्तः
अग्निहोत्रादिकर्मवदिति । अग्निहोत्रं किल छन्दोगशाखायां
नाम्नायते, किन्तु छन्दोगैरप्यधर्म्युग्माखापरिपठितं तदनुष्टीयते ।

अत्र किञ्चिद्वक्तव्यमस्ति । प्रथमस्तोके तावत् परोक्तकरम्-

* पारक्यमविरोधि वत् इति, परोक्तमविरोधि च, इति च पाठौ ।

परिशिष्टप्रकाशः ।

स्वगाखोक्तादधिकमनुष्टेयमेव । यथा देवताभ्य इति मन्त्रजपादि ।
यत्तु गृह्णपरिशिष्टोक्तम् ।

“बहुल्यं वा स्वगृह्णोक्तं यस्य कर्म प्रकार्त्तिम् ।

तस्म तावति शास्त्रार्थं कृते सर्वेः कृतीभवेत्” ॥

तत्साधारणानां परोक्तानां च नावश्यमनुष्टानमित्येवंपरम् । न तु स्वगृह्णोक्तमावमेवानुष्टेयमिति तस्यार्थः । गृह्णानुक्तानां साधारणानां उपदेशानर्थक्वापत्तेः । शाखान्तराधिकरणविरोधाच्च ॥ ३ ॥

प्रभा ।

मक्रियेत्युक्तम् । हितीयश्चोकेन स्वशास्त्रोक्तं प्रयोगमुपेच्य पर-
शास्त्रोक्तप्रयोगस्यानुष्टानं निषिद्धम् । लृतीयेन तु यत् स्वशाखायां
नोच्यते, अविरुद्धं तत् परोक्तमप्यनुष्टेयमित्युपदिष्टम् । तत्र
स्वशाखाश्चयमित्यनेन स्वशास्त्रोक्तप्रयोगपरित्यागेन परशास्त्रोक्त-
प्रयोगानुष्टानस्य निन्दितत्वात् परोक्ता चेत्यनेन स्वशास्त्रोक्तप्रयोगा-
नुष्टानकाले परोक्तस्यानुष्टानमक्रियेत्युच्यते । एव च स्वशास्त्रोक्तस्य
प्रयोगस्यान्तरान्तरा परोक्तानुष्टानं न कर्त्तव्यमिति तस्यार्थः ।
अन्यथाऽनर्थक्वापत्तेः । तच्चेदं स्वशास्त्रोक्तप्रयोगस्यान्तरान्तरा
परशास्त्रोक्तस्यानुष्टानं श्रीतेषु न ग्रन्थते निषेद्धम् । होत्रादि-
ततच्छाखासु तेषां तेषामेकैकेषामेव कर्मोपदेशात् । होत्रुदात्र-
धर्ष्युपभृतिभिश्च विभिन्नशाखिभिः क्रत्विग्मिर्यज्ञनिष्पत्तेः । तथाच
होता वषट् करोति अध्वर्युर्जहोति उज्जाता चोज्जायतीत्यादिकं
तत्र तत्र विहितम् । तस्मात् परिशेषात् स्वगृह्णोक्तप्रयोगस्या-

प्रभा ।

न्तराऽन्तरा परोक्तस्यानुषानमक्रियोक्तमिति वक्तव्यम् । तथाच आद्वभाष्ये नीलाम्बरधृतं गृह्णपरिशिष्टम्—

“प्रयोगशास्त्रं गृह्णादि न समुच्चीयते परैः ।

प्रयोगशास्त्रताहानेरनारथविधानतः ॥

बहूत्यं वा स्वगृह्णोक्तं यस्य कर्म प्रकीर्तिम् ।

तस्य तावति शास्त्रार्थं कृते सर्वैः कृतो भवेत् ॥

श्रौतेषु सर्वशाखोक्तं सर्वस्यैव यथोचितम् ।

स्मार्तं साधारणं तेषु ग्राह्यं श्रौतेषु कर्मसु” ॥

इति । तथा गृह्णासंग्रहः—

“आत्मतन्त्रेषु यन्नोक्तं तत् कुर्यात् पारतन्त्रिकम् ।

विशेषाः स्वलु सामान्या ये चोक्ता वेदवादिभिः ॥

जनो वाऽतिरिक्तो वा यः स्वशास्त्रोक्तमाचरेत् ।

तेन सन्तुयात् यज्ञं न कुर्यात् पारतन्त्रिकम् ॥

यः स्वशाखोक्तमुत्तम्य परशाखोक्तमाचरेत् ।

अप्रमाणमृषिं कृत्वा सोऽन्ये तमसि मज्जति” ॥

इति । तदिदं तत्रभवतो गोभिलपुत्रस्य वचनवचयं कात्यायन-समानार्थम् । तत्र प्रथमवचनं यन्नान्नातमित्यनेन, द्वितीयवचनं परोक्ता चेत्यनेन, तृतीयवचनं स्वशाखाश्रयमुत्तम्येत्यनेन समानार्थम् । अपि चाहुः—

“प्रयोगः सूत्रकारोक्तो न समुच्चयमर्हति ।

समुच्चये यतस्तस्य न निष्पत्तिर्न च क्रमः” ॥

प्रभा ।

इति । न च परोक्तगुणानुपसंहारे शास्त्राधिकरणन्यायं विरोध इति वाच्यम् । तत्रायस्य शौतविषयत्वात् । वाचनिके-इर्थे न्यायानवताराच्च । किञ्च नाम्नोऽभेदेऽपि यथासम्भवं रूपभेदादिभ्यः तस्य तस्य कर्मान्तरत्वमेवेति कुत्र तस्य गुणोपसंहारः । न हि कर्मान्तरे कर्मान्तरगुणानामुपसंहारः शास्त्रानुभतः ।

अतएव—

“नैकम्पिन् कर्मणि तते कर्मान्यत्तायते यतः” ।

इत्यनेन वैश्यदेववलिकर्मणोः सामान्ययोः विशेषोक्ताभ्यां ताभ्यां कर्मान्तरत्वं स्वयमेव वक्ष्यति । यच्च पुराणोक्तं साधारणं, तत् यद्यपि न पारक्यं, तथापि स्वशास्त्रोक्तप्रयोगे न तस्य गुणोपसंहारः । तस्य कर्मान्तरत्वात् कर्मान्तरे च कर्मान्तरगुणानामुपसंहारायोगात् । पूर्वोक्तगृह्णपरिशिष्टे अनारभविधानादन्यैर्गृह्णादेः समुच्चयनिषेधाच्च । किन्तु स्वशास्त्रोक्तप्रयोगानुष्ठानानन्तरं फलभूयस्वार्थमिच्छ्या तस्याप्यनुष्ठानं भवेदित्यपि वैश्यदेववलिकर्मणोः वयमेव वक्ष्यति । अनारभविधानैः समुच्चयेऽप्येषैव गतिः । तेषां अनुष्ठाने फलभूयस्वभावननुष्ठानेऽपि गृह्णोक्तमात्रस्यानुष्ठानात् फलसेद्धिः । तथाचोक्तं, बहुत्यं वा स्वगृह्णोक्तमित्यादि । मदनगरिजातेऽप्युक्तम् । असमर्थस्वेत् स्वगृह्णोक्तमात्रमेव करोति गावतैव तस्य शास्त्रार्थसिद्धेऽक्तत्वात्, इति । “तस्मात् श्रीतिषु गारण्याखिकं कर्त्तव्यं, गृह्णोक्तेषु तत्र कर्त्तव्यम् । अनारभवेहितन्तु गृह्णोक्तेऽपि प्रयोगे कर्त्तव्यं, परमेषामकरणेऽपि

प्रवृत्तमन्यथा कुर्याद्यदिमोहाल्कथञ्चन ।
यतस्तदन्यथाभूतं ततएव समापयेत् ॥ ४ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

दैवादयथा क्रियायां यत्कर्तव्यं, तदाह—

प्रवृत्तं प्रारब्धं यत्कर्म, करणे सत्येवान्यथा क्रमान्यत्वेन कुर्यात् ।
तत्र यस्मात्यदार्थादारभ्य यत्कर्मान्यथाजातं ततएवारभ्य पुनर्यथोक्त-
प्रकारेण कुर्यात् । यथा गम्भोक्तर्गगम्भदानयोः क्रमान्यत्वेनानुष्ठाने-
न्यथा करणकाले ज्ञातयोस्तत आरभ्य पुनरुष्ठानम् ॥ ४ ॥

प्रभा ।

गृह्णोक्तमात्रकरणात् फलसिद्धिः, अनारभ्यविहितानां करणे तु
फलातिशयः । सामान्यस्तु प्रयोगः स्तशास्त्रोक्तप्रयोगात् परत-
इच्छया कर्तव्यः । तत्रापि फलभूमा बोद्धव्यः ॥ ३ ॥

प्रारब्धस्य कर्मणो दैवादन्यथाकरणे यत् कर्तव्यं, तदभिधीयते
प्रवृत्तमिति । प्रारब्धं कर्म मोहात् कथञ्चन यदन्यथा कुर्यात्,
तदा, समाप्ते यदि जानीयादिति परतः करणादसमाप्ते कर्मणि
प्रयोगमध्ये तस्यान्यथा करणस्य ज्ञाने यस्मात् पदार्थादारभ्य तत्
कर्मान्यथा भूतं, तस्मादेव पदार्थादारभ्य तत् कर्म समापयेत्
न तूपक्रमादारभ्य । अन्यथाकरणमत्राकरणं पौर्वापर्यविपर्ययेण
करणञ्च । यथा शाङ्के कुशासनदानादीनां कस्यचिदकरणे
क्रमविपर्यासेन वा करणे प्रधाननिष्ठतेः पूर्वं ज्ञाते यस्मात्
पदार्थादारभ्यान्यथा करणं हत्तं, तस्मात् पदार्थादारभ्य

प्रभा ।

पुनस्त् करणीयम् । यथा वा षोडशश्रादानां कस्याप्यकरणे
सपिण्डीकरणात् पूर्वे तज्ज्ञाने यत् आङ्गं न क्षतं तस्मादादरम्य
पुनः करणीयम् । माससाध्वदर्शपौर्णमासवत् सहस्रसंवत्सरसत्रा-
दिवच्च संवत्सरसाध्यं षोडशश्राद्मप्येकं कर्म । तज्ज्ञेतदाद्यश्राद्म-
नोपक्रम्यते सपिण्डीकरणेन च समाप्तते । दर्शपौर्णमासादि-
वदेवानेकदिनसम्यादः प्रयोगोऽपि तस्यैक एव ।

यच्च तत्त्वक्षङ्खित्तं, क्रमरूपाङ्गानुरोधेन प्रधानीभूतश्रादा-
न्तराणामावृत्तेरयुक्तत्वात् यत् पतितं तदेव कर्त्तव्यमिति । तच्चि-
न्त्यम् । अनन्यगतिर्वचनात् । वाचनिके चार्थे न्यायानवतारात् ।
तथाचोक्तम् । किमिव हि वचनं न कुर्यात् नास्ति वचनस्याति-
भार इति । यच्चापरमुक्तम् । प्रवृत्तमन्यथा कुर्यादिति वचनं
प्रयोगमध्य एव सुकरत्वेन बोध्यमिति । तदपि प्रमाणविशेषा-
भावात् सुकरत्वस्य चाकिञ्चिकरत्वात् कल्यनामावम् । न च
तावताऽपि निस्तारः । षोडशश्रादानामिककर्मत्वात् संवत्सर-
सम्यादस्य तवयोगस्यायेकत्वात् । फलजनकापूर्वैक्यात् कर्मणो-
ऽप्यैक्यमिति । तुल्यकक्षाणां षोडशश्रादानामिकतमासिङ्गौ प्रधाना-
पूर्वासिद्धेर्दर्शपूर्ववदिति च तैरेवोक्तम् । शरत्काले महापूजे-
त्येकवचनं श्रुतेरेकप्रयोगसाध्यत्वेनैककर्मतापन्नक्रियाकलापजन्मस्य
वाक्यार्थीभूतनियोगस्यैक्यादर्शवद् प्रत्येकं तत्त्वामैणां सङ्कल्पः
कलिकापूर्वजनकत्वादैन्द्रदध्यादियागवदिति चोक्तं दुर्गोत्सव-
प्रकरणे । तस्मात् तत्त्वताऽपि षोडशश्राद्ममिकमेव कर्म प्रयोगस्य

अमासे यदि जानीयान्मयैतद्यथाकृतम् ।
तावदेव पुनः कुर्याद्वावृत्तिः सर्वकर्मणः ॥ ५ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

अन्यथा कृतयोम् प्रयोगमध्येऽज्ञाने यत्कर्त्तव्यं तदाह —
समाप्ते अन्यथा कृतेऽन्यथाकरणज्ञाने सति यत्पदार्थान्यथाकरणं
जातं तमेव यथोक्तकमेण पुनः कुर्यात् । न तत आरभ्य सर्वं
कर्मकाण्डम् । एतच्च पुनरनुष्ठानमविज्ञवे सुकरत्वे च कर्त्तव्यम् ॥
यत्र तु विलम्बोदुःकरत्वं च तत्र विशुस्मरणमेव न त्वावृत्तिः ।
यथा कृतोक्तमर्गस्यावस्थ ब्राह्मणैर्भीजने पुनरब्रान्तरोत्यादनोक्तम् ।
अन्यथा ब्राह्मणोपरोधसहत्वबाधापत्तेरिति ॥ ५ ॥

प्रभा ।

तस्यैक इति सपिण्डीकरणात् पूर्वं कस्याप्यकरणस्मरणे
तदादिशाज्ञानां पुनः करणं न शक्यते वारयितुमित्यास्तां
विस्तरः ॥ ४ ॥

समाप्ते इति । कर्मणः ममास्पन्नतरमन्यथा करणज्ञाने
यद्यथा कृतं तावच्चात्मेव करणीयं, न तु तदारभ्य सर्वं कर्म्मा-
वर्त्तनीयम् । असमाप्ते कर्मण्यन्यथा करणस्मरणे तु कृतस्याप्या-
वृत्तिरनेनाऽपि दर्शिता । अन्यथा करणज्ञाताकरणमेव न तु
क्रमविपर्यासेन करणमपि । प्रधानस्य निष्पत्तत्वे क्रमविपर्यास-

* द्रष्टव्यम्,— इति क ग पुस्तकयोः पाठः ।

प्रधानस्याक्रिया यत्र साङ्गं तत्क्रियते पुनः ।
तदङ्गस्याक्रियायान्तु नावृत्तिर्न च तत्क्रिया ॥६॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

इदानीं दैवादक्रियायां यत्कर्त्तव्यं तदाह —

प्रधानस्य कर्मणो गन्धादिदानादेयत्वाकरणं उत्सर्गश्च तदङ्गभूतः
क्षतस्तत्र पुनरङ्गानुष्ठानमहितं तत्कर्म कर्त्तव्यम् । अङ्गमात्रस्य
तूत्सर्गस्याकरणे प्रधानस्य क्षतस्य नावृत्तिर्नायङ्गानुष्ठानम् ।
किन्तु तत्समाधानार्थम् —

“अज्ञानात् यदि वा मोहात्प्रच्यवेताध्वरेषु यत् ।

स्मरणादेव तदिष्णोः सम्यूर्णं स्यादिति श्रुतिः” ॥

इति योगियाङ्गवल्कोक्तमनुष्टेयम् । एवं समाप्ते प्रयोगं अन्यथा-
प्रभा ।

स्याकिञ्चिकरत्वात् । पुनः कुर्यादिति पुनःशब्दो दण्डाहान्ते
पुनः क्रियेत्यादिवत् लेखगैली ।

“या नार्थकृतसौमन्ता प्रस्तुयेत कदाचन ।

अङ्गे निधाय तं वालं पुनः संस्कारमर्हति” ॥

इत्यादिवत् प्रतिप्रसवावद्योतको वा ॥ ५ ॥

तावन्मात्रकरणेऽपि विशेषमाह प्रधानस्येति । यत्राङ्गमात्रं
क्षतं प्रधानन्तु न क्षतं तत्राङ्गसहितं प्रधानं पुनः करणीयम् ।
यत्र तु प्रधानमात्रं क्षतं न लङ्घं, तत्राङ्गानुरोधेन साङ्गस्य
प्रधानस्य नावृत्तिर्न वा तावन्मात्रस्याङ्गस्य करणम् । एतद्वचनार्थ-

मधुमध्विति यस्त्र त्रिर्जपोऽशितुमिच्छताम् ।
गायत्रनन्तरं सोऽत्र मधुमन्त्रविवर्जितः ॥ ७ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

करणज्ञानेऽप्येतदेव समाधानमिति । अन्येतु तदङ्गस्य साङ्गप्रधान-
प्रयोगाङ्गस्य उपवीतित्वादेवकरणे न साङ्गप्रधानस्य कृतस्यावृत्तिः
नायुपवीतित्वादेः करणं, किन्तु विषुम्मरणमेव प्रायश्चित्त-
मित्याहुः ॥ ६ ॥

वसिष्ठोक्तादपरान् बहून् विशेषानाह—

वसिष्ठोक्तपार्वणं भोक्तुमिच्छतां आव्यत्वेन सम्बन्धि गायत्रा:
पश्चाङ्गवोयो मधुमध्वितित्रिर्जपो मधुवार्तति मन्त्रसहितः, सोऽत्र
तन्मन्त्रं विना पठनीयः । एवत्र भोजनकाले मन्त्रः पठनीय एव
पूर्वकाले निषेधात् ॥ ७ ॥

प्रभा ।

पर्यालोचनया पूर्ववचने अन्यथाकरणमकरणपर्यवसितमित्यव-
गम्यते । किन्तु तत्र कर्मणः समूर्णत्वार्थं विषुम्मरणं कर्त्तव्यम् ।

“अज्ञानाद् यदि वा भोहात् प्रच्यवेताध्वरेषु यत् ।

स्मरणादेव तदिष्ठोः संपूर्णे स्यादिति श्रुतिः” ॥

इति योगियाज्ञवल्क्योक्तः ॥ ६ ॥

प्रासङ्गिकमभिधाय वशिष्ठोक्तपार्वणादाभ्युदयिके विशेषाने-
वाह मधुमध्वितीति । अशितुमिच्छतामिति संबन्धलक्षणा षष्ठी ।
तत्र वशिष्ठोक्तपार्वणे भोक्तुमिच्छतां ब्राह्मणानां आव्यतया

नं चाश्वत्मु जपेदत्र कदाचित्पितृसंहिताम् ।

अन्य एव जपः कार्यः सोमसामादिकः शुभः ॥ ८ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

भुज्ञानेषु, यहा उ विश्वपतिः इत्वादिपितृसंहिताजपो यस्तत्र विहितः, सोऽत्र न कर्त्तव्यः । किन्तु तत्स्थानेऽन्य एव सोमसामादिजपोमङ्गल्यः कार्य इति । तथाच काल्यायनः—पितृप्रसन्नवर्जीं जप इति ॥ ८ ॥

प्रभा ।

गायत्रानन्तरं मधुवार्तेति ऋक्त्वयजपानन्तरं मध्विति विर्जपौ-यो विहितः, सोऽत्र मधुमत्त्वविवर्जितः कार्यः । मधुमध्वित्यत्र प्रथमं मधुपदं मधुद्रव्यपरम् । तथाच मधुद्रव्यप्रकाशकस्य मधु-शब्दस्य तत्र यस्तिर्जप इति वदन्ति । वसुतसु प्रथमं मधुपदं मधुवार्तेत्यादिऋक्त्वयपरम् । “त्वसूक्तानामादियहणेन विधिरनादेशे” इति सूत्वकारवचनात् । द्वितीयं मधुपदञ्च स्वरूपपरम् । शाङ्कल्पे मधु च विर्जस्ता इत्येकस्वैव मधु-शब्दस्य विर्जपाभिधानात् । तथाच मधुवार्तेति ऋक्त्वयजप-इदानीं न कर्त्तव्यः । अशितुमिच्छतामिति करणात् भोजन-पूर्वकाल एव मधुमत्त्वजपोनिषिध्यते । भोजनंकारलादौ तु स कर्त्तव्य एव ॥ ९ ॥

न चाश्वत्स्तिर्जति । भुज्ञानेषु ब्राह्मणेषु पितृसंहिताजपो-

यस्त्र ग्रकारोऽन्नस्य तिलवद्यवत्तथा ।
उच्छिष्टसन्निधौ सोऽत्र लृप्तेषु विपरीतकः ॥ ८ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

पार्वणे उच्छिष्टसन्निधौ लृप्तेनन्तरं यदन्नविकरणं तिलयुक्तं, तदत्र
विपरीतं लृप्तेः पूर्वमित्यर्थः । तथा, स प्रकरोऽत्र यववद्यवयुक्तं
यथा स्यात् तथा कार्यः ॥ ८ ॥

प्रभा ।

यस्तत्र विहितः, सोऽत्र कदाचिदपि न कर्तव्यः । किन्तु
तमादन्य एव मङ्गल्यः सोमसामादिजपः कर्तव्यः । पितृसंहिता
च “यदा उ विश्पतिः सनादग्रेऽन्नवभी मदन्तर्हभिविष्टमकांत्-
मसुदः कनिकर्त्तीति हे एषा पितृगा नाम संहिता” इति
मामविधानब्राह्मणोक्ता बोडव्या । सोमसामानि च चक्षन्तस्या-
र्चिके समान्नातासु वृषा पवस्त्र धारया इत्यादिकासु बङ्गीषु ऋत्तु
गोयमानानि बहून्येव गेयगाने पठितानि ॥ ८ ॥

यस्तत्रेति । पार्वणे लृप्तेषु ब्राह्मणेषु उच्छिष्टसन्निधौ तिल-
वत् यथा भवति तथा योऽन्नप्रकरो विहितः, सोऽत्र विपरीतकः
यववद्यथा भवति तथा कर्तव्यः । वैपरीत्यज्ञात्र देवतीर्थप्रागग्र-
कुणादियोगात् अलृप्तेषु ब्राह्मणेषु करणादा । अन्नप्रकरोऽन्न-
विकिरणमग्निदग्धापिण्डदानमिति यदुच्चर्त ॥ ८ ॥

सम्पद्मितिहसाःस्यप्रश्नस्याने विधीयते ।

सुसम्पद्मितिप्रोक्ते शेषमन्नन्विवेदयेत् ॥ १० ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

पार्वणे हृसाःस्येति यः प्रश्नः, तत्स्याने सम्पद्मिति वक्तव्यम् । प्रश्नानल्लरं सुसम्पद्मिति ब्राह्मणैः प्रोक्ते शेषमन्नमप्यस्तीति ब्राह्मणेभ्यो निवेदयेत् । तथाच कात्यायनः—सम्पद्मिति हृसिप्रश्नः ॥ १० ॥

प्रभा ।

सम्पद्मितीति । पार्वणे हृसाः स्य इति योऽयं प्रश्नस्तस्य स्याने अत्र सम्पद्मिति प्रश्नो विधीयते क्रियते । कर्त्तव्य इति यावत् । ब्राह्मणैः सुसम्पद्मित्युत्तरे कथितं शेषमन्नं तान् ज्ञापयेत् । कथं ज्ञापयेत् ? उच्यते । अन्नशेषैः किं क्रियतामिति प्रष्टव्यम् । तैश्च इष्टैः महोपभुज्यतामिति वक्तव्यम् । तथाच छन्दोगापरन्त्रूत्तम् । “शेषमन्ननुज्ञाप्यान्नशेषैः किं क्रियतामिष्टैः सहोपभुज्यतामिति” इति । इति अनेन प्रकारेणानुज्ञाप्यत्यर्थैः । यत्तु शेषमन्नं क्व देयमिति पृच्छेत् । इष्टभ्यो दीयतामिति प्रतिवचनम् ।

“स तानाह पुनः शेषं क्व देयज्ञानमित्यपि ।

इष्टभ्यो दीयतामितदिति संप्रवदन्ति ते” ॥

इति ब्रह्मपुराणादिति तत्त्वकङ्गिरुक्तम् । तदयुक्तम् । ब्रह्मपुराणवचनस्यादिवराहकृतशाङ्कप्रयोगविषयत्वात् । छन्दोगानां स्व-

प्राग्येष्वय दर्भेषु आद्यमामन्वा पूर्ववत् ।

अपः क्षिपेन्मूलदेशेऽवनेनिक्षेति निस्तिलाः ॥ ११ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

आद्यं पितरं अर्घादान इव सम्बोधनात्तनामगोत्राभ्यां निर्दिश्य पूर्वाग्रेषु स्तरणकुर्शेषु मूलदेशे अवनेनिक्षेति तिलरहिता अपः क्षिपेत् । अत च प्राग्यता निस्तिलता च वसिष्ठोक्ताद्विशेषः ॥ ११ ॥

प्रभा ।

शाखाभेदेऽन्यथोपदेशाच्च । न हि तत्परित्यागेनादिवराहकृत-
आद्यप्रयोगविषयं ब्रह्मपुराणवाक्यमादर्त्तमुचितम् । शेषभोजन-
ज्ञैवं यजमानस्य न स्यात्, ब्रह्मपुराणे शेषस्येष्वभ्यो दानोक्तेः ।
तथाच गृह्णादिविरोधः । शेषमन्वमस्तीति ब्राह्मणेभ्यो निवेदये-
दिति नारायणोपाधायव्याख्यानमपि प्रमाणशून्यम् ॥ १० ॥

पितरो गृह्णाशेषाः । तत्र पिण्डदानेन पितृणामुपभोग-
भवतीति पिण्डदानं वक्तुमुपक्रमते प्राग्येष्विति । अथशब्दो-
विशिष्टानत्यन्नापनार्थः । ब्राह्मणप्रत्युत्तरपिण्डपितृवज्ञातदेश-
प्राप्तरेखाकरणाद्यनन्तरमित्यर्थः । आद्यं पितरं अर्घप्रदानोक्तवत्
संबोधनात्तगोत्रादिभिरामन्वा अवनेनिक्षेत्युक्ता पिण्डप्रदानार्थ-
मास्तृतेषु पूर्वाग्रेषु कुर्शेषु मूलदेशे तिलरहितमुदकं क्षिपेत् ।
निस्तिला इत्युक्तेः अपां सयवत्वमवगम्यते । यवैस्तिलार्थं इति
वचनात् ॥ ११ ॥

द्वितीयञ्च तृतीयञ्च मध्यदेशाग्देशयोः ।

मातामहप्रभृतौस्तु एतेषामेव वामतः ॥ १२ ॥

सर्वस्मादन्नमुद्दृत्य व्यञ्जनैरुपसित्य च ।

संयोज्य यवकर्क्षूदधिमिः प्राङ्मुखस्तः ॥ १३ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

द्वितीयं पितामहम् । तृतीयं प्रपितामहम् । आदावदामन्वर
स्तरणकुशानां मध्याग्योर्मूलवदपो विनिच्चित् । एतेषामेव
त्रयाणां वामतोदक्षिणस्यां दिग्गि, यथा दक्षिणोपचारोभवति
तथा, आस्तीर्णकुण्डेषु प्रागग्नेषु मातामहादीनां मूलमध्याग्देशेषु
पूर्ववदपो विनिच्चिपेत् ॥ १२ ॥

तदनन्तरञ्च—

सर्वस्मादक्षतादन्नादन्नं गहोत्वा व्यञ्जनैर्मिश्रयित्वा यववदरदधिमिः

प्रभा ।

द्वितीयञ्चेति । द्वितीयं पितामहं तृतीयं प्रपितामहं पूर्वव-
दामन्वर अवनेनित्यव्युत्तार्य यथाक्रमं आस्तृतकुशानां मध्यदेश-
अग्यदेशं च निस्तिला अपः च्छिदित्यनुषज्यते । एतेषामेव पित्रा-
दीनां त्रयाणां वामतो दक्षिणस्यां दिशीत्यर्थः । पिण्डप्रदानार्थ-
मावाहितानां पित्रादीनां प्रत्यञ्जुखत्वस्यौचित्यात् । एवञ्च सति
प्रदक्षिणमुपचारः सम्यर्ते । मातामहप्रभृतीन् मातामहप्रमाता-
महवृद्धप्रमातामहान् पूर्ववदामन्वेत्यादि पूर्वीक्तमनुवर्त्तते ॥ १२ ॥

पिण्डदानप्रकारमाह सर्वस्मादिति द्वाभ्याम् । सर्वस्मात्

अवनेजनवत्पिण्डान् दत्त्वा विल्वप्रमाणाकान् ।

तत्पात्रक्षालनेनाथ पुनरप्यवनेजयेत् ॥ १४ ॥

तृतीयः खण्डः ।

परिशिष्टप्रकाशः ।

संयोज्य प्राञ्जुखो विल्वमात्रान् षट् पिण्डान् कृत्वा वनेजनवदत्त्वा
पिण्डपात्रप्रक्षालनजलेन पुनरवनेजयेत् । अत खोक्तप्राञ्जुख-
त्वेनाश्वलायनोक्तम् आभ्युदयिके युग्मा ब्राह्मणाः समूलाः दर्भाः
प्राञ्जुखेभ्यः उदञ्जुखोदद्यादिति उदञ्जुखत्वं बाध्यम् ॥ १३ ॥ १४ ॥

इति तृतीयः खण्डः ।

प्रभा ।

आज्ञाथादन्नादित्यर्थः । शेषमन्त्रं निवेदयेदित्यनेन तथैवावगतेः ।
सर्वत्वमाधिकारिकमिति सिद्धान्तात् ।

“सर्वस्मात् प्रकृतादन्नात् पिण्डान् मधुतिलान्वितान्” ।

इति पार्वणे दर्शनात् । प्रकृतादन्नादन्नमुद्भृत्य पावान्तरे कृत्वा
व्यञ्जनैरूपसिद्ध्य मित्रयित्वा यवकर्कन्यूदधिभिः संयोज्य प्राञ्जुखो-
विल्वपरिमितान् पिण्डान् अवनेजनवत् दत्त्वा पिण्डपात्रप्रक्षालन-
जलेन पुनरवनेजयेत् । कर्कन्यूर्वदरम् । प्रसिद्धमन्यत् । अवने-
जनवदित्यनेन मूलमध्याग्रदेशषु पिण्डानमुक्तम् । अवनेजये-
दित्यक्तेरत्राप्यवनेनिक्षेति प्रयोगः ॥ १३ ॥ १४ ॥

इति तृतीयः खण्डः ।

चतुर्थः खण्डः ।

उत्तरोत्तरदानेन पिण्डानामुत्तरोत्तरः ।
भवेदधश्चाचरणादधोऽधः श्रावकर्मणि ॥ १ ॥
तस्माच्छादेषु सर्वेषु वृद्धिमत्स्वतरेषु च ।
मूलमध्यागदेशेषु ईषत्मकांश्च निर्वपेत् ॥ २ ॥

परिगिष्ठप्रकाशः ।

मूलादिकमेण पिण्डानं स्तौति—
पिण्डानां मूलादिकमेण उपर्युपरि दानेन दाता उपर्युपरि भवति
जर्ज्ञगतिभागी भवतीति स्तुतिः । विपरीतदानेन त्वधोगतिः
श्रावकर्मसु भवति ॥ १ ॥

तस्माहृद्विश्रादेष्वन्येषु च पार्वणादिषु मूलादिकमेण ईषत्मकांश्च
पिण्डान्निर्वपेदिति ॥ २ ॥

प्रभा ।

मूलादिकमेण पिण्डानस्य फलवादमन्यव्यतिरेकाभ्यामाह
उत्तरोत्तरेति । श्रावकर्मणि मूलादिकमेणोपर्युपरि प्रदेशे
पिण्डानां दानेन दाताऽप्युद्दीर्जगतिर्भवति । अग्रादिकमेणाधो-
ऽधःप्रदेशे पिण्डानां दानेन दाताऽप्यधोगतिर्भवति ॥ १ ॥

मूलादिकमेण पिण्डानमुपसंहरति तस्मादिति । यस्मादेवं,
तस्मात् वृद्धिमत्सु इतरेषु पार्वणेषु च सर्वेषु श्रादेषु पिण्डानार्थ-

गन्धादीन्निःक्षिपेत्तुष्णीं तत आचामयेहिजान् ।
 अन्यत्रायेष एव स्याद्यवादिरहितो विधिः ॥ ३ ॥
 दक्षिणाम्प्रवगे देशे दक्षिणाभिमुखस्य च ।
 दक्षिणायेषु दर्भेषु एषोऽन्यत्र विधिः स्मृतः ॥ ४ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

पिण्डिष्वमन्त्रकं गन्धपुष्पादीनर्पयित्वा ब्राह्मणाचमनं कारयेत् ।
 एष एव पिण्डानविधिः अन्यत्रापि पार्वणादौ यवदेवतीर्थीपवीत-
 दक्षिणोपचारशून्यः स्यात् ॥ ३ ॥

न केवलं यवादिरहितः —

दक्षिणाम्प्रवे, न वृडाविव प्राचीनप्लवे दक्षिणामुखस्य दातुर्नं
 प्राञ्छुखस्य । दक्षिणायेषु दर्भेषु न प्रागयेषु । एष पिण्डानविधिः
 पार्वणादौ सुनिभिः स्मृत इति ॥ ४ ॥

प्रभा ।

मास्तुतक्षणानां मूलमत्यागप्रदेशेषु अल्पलग्नान् पिण्डान् दद्यात् ।
 वृद्धिराशास्यमानं मङ्गलकर्म ॥ २ ॥

गन्धादीनिति । पिण्डिष्वमन्त्रकं गन्धादीन् निःक्षिपत् । ततः
 आद्भोक्तृब्राह्मणानाचामयेत् । लेपघर्षणप्रक्षालनादिभिर्मुखहस्त-
 शोधनं कारयेत् । अन्यत्र पार्वणेऽपि यवादिरहित एष एव
 विधिः स्यात् । यवादीत्यादिपदात् देवतीर्थीपवीतित्वप्राञ्छुखत्व-
 दक्षिणजानुपातदक्षिणोपचारपरिग्रहः ॥ ३ ॥

दक्षिणाम्प्रवने इति । दक्षिणनिम्ने देशे दक्षिणाभिमुखस्य

अथाग्नभूमिमासिञ्चित्सुसंप्रोक्षितमस्त्विति ।

शिवा आपः सन्त्विति च युग्मानेवोदकेन च ॥५॥

सौमनस्यमस्त्विति च पुष्पदानमनन्तरम् ।

अक्षतच्चारिष्टच्चास्तु अक्षतान् प्रतिपादयेत् ॥ ६ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

आचमनानन्तरं ब्राह्मणाग्नभूमिं सुसंप्रोक्षितमस्त्विति प्रोक्षयेत् ।

शिवा आप इत्यादिना युग्मानेव नैकं उदकेन हस्ते आसिञ्चेत् ॥५॥

सौमनस्येति हस्ते पुष्पदानं कुर्यात् । अनन्तरमक्षतमित्यादिना यवान् दद्यात् ॥ ६ ॥

प्रभा ।

कर्तुः दक्षिणायेषु कुर्शेषु एष पिण्डदानविधिः अन्यत्र पार्व्वणादौ स्मृतां मुनिभिः ॥ ४ ॥

अथेति । ब्राह्मणानामाचमनानन्तरं तेषामग्नभूमिं सुसंप्रोक्षितमस्त्वित्यनेनासिञ्चेत् । उदकेनेति वच्यमाणमनुषज्यते । शिवा आप इत्यनेन युग्मानेव ब्राह्मणान् न त्वेकैकं, उदकेनासिञ्चेत् । हस्ते इति शेषः ॥ ५ ॥

सौमनस्यमिति । सौमनस्यमित्यादिना ब्राह्मणहस्ते पुष्पदानं कुर्यात् । तदनन्तरमक्षतच्चेत्यादिना ब्राह्मणहस्ते यवान् दद्यात् । अक्षता यवाः । अक्षतास्तु यवाः प्रोक्तां इत्युक्तेः । दापयेदिति स्वार्थं णिच् । खयमशक्तावन्यदाराऽपि वृद्धिशाङ्कं कर्तव्यमिति प्रज्ञापनाभिप्रायेण वा ॥ ६ ॥

अक्षयोदकदानञ्च अर्धदानविद्यते ।
षष्ठैव नित्यं तत्कार्यं न चतुर्थ्या कदाचन ॥ ७ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

अर्धाजलदानवत् ज्येष्ठोत्तरकरयुग्मब्राह्मणकरे प्रत्येकं
कुर्यादित्यर्थः । किन्तु तत्वामगोत्रान्तोचारितपद्यैव कुर्यात् न
कदाचिदपि चतुर्थ्येति । पश्यैव नित्यमिति गोवनामान्ते संबुद्धि-
स्थाने षष्ठीं विधत्ते । न चतुर्थ्या कदाचनेति तस्मै ते स्वधेति
चतुर्थीनिषेधकमित्यपुनरुक्तिः । अत गोभिलीयः—

“गोत्रं स्वरान्तं सर्वत्र गोवस्याक्षयकर्मणि ।
गोत्रस्तु तर्पणे प्रोक्तः कर्त्ता एवं न सुह्यति ।
सर्वत्रैव पितः प्रोक्तः पिता तर्पणकर्मणि ।
पितुरक्षयदाने तु अक्षयां वृसिमिच्छता” ॥

तथा—

“शर्मनवर्धादिके कार्यं शर्मा तर्पणकर्मणि ।
शर्मणोऽक्षयदानं तु पितृणां दत्तमन्यम्” ॥ ७ ॥

प्रभा ।

अक्षयेति । अक्षयोदकदानं पुनरर्धदानविद्यते । अर्ध-
दानविद्यनेन ज्येष्ठोत्तरकरत्वमावस्यातिदेशः पर्यवस्थति ।
अत्राप्यसु इत्यनुपच्यते, तेनाक्षयमसु इति प्रयोगः । अतएवैतद-
नल्लरं, प्रार्थनासु प्रतिप्रोक्ते इत्यादिकमाज्जस्येनोपपत्यते ।
तदक्षयोदकदानं नित्यं षष्ठैव कार्यमित्यनेन गोत्रसंबन्धनाम्नां

प्रभा ।

षष्ठ्यन्ततामभिधत्ते । तेनार्घदानवदित्यतिदेशेन गोत्रसंबन्धनां चां
संबोधनविभक्त्यन्तताऽत्र न भवति । उपदेशेनातिदेशबाधात् । शर-
मयवर्हिषा कुशमयवर्हिर्बाधवत् । तथाच स्नानसूत्रपरिशिष्टम्—

“गोत्रं स्वरात्नं सर्वत्र गोत्रस्याच्यकर्मणि ।
गोत्रसु तर्पणे प्रोक्तः कर्त्ता एवं न मुहूर्ति ॥
सर्वत्रैव पितः प्रोक्तं पिता तर्पणकर्मणि ।
पितुरक्षयकाले तु अक्षयां लृप्तिमिच्छता ॥
शर्मन्दर्धादिके कार्यं शर्मा तर्पणकर्मणि ।
शर्मणोऽक्षयकाले तु पितृणां दत्तदक्षयम्” ॥

इति । तमेव विदित्वाऽतिमृल्युमेति नान्यः पन्था विद्यते अनाय
इति महेश्वरस्त्राम्बक एव नापरः इति चैवमादिवत् षष्ठ्यवेत्येव-
कारव्यवच्छेदं दर्शयति न चतुर्था कदाचनेति । सोऽयं
विहितप्रतिषेधः । विहितं केषाच्चित् चतुर्था अक्षयोदकदानम् ।
तथाच स्मरन्ति—

“नान्दीमुखेभ्यश्चाक्षयं पितृभ्य इदमस्त्विति” ।

इति । तदनेन निषिद्धते । तथाचोक्तम् । “विहितप्रतिषेधोवा”
इति । यत्तु नारायणोपाध्यायैरुक्तम् । षष्ठ्यव नित्यमित्यनेन
गोत्रनामान्ते सम्बुद्धिस्थाने षष्ठीं विधत्ते, न चतुर्था कदाचनेति
तस्मै ते स्वधेति चतुर्थीनिषेधकमित्यपुनरुक्तिरिति । तदसङ्गतम् ।
ते इति युष्मदः सम्बोध्यमानार्थवाचित्वात् षष्ठ्यानिर्देशे तस्या-
असमवेतार्थतया प्रसक्त्यभावेन निषेधानुपपत्तेः । न छाप्रसक्तं

प्रार्थनासु प्रतिप्रोक्ते सर्वास्त्रिव द्विजोत्तमैः ।

पवित्रान्तर्हितान् पिण्डान् सिञ्चेदुत्तानपात्रकृत् ॥८॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

अनन्तरञ्ज—

सुसंप्रोक्तिमस्त्रिवत्याद्यासु पञ्चसु प्रार्थनासु ब्राह्मणैरसु सन्ति-

प्रभा ।

निषिध्यते । नित्यानुवादसु स्यात् । यत्र तत्त्वकृतां मतम् । अन्त्योदकदाने न चतुर्थ्या कदाचनेत्यनेन ये चात्र त्वेति मन्त्रस्य निषेधेन अन्त्योदकदानेतरत्र सर्वत्र ये चात्र त्वेति मन्त्रः पठनीय-इति ज्ञाप्यते । अन्यथा अन्त्योदकदाने तन्मन्त्रस्य प्रसक्त्यभावे निषेधो न सम्भवति । तत्तत्स्याने विशिष्य गोभिलस्य तन्मन्त्रोप-देशसु प्रदर्शक इति । तदयुक्तम् । अन्त्योदकदाने तन्मन्त्रस्या-प्रसक्तोदर्शितलात् । न चतुर्थ्येत्यस्य विहितप्रतिषेधरूपत्वस्योक्त-त्वात् । तस्मात्राय ये चात्र त्वेति मन्त्रस्य निषेधः । किन्तु केषाच्चिदभिमतायाश्वतुर्था एवेति कथमनेन सर्वत्र ये चात्र त्वेति मन्त्रो ज्ञाप्यते इति शक्यते वक्तुम् । येन गोभिलस्य विशिष्योप-देशः प्रदर्शकः स्यात् । अर्घदाने ये चात्र त्वेति मन्त्रोपदेशात् अन्त्योदकदाने अर्घदानवदित्यतिदेशात् प्रसक्तस्य तन्मन्त्रस्य निषेधोऽप्युपदेशतएवेति कथमनेनात्मपदिष्टस्यलेऽपि तन्मन्त्रो-ज्ञाप्यते इति न खल्वधिगच्छामि । विस्तरेण चैतत् आषकत्यभाषे विवेचितमस्माभिरित्युपारम्यते ॥ ७ ॥

प्रार्थनास्त्रिवि । सुसंप्रोक्तिमसु इत्यादिकासु पञ्चसु प्रार्थनासु

परिशिष्टप्रकाशः ।

त्यादि उत्तरे प्रोक्ते स्वधावाचनस्थानेऽर्घपात्रीयपविवाच्छादि-
तान् पिण्डान् नान्दीमुखेभ्यः पितृभ्यः प्रौयन्तामिल्युद्धा
सिञ्चेत् । अनन्तरं न्युञ्जीकृतं पात्रमुत्तानं कृत्वा युग्मानेवत्यादि-
वक्ष्यमाणं कुर्यात् । गोभिलभाष्यकृता तु, सुसंप्रोक्तिमस्ति-
त्यादि स्वधावाचनान्तं कृत्वा कृतोत्तानपात्रः तत्रविवाणि
पिण्डानामुपरि दत्वा पिण्डानूर्जं वहन्तीरिति सिञ्चेदिति
व्याख्यातम् ॥ ८ ॥

ग्रभा ।

यथायथमस्तु सन्त्विति ब्राह्मणैः प्रल्युत्तरे कृते पवित्रव्यवहितान्
पिण्डान् न्युञ्जपात्रमुत्तानं कृत्वा सिञ्चेत् । यत्तु पिण्डमेचनानन्तरं
न्युञ्जपात्रमुत्तानं कृत्वा वक्ष्यमाणं कुर्यादिति नारायणोपाध्यायेन
व्याख्यातम् । तदस्मीचीनम् । यथाश्रुतार्थपरित्यागे माना-
भावात् । मीमांसाभाष्यकारेणापि शब्दस्य अवणमात्रात् योऽर्थो-
ऽवगम्यते स शुल्याऽवगम्यते इत्युक्तम् । न च श्रुतिः परित्यकुं युक्ता ।
गृह्यभाष्ये भट्टनारायणेनापि उत्तानपात्रकृदिति परिषेचनकर्तृ-
विशेषणतयैव व्याख्यातम् । यच्चोक्तं तत्त्वकारेण उत्तानपात्र-
कृदिति यथाश्रुतदर्शनात् परिषेचनकर्तृविशेषणतया भट्टेन
यद्वग्राख्यातं तद्वोभिलश्रावस्त्रवानवलोकनेन । तथाच परिषेचन-
स्त्रवानन्तरं गोभिलः । उत्तानं पात्रं कृत्वा यथाशक्तिदक्षिणां
दद्यादिति ।

तत्र ब्रूमः । श्रावकल्पे तावत् तत्त्वकारोऽपाठो न दृश्यते ।

प्रभा ।

तत्र खल्वेवं पश्यते । स्वधानिनयनीये धारां दद्यादूर्ज्जं
वहन्तीरित्युत्तानं पात्रं कृत्वा विश्वे देवाः प्रीयन्तामिति दैवे
वाचयित्वा पिण्डपात्राणि चालयित्वा यथाशक्ति दक्षिणां दद्यात्
इति । व्याख्यातशानयैवानुपूर्व्वंग ग्रन्थोऽयं भाष्यकाङ्क्षिः । तत्र
तावत् उत्तानं पात्रं कृत्वा इति मध्यपठितस्य विशेषाभावात्
पूर्व्वसूत्रप्रतीकत्वमपि शक्यते वकुं परसूत्रप्रतीकत्वमपि । प्रयोग-
स्थोभयथा दर्शनात् । तथाहि अभ्युदिते शूर्ये देवदत्तः प्रातराशं
भुड्के चंक्रमणं कृत्वा मध्यन्दिने स्त्रात्वा वाससी परिधायापूर्पान्
भक्षयति इत्यत्र यदि अभ्युदिते स्तर्ये देददत्तः प्रथमं चंक्रमणं
करोति ततः प्रातराशं भुड्के तदा चंक्रमणं कृत्वेति पूर्व्वस्यैव
वाक्यस्य प्रतीकं विपर्यये च परस्य । प्रयुज्जते चैवं मुनयः
अवनेजनदानप्रत्यवनेजनेषु नामग्राहसिल्यादौ । तदेवमुभयथा
प्रयोगदर्शनादुत्तानं पात्रं कृत्येत्यस्य परसूत्रप्रतीकतायां न
प्रमाणम् । अवभवतः कात्यायनस्य वचनात्तु पूर्व्वसूत्रप्रीकत्वमेव
तस्य निर्णयत्यम् भवति । यथाशुतार्थपरित्यागशानुचित इत्युक्त-
मादावेव । स खल्वस्थानां कर्मणां विधिं सम्यग् दर्शयिष्ये
इति प्रतिज्ञातवान् । तदलं मान्यानामुपरि कटाक्षपातेन ।
पवित्र्यान्तर्हितानित्यभिधानात् पिण्डानामन्तर्धानार्थं पवित्र-
सुत्यादयित्यम् । यस्त्वर्थीयपवित्रैरन्तर्धानवर्णनम् । तदसङ्गतम् ।
विनियुक्तविनियोगे मानाभावात् । अन्यथा पिण्डानार्थं रेखा-
करणमपि तेनैव पवित्रेण स्यात् ॥ ८ ॥

युग्मानेव स्वस्तिवाच्यानङ्गुष्ठग्रहणं सदा ।
कृत्वा धुर्यस्य विप्रस्य प्रणम्यानुवर्जत्ततः ॥ ६ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

युग्मानेव नैकं दक्षिणादानेन स्वस्तिवाच्य, धुर्यस्य पंक्तिसूर्द्धन्यस्य
ब्राह्मणस्यानङ्गुष्ठप्राणिग्रहणं कृत्वा प्रणम्य ततोऽनुगच्छेत् । अत्र च
दक्षिणा द्राक्षामलकादि । तथा ब्रह्मपुराणम्—

“द्राक्षामलकमूलानि यवांश्चाय निवेदयेत् ।
तान्येव दक्षिणार्थन् दद्यादिप्रेषु सर्वदा” ॥

मूलमार्दकादि निवेदयेत् आडेष्विति । वृडौ च गोभिलीयै-
माण्डशाङ्गं न कर्त्तव्यम् । न योविङ्गः पृथग्दद्यादिति वच्यमाण-
वचनाहोभिलेनानुकृत्वाच्च । अन्यैषु कर्त्तव्यमेव । तथाच शाता-
तपः—

“माण्डशाङ्गं तु पूर्वं स्यात् पितृणां तदनन्तरम् ।
ततो मातामहानां च वृडौ आडत्वयं स्मृतम् ॥
त्रिष्वयेतेषु युग्मांसु भोजयेद्ब्राह्मणान् शुचिः ।
प्रदक्षिणं तु सव्येन प्रदद्यादेवपूर्वकम्” ॥

प्रभा ।

युग्मानेवेति । युग्मानेव नैकैकं दक्षिणादानेन स्वस्तिवाच्य
धुर्यस्य पंक्तिसूर्द्धन्यस्य ब्राह्मणस्यानङ्गुष्ठप्राणिग्रहणं कृत्वा प्रणम्य

एष आङ्गविधिः कृत्स्न उक्तः संक्षेपतो मया ।

ये विदन्ति न मुह्यन्ति आङ्गकर्मसु ते क्वचित् ॥१०॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

इति । अनेन च माणशाङ्गस्यापि सदैवत्वाभिधानात् हृषी
माणशाङ्गमदैवमिति यत्कैविदुक्तम्, तत्रिरस्तम् । यत्तु मार्कण्डेय-
पुराणम्—

“वैश्वदेवविहीनं तु केचिदिच्छन्ति मानवाः” ।

इति । तच्छाखिविशेषव्यवस्थितम् । अतएव लघुहारीतः—

“माणशाङ्गं तु युग्मैः स्यात् सदैवं प्राङ्गम्यैः पृथक्” ।

इति ॥ ८ ॥

उपसंहरति—

एषः प्रकृतः आङ्गविधिः अत्यग्यनेन मया कृत्स्न उक्तः । ये इमं
आङ्गविधिं जानन्ति आङ्गक्रियाविषयेषु न भास्यन्ति ॥ १० ॥

प्रभा ।

ताननुगच्छेत् । आङ्गकर्त्ता दक्षिणां दद्यात् ब्राह्मणाश्च स्वस्तीति
ब्रूयुरिति स्वस्तिवाच्येत्यस्यार्थः ॥ ८ ॥

एष इति । एतेऽनन्तराक्तः कृत्स्न एव आङ्गविधिरत्येन
ग्रन्थेन मया कथितः । ये खत्विमं आङ्गविधिं जानन्ति ते आङ्ग-
कर्मसु क्वचिदपि न मोहं प्राप्नवन्ति ॥ १० ॥

इदं शास्त्रं गृह्णन्न परिसंख्यानमेवच ।
वसिष्ठोक्तं यो वेद स शाङ्कं वेद नेतरः ॥ ११ ॥

इति चतुर्थः खण्डः ।

परिशिष्टप्रकाशः ।

श्रोटप्रोक्ताहाथें स्वयम्यं सौति—

इदमस्मदुक्तं शास्त्रं, गृह्णां गोभिलोक्तं, परिसंख्यानाख्यञ्च यम्यं
स्वनामप्रसिद्धं, वसिष्ठोक्तं क्वान्दोग्यगृह्णनामकं, यो जानाति स
शाङ्कं जानोते नाऽन्य इति ॥ ११ ॥

चतुर्थः खण्डः ॥

प्रभा ।

इदमिति । इदं मदुक्तं शास्त्रं, गोभिलोक्तं गृह्णां, परिसंख्यानं
स्वनामप्रसिद्धं श्राङ्कमन्त्रावाहनादिप्रतिपादकं, वसिष्ठोक्तं शाङ्क-
कल्पञ्च यो जानाति स शाङ्कं जानाति नेतरे नोक्तयन्यचतुष्कान-
भिज्ञः ॥ ११ ॥

इति चतुर्थः खण्डः ।

पञ्चमः खण्डः ।

असकृद् यानि कर्माणि क्रियरन् कर्मकारिभिः ।
प्रतियोगं नैव स्युमातरः शाङ्कमेवच ॥ १ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

कर्मादिषु च सर्वेषु मातृपूजा शाङ्कं चेत्यक्तम् । तत्र केषु
चिकर्मसु विशेषमाह—

यानि कर्माणि कर्मकर्त्ता पुनः पुनः प्रतिदिनं प्रतिमासं
प्रतिवत्सरं च क्रियन्ते । शावखाग्राहायखादीनि वैश्वदेवबलि-
कर्मदर्शपौर्णमासादीनि च । तेषु प्रथमप्रयोगे एव शाङ्कं मातृ-
पूजा च न हितोयादिप्रयोगेष्वपि ॥ १ ॥

प्रभा ।

सर्वेषु कर्मादिषु मातृपूजा शाङ्कोक्तम् । तत्र विशेषमाह
असकृदिति । यानि कर्माणि वैश्वदेवबलिकर्मचन्द्रदर्शनश्रवणा-
कर्मादीनि कर्मकर्त्ता प्रतिदिनं प्रतिमासं प्रतिवर्षञ्च पुनः पुनः
क्रियन्ते, तेषु प्रथमप्रयोग एव मातृपूजा शाङ्कं कर्त्तव्यं न
प्रतिप्रयोगम् । सन्दंशपतितयोर्वसीर्धारापातनायुष्मन्वजपयोर-
प्येत्रैव व्यवस्था । दर्शपौर्णमासौ तु प्रतिमासकर्त्तव्यस्य कर्मणो-
न युक्तसुदाहरणम् । तयोः पृथक् शाङ्काभावस्य वक्ष्यमाण्त्वात् ।
वैश्वदेवबलिकर्मणी त्वनग्नेरपि स्तः ॥ १ ॥

आधाने होमयोश्वैव वैप्रवदेवै तथैवच ।

बलिकर्मणि दर्शे च पौर्णमासे तथैवच ॥ २ ॥

नवयज्ञे च यज्ञज्ञावदन्येवं मनोषिणः ।

एकमव भवेच्छाङ्गमेतेषु न पृथक् पृथक् ॥ ३ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

असङ्कृत् क्रियमाणमध्ये होमादिनवयज्ञान्तेषु विशेषमाह—
आधाने अग्न्याधाने, सायंप्रातर्होमादिनवयज्ञान्तेषु कर्मसु, न
केवलं प्रतियोगं प्रतिकर्मापि आङ्गं न कर्त्तव्यम् । किं त्वाधानादौ
कृते आङ्गे सवेष्वैव कृतं भवेत् । एवं चान्येषु आवण्यादिषु प्रति-
कर्म आङ्गमित्युक्तं भवति । नवयज्ञ आग्रयणेष्टः । शेषं सुगमम् ।
एवं ज्योतिष्ठामपशुयागादिकमपि ये प्रत्यव्यं कुर्वन्ति, तैरपि
प्रथमप्रयोग एव प्रतिकर्मादौ आङ्गं कर्त्तव्यम् । असङ्कृदिति
वचनात् ॥ २ ॥ ३ ॥

प्रभा ।

असङ्कृत् क्रियमाणेषु प्रतिप्रयोगं आङ्गं नास्तीति विशेषमुक्ता
कुतचित् प्रतिकर्मापि आङ्गं नास्तीति विशेषान्तरमाह आधाने
इति द्वाभ्याम् । अग्न्याधानसायंप्रातर्होमवैश्वदेवबलिकर्मदर्श-
पौर्णमासनवयज्ञेषु विषये यज्ञज्ञा मनोषिण एवं वदन्ति । किं
वदन्ति ? तदुच्यते । एतेषु कर्मस्वेकमेव आङ्गं भवेत् न पृथक्
पृथक् प्रतिकर्मादौ । एवच्छाग्न्याधानादौ आङ्गे कृतं सायंप्रात-
र्होमादौ सर्वत्रैव आङ्गं कृतं भवेदित्युक्तं भवति ॥ २ ॥ ३ ॥

नाष्टकाम् भवेच्छाङ्गं न श्राद्धे श्राद्धमिष्यते ।
न सोष्यन्तीजातकर्मप्रोषितागतकर्मसु ॥ ४ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

कर्मादिवित्येतस्यापवादमाह—

अष्टकाकर्मसु त्रिषु श्राद्धां न भवेत्यार्वणादिश्चादे च । आसन्न-
प्रसवायाः सुखप्रसवार्थं विहिते सोष्यन्तीहोमे च या तिरस्वीत्यादि-
मन्त्रके सूत्रोक्ते । ब्रीहियवौ पेषयेत्यैवावृता यथा शुद्धां दक्षिणस्य
पाणिरङ्गुष्ठेनोपकनिषिक्या चाङ्गुत्याभिसंगृह्य कुमारस्य जिह्वां
निर्माण्य इयमाङ्गेदमिति सूत्रोक्तजातकर्मणि । विप्रोष्य ज्येष्ठस्य
पुत्रस्य उभाभ्यां पाणिभ्यां मूर्द्धानं परिगृह्य जपेत् । अङ्गादङ्गात्म-
भवसीति । पशूनां त्वा हिङ्गारेणाभिजिप्रामोत्यभिप्राय यथार्थम् ।
एवमेवापरेषाम् । यथाज्येष्ठं यथोपलभ्यं वा स्त्रियास्तूष्णीं
मूर्द्धन्यभिप्राणमिति सूत्रोक्तप्रोषितागतपितृकर्तव्यकर्मसु श्राद्धं
नेष्यते मुनिभिः ॥ ४ ॥

प्रभा ।

विशेषान्तरमाह नाष्टकास्त्रिति । गृह्णोक्तेषु त्रिष्वष्टकायागेषु,
श्राद्धेऽन्वष्टक्यपिण्डपितृयज्ञान्वाहार्थादौ गृह्णोक्ते, आसन्नप्रसवायाः
सुखप्रसवार्थं गृह्णविहिते सोष्यन्तीहोमे, जातकर्मणि, प्रोषिता-
गतकर्मणि च प्रवासादागतस्य पितुः पुत्रादिमूर्द्धाभिप्राणरूपे
गृह्णोक्ते एव, श्राद्धं न भवेत् । सर्वाखेवान्वाहार्थवन्तीति
गृह्णसूत्रेण तेषु प्राप्तं श्राद्धं प्रतिषिध्यते ॥ ४ ॥

विवाहादिः कर्मगणोय उक्तो-
गर्भाधानं शुश्रुम यस्य चान्ते ।
विवाहादावेकमेवाव कुर्यात्
शाङ्कं नादौ कर्मणः कर्मणः स्यात् ॥ ५ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

विवाह आदिर्यस्य । दक्षिण पाणिना उपस्थमभिसृशेत् विष्णो-
र्योनिं कल्यत्विवेतयर्चा गर्भं धेहि सिनिवालोति च इति
सूत्रोक्तं गर्भाधानं चान्ते यस्य कर्मगणस्य, चतुर्थीहोमसमश्ननीय-
चरुहोमगृहप्रवेशयानारोहणचतुष्प्रथामन्त्वणाच्चभङ्गसमाधानार्थहो-
मादिरूपस्य श्रुतवन्तः स्म । अत्र कर्मणे विवाहादौ एकमेव
शाङ्कं कुर्यात् न प्रतिकर्मादौ । एकेनैव कृतेन शाङ्केन सर्वाण्ये-
तानि शाङ्कवन्ति भवन्तीति ॥ ५ ॥

प्रभा ।

विवाहादिरिति । विवाह आदिर्यस्य कर्मगणस्य, यस्य
कर्मगणस्यान्ते गर्भाधानं श्रुतवन्तोवयं, अस्मिन् विवाहादिकर्म-
णे विवाहस्यादौ एकमेव शाङ्कं कुर्यात् प्रतिकर्मादौ शाङ्कं न
स्यात् । तथाच समश्ननीयचरुहोमयानारोहणाच्चभङ्गसमा-
धानार्थहोमचतुष्प्रथामन्त्वणादिषु चतुर्थीहोमान्तेषु विवाहादा-
वेकमेव शाङ्कं कर्त्तव्यं न प्रतिकर्मादौ । गर्भाधाने तु कर्त्तव्यमेव ।
तस्य गणाङ्कहिर्भतत्वात् । यस्य चेति चस्त्वर्थो गर्भाधानस्य गणान्त-

प्रभा ।

भूतत्वं व्यवच्छनत्ति । शुश्रुम यस्य चान्ते इति वचनभङ्गापि तस्य गणाद्विभूतत्वमवगम्यते । गणस्यान्ते गर्भाधानं श्रूयते न लेतत् गणान्तर्गतमित्यभिप्रायः । क्वचस्यान्ते पर्वत इतिवत् । यच्च अन्तश्चदोऽत्र गणस्यावयवार्थः दशान्तः पट इतिवत् । समीपार्थत्वे उपलक्षणं स्यात् । ततश्च विशेषणोपलक्षणसन्देहे विशेषणत्वेन अहं न्यायमिति तत्त्वकद्विरुक्तम् । तत्त्वित्यम् । वैयधिकरणेन निर्देशात् । काममन्ते भवेयातामिति, तस्यान्ते सावित्रशरुर्मिति चैवमादिवदन्तशब्दस्यावसानार्थताऽवगतेः । न हि काम्य-सामान्ये वैश्वदेवबलिकम्यणो नित्यविशेषोक्तवैश्वदेवबलिकम्यणो-रवयवौ, किन्तु तयोरवसाने भवतः । एवं सावित्रशरुन् व्रतान्तर्गतः किन्तु व्रतावसाने क्रियते । तथात्रापि गर्भाधानं न गणान्तर्गतं किन्तु गणावसाने श्रूयते । स्मृत्यर्थसन्देहे स्मृत्यन्तर-संवादादेवार्थनिर्णयस्य तेषामन्येषां चानुमतत्वाच्च । स्मृत्यन्तरे च इर्भाधाने आद्वमुक्तम्—

“निषेककाले सोमे च सौमन्तोन्नयने तथा ।

ज्ञेयं पुंसवने चैव आदं कर्माङ्गमेवच” ॥

इत्येवमादौ । यदयुक्तम्, एतद्वचनं कृन्दोगीतरपरमिति । तदपि चित्यम् । प्रमाणाभावात् । इतरेतराश्यप्रसङ्गाच्च । सिद्धे ह्येतद्वचनस्य कृन्दोगीतरपरत्वे अन्तश्चदोऽवयवार्थो भवेत् तस्मिंश्च सत्येतद्वचनस्य कृन्दोगीतरपरत्वमिति ॥ ५ ॥

प्रदोषे श्राव्मेकं स्याह्नोनिष्कालप्रवेशयोः ।
न श्राव्मं युज्यते कर्तुं प्रथमे पुष्टिकर्मणि ॥ ६ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

गाः प्रकाल्यमाना अनुमन्त्वयेत् इमा मे विश्वतो वीर्यं इति प्रत्यागता इमा मधुमतीर्मङ्ग्यमिति गोनिः सारणप्रवेशनयोः सूत्रोक्तयोः प्रवेशादौ प्रदोषे श्राव्मं तन्वेणैकं भवेत् । न च निष्कालनेऽपि पृथगिति । पुष्टिकामः प्रथमजातस्य वत्सस्य प्राञ्छातुः प्रलेहनात् जिह्वया ललाटमुक्तिह्वा निगरित् गवां श्वेषासीति, पुष्टिकाम एव संप्रजातासु निशायां गोष्ठेऽग्निसुपसमाधाय विलयनं जुहुयात् संग्रहणसंश्वरणेति, पुष्टिकाम एव सम्प्रजातास्वौदुखरेणासिना वस्त्रमिथुनयोर्लक्षणं करोतीति पुष्टिकर्मतये सूत्रोक्ते प्रथमे पुष्टिकर्मणि श्राव्मं कर्तुं न युक्तम् । अपरपुष्टिकर्मदये श्राव्मं कर्तव्यं भवतीति ॥ ६ ॥

प्रभा ।

प्रदोषे इति । गाः प्रकाल्यमाना अनुमन्त्वयेत्मा मे विश्वतो-वीर्यं इति, प्रत्यागता इमा मधुमतीर्मङ्ग्यमिति इति गोभिलेन गवां निष्कालनप्रवेशावक्तौ । तयोः प्रदोषे प्रवेशे एकं श्राव्मं कार्यं न निष्कालनेऽपि । पुष्टिकामः प्रथमजातस्य वत्सस्य प्राञ्छातुः प्रलेहनाजिह्वया ललाटमुक्तिह्वा निगरित् गवां श्वेषासीति, पुष्टिकाम एव सम्प्रजातासु निशायां गोष्ठेऽग्निसुपसमाधाय विलयनं जुहुयात् संग्रहणसंश्वरणेति । पुष्टिकामएव संप्रजातास्वौदुखरेणा-

हलाभियोगादिषु तु षट्सु कुर्यात् पृथक् पृथक् ।
प्रतिप्रयोगमन्येषामादावेकं तु कारयेत् ॥ ७ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

अथातोहलाभियोगः । पुण्ये नक्षत्रे स्थानोपाकं अपयित्वा
एताभ्यो देवताभ्यो जुहुयात् । इन्द्राय मरुङ्गः पर्जन्यायाशन्वै
भगाय सौतामाशामरडामनघां च यजेत् । एता एव देवताः
सौतायज्ञखलयज्ञप्रवपणप्रलवनपर्ययणिष्विति सूक्तोपेषु हलाभि-
योगादिषु षट्सु एकैककर्मादौ पृथक् पृथक्, एकैककर्मणः प्रति-
प्रयोगं च आङ् कुर्यात् । अन्येषां नवयज्ञश्चावणीकर्मादौनामादा-
वेकं कारयेत् । न तु प्रतिप्रयोगम् । हलाभियोगो हलस्याभि-
मुख्येन योजनं क्षारम् इत्यर्थः । सौतायज्ञः पक्षेषु धान्येषु
क्षष्टक्षेवमध्ये । खलयज्ञः खले । प्रवपणं बीजवपनम् । प्रलवनं
धान्यक्षेदनम् । पर्ययणं धान्यानां खलादृहानयनम् ॥ ७ ॥

प्रभा ।

सिना वत्समिथुनयोर्लक्षणं करोति पुंस एवाग्रेऽय स्त्रियाभुवनमसि
साहस्रमिति । इति गोभिसेन गवां पुष्टिकर्मत्रयमुक्तम् । तत्र
प्रथमं यदिदं पुष्टिकर्म प्रथमजातस्य वत्सस्य प्राडमातुः प्रलेहनात्
जिह्वया ललाटमुस्तिष्ठा निगरणरूपं, तत्र आङ् कर्तुं न युज्यते ।
आङ्करणोपयुक्तकालामभवादिति भावः ॥ ६ ॥

हलाभियोगादिष्विति । अथातो हलाभियोगः पुण्ये नक्षत्रे
स्थानोपाकं अपयित्वेताभ्यो देवताभ्यो जुहुयादिन्द्राय मरुङ्गः

बृहत्पत्रकुद्रपशुस्वस्थर्थं परिविश्यतोः ।

सूर्यन्दोः कर्मणी ये तु तयोः आङ्गं न विद्यते ॥ ८ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

हृत्त इवेति पञ्चर्च इति प्रकृते, द्वितीयया आदित्ये परिविश्य-
मानेऽच्चततगुलान् जुहयात् बृहत्पत्रस्वस्थयनकामः । द्वितीयया
चन्द्रमसि तिलतगुलान् कुद्रपशुस्वस्थयनकामः इति सूत्राभ्यां
परिविश्यति सूर्यं हस्थखादिबृहद्वाहनस्वस्थयनार्थं, चन्द्रे परिविश्यति
अजमेषादिकुद्रपशुस्वस्थयनार्थं होमास्थकर्मद्वयमुक्तम् । तयोः
आङ्गनास्तीति ॥ ८ ॥

प्रभा ।

पञ्चन्यायाशन्वै भगाय सीतामाशामरडामनवाच्च यजेत एता एव
देवताः सीतायज्ञखलयज्ञप्रवपणप्रलवनपर्ययेषु इति गोभिलो-
केषु हलाभियोगादिषु पट्सु कर्मसु पृथक् पृथक् प्रतिकर्मादौ
आङ्गं कुर्यात् । न केवलं पृथक् पृथक्, किन्तु तेषां हलाभि-
योगादीनां षणां प्रतिप्रयोगज्ञं आङ्गं कुर्यात् । अन्वेषान्तु
श्वणाकर्मादीनां प्रतिप्रयोगं न आङ्गं किन्तु प्रथमप्रयोगे एकं
आङ्गं कुर्यादित्युक्तस्यैवानुवादः शिष्याणामव्यामोहार्थः ॥ ९ ॥

बृहत्पत्रेति । पत्रं वाहनमित्यनर्थान्तरम् । बृहत् पत्रं हस्थ-
खादि । कुद्रपशुरजाव्यादिः । अयमर्थः । बृह इवेति पञ्चर्चः
इत्यधिकत्य द्वितीययाऽदित्ये परिविश्यमानेऽच्चततगुलान् जुह-
याद्बृहत्पत्रस्वस्थयनकामः द्वितीयया चन्द्रमसि तिलतगुलान्

न दशायन्ति के नैव विषवद्दृष्टकर्मणि ।
कृमिदृष्टचिकित्सायां नैव शेषेषु विद्यते ॥ ६ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

अपरमपवादमाह —

प्रतिभयेऽध्वनि वस्त्रदशानां ग्रन्थीन् बध्नीतोपेत्य वसनवतः स्वाहा-
कारान्ताभिरित्यनेन सूत्रेण वर्मनि तस्करादिभयेऽध्वनं वा एक-
क्षन्दस्यमित्यादित्तकृत्येण प्रकृतेन स्वाहान्तेन दशासु ग्रन्थितय-
वन्यनमुक्तम् । तथा, मार्मैर्षीर्मा मरिष्यसीति विषवता दृष्टमङ्ग-
रभ्युक्तन् जपेत् । हतस्ते अविणा क्रिमिरिति क्रिमिमन्तं देश-
मभ्युक्तन् जपेदिति सूत्राभ्यां विषचिकित्सा चौक्ता । तदेतेषु
कमेषु, एतदनन्तरोक्तेषु अर्हणीयत्विगदीनां पाद्यार्चविष्टरमधु-
पर्कदानादिषु, न आङ्गमस्तीति ॥ ६ ॥

प्रभा ।

क्षुद्रपशुस्वस्त्ययनकाम इति सूत्राभ्यां गोभिलेन परिविश्वमानयोः
सूर्याचन्द्रमसीर्यथाक्रमं ब्रह्मत्वक्षुद्रपशुस्वस्त्ययनार्थं ये कर्मणो
विहिते, तयोः आडं नाम्नि । परिवेशश्च,

“वातेन मण्डलीभूताः सूर्याचन्द्रमसीः कराः ।

मालाभा व्योम्नि दृश्यन्ते परिवेशः स उच्यते” ॥

इत्युक्तलक्षणः ॥ ८ ॥

न दशायन्ति इति । प्रतिभयेऽध्वनि वस्त्रदशानां ग्रन्थीन्
बध्नीत उपेत्य वसनवतः स्वाहाकारान्ताभिः सहायानां च स्वस्त्ययनं

गणशः क्रियमाणेषु मातृभ्यः पूजनं सकृत् ।
सकृदेव भवेच्छाङ्मादौ न पृथगादिषु ॥ १० ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

गणशः समुदायेन क्रियमाणेषु मातृभ्यः पूजा सर्वदा
सकृदेव । यथा, यजनीयेऽहनि नित्ये नवयज्ञवास्तुशमनगोयज्ञाख-
यज्ञेषु समुदायेन क्रियमाणेषु आङ्मपि तेषु गणादौ एकमेव, न
कर्मसंख्यानुसारेण आङ्मान्यपि तावसंख्यानीतिः ॥ १० ॥

प्रभा ।

भवतीति गोभिलोके वस्त्रदणानां यन्त्रिवन्धने, तथा मा भैषीर्न
मरिष्यसीति विषवता दष्टमङ्गिरभ्युक्तन् जपेत् इति गोभिलोके
विषवता दष्टस्य कर्मणा, तथा हस्तस्ते अतिणा क्रिमिरिति
क्रिमिमन्तं देशमङ्गिरभ्युक्तन् जपेत् पशूनाञ्चेच्चिकीर्षदपराह्ने सौता-
लोष्टमाहत्य वैहायसं निदध्यात् तस्य पूर्वाह्ने पाण्डुशुभिः परि-
किरन् जपेदिति तेनैवोक्तायां क्रिमिदष्टस्य चिकित्सायां, एवं
तदनन्तरं तेनैवोक्तेषु अर्हणीयाय पाद्यार्थप्रदानादिषु आङ्म
नास्ति ॥ ८ ॥

गणश इति । गणशब्दः संघवचनः । एकदिने क्रियमाणे-
ष्वनेकेषु कर्मसु, यथा यजनीयदिने नवयज्ञवास्तुयज्ञगोयज्ञाख-
यज्ञेषु क्रियमाणेषु, अन्येष्वयेवंविधेषु, गणस्यादौ मातृपूजनं
आङ्मस्य सकृदेव भवति न तु गणान्तर्गतानां कर्माणां प्रत्येकमादौ
पृथक् पृथक् मातृपूजनं आङ्मस्य कर्त्तव्यम् ॥ १० ॥

यत्र यत्र भवेच्छाङ्गं तत्र तत्र च मातरः ।
 प्रासङ्गिकमिदं प्रोक्तमतः प्रकृतमुच्यते ॥ ११ ॥
 पञ्चमः खण्डः ।

परिशिष्टप्रकाशः ।

पूज्या इति शेषः । कर्मादिवित्यनेनैव वैदिककर्मादौ यहुदिश्याङ्गं तत्र पूजोपक्रमे मालूपूजोक्ता, इदानीं पुच्चजन्ममुखदर्शनाद्यन्तेऽपि यच्छाङ्गं तत्रापि मालूपूजेति यत्र यत्र इत्यनेनोक्तमित्यपुनरुक्तिः । प्रासङ्गिकमिदं प्रोक्तमतःप्रकृतमुच्यते, इति । इदं आङ्गं मालूपूजनं च सूत्रे यत्प्रकृतमाधानं तत्रसङ्गसिद्धमुक्तमतः परं प्रकृतमाधानमुच्यते इति ॥ ११ ॥

प्रभा ।

यत्र यत्रेति । यत्र यत्र आङ्गं भवति तत्र तत्रैव मातरः पूजनीयाः । तदनेन यत्राष्टकादौ आङ्गं न भवति तत्र मालूपूजापि न कर्तव्येत्युक्तं भवति । वसोर्धारापातनायुथमन्तजपयोरपि तत्राकरणं पूर्वमेव व्यवस्थापितमस्माभिः । मालूपूजादिकं, आङ्गविधिः, तत्र विशेषः, कर्मविशेषे आङ्गादिनिषेधस्येतत् सर्वं सर्वाख्येवान्वाहार्यवन्तीति गोभिलसूत्रस्यष्टीकरणप्रसङ्गेनोक्तम् । अतः परं प्रकृतमग्न्याधानमुच्यते ॥ ११ ॥

इति पञ्चमः खण्डः ।

षष्ठः खण्डः ।

आधानकाला ये प्रोक्तास्तथा याश्वामियोनयः ।
 तदाश्रयोऽग्निमादध्यादग्निमानगजो यदि ॥ १ ॥
 दाराधिगमनाधाने यः कुर्यादयजाग्रिमः ।
 परिवेत्ता स विज्ञेयः परिवित्तिस्तु पूर्वजः ॥ २ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

ब्रह्मचारी वेदमधीत्यान्त्यां समिधमभ्याधास्यन् । जायाया-
 वा पाणिं जिष्ठक्तन्, इत्यादिना येऽग्न्याधानकाला उक्ताः, याश्व
 वैश्यकुलादम्बरीषादेत्यादिनाऽग्नियोनय उक्तास्तदनुरुध्याग्न्याधानं
 कुर्यात् । यद्यगजोऽग्निमानिति ॥ १ ॥

अनग्नी तु ज्येष्ठेऽग्न्याधाने दोषमाह —
 ज्येष्ठभ्रातुरयकालवर्त्ती यो विवाहाग्न्याधाने कुर्यात् स परिवेत्ता
 विज्ञेयो ज्येष्ठश्च परिवित्तिरिति ॥ २ ॥

प्रभा ।

आधानकाला इति । गोभिलेन, ब्रह्मचारी वेदमधीत्यान्त्यां
 समिधमभ्याधास्यनित्यादिना ये आधानकाला उक्ताः, वैश्यकुला-
 दम्बरीषादाऽग्निमाहत्याभ्यादध्यादिना च या अग्नियोनय उक्ताः,
 तदाश्रयः सम्बग्न्याधानं कुर्यात् यद्यगजोऽग्निमान् भवति । तदनु-
 नाग्रजस्यानग्निमत्त्वेऽनुजेनाग्न्याधानं न कार्यमित्युक्तं भवति ॥ १ ॥

अग्रजस्यानग्निमत्त्वेऽनुजेनाग्न्याधाने क्ति किं स्यात् ?

परिवित्तिपरिवेत्तारौ* नरकं गच्छतो ध्रुवम् ।
अचीर्णप्रायश्चित्तौ तौ† पादोनफलभागिनौ ॥ ३ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

तथाच को दोष इत्याह—

तौ पूर्वार्द्धकौ अकृतप्रायश्चित्तौ इतरोपपातकफलस्य पादो-
नफलस्य भागिनौ ।

“परिवित्तिताऽनुजेन परिवेदनमेव च” ।

इति मनुना उपपातकगणे इयमिदं पठितमिति ॥ ३ ॥

प्रभा ।

तद्दाह दाराधिगमनेति । दाराधिगमनं विवाहः । आधान-
मग्न्याधानम् । अयजेन विवाहे अग्न्याधाने चाक्षते योऽनुजः
विवाहमग्न्याधानं च करोति, स परिवेत्ता अयजस्तु परिवित्ति-
विज्ञेयः ॥ २ ॥

अस्तु तावत्, कस्तत्र दोष इत्यत्राह परिवित्तीति । पूर्वार्द्ध-
मतिरोहितार्थम् । तयोर्नरकगमनस्य ध्रुवत्वमुपपादयत्राह अपि-
चीर्णप्रायश्चित्ताविति । कृतप्राहश्चित्तावपि तौ पादोनं नरकफलं
भजेति इति तयोर्नकगमनं ध्रुवमित्यर्थः । न च प्रायश्चित्ते कृते
तेनैव पापनाशात् कथं पादोनफलभागिर्तति वाच्यम् । अनन्य-
गतेर्वचनात् । तदुक्तम् । किमिव हि वचनं न कुर्यान्नास्ति

* परिवित्तः परिवेत्ता च, इति पाठान्तरम् ।

† अपि चीर्णप्रायश्चित्तौ, इति क ग पुस्तके पाठः ।

देशान्तरस्य क्लीवैकृष्णानसहोदरान् ।
 वेश्यातिसक्तपतितशूद्रतुल्यातिरोगिणः ॥ ४ ॥
 जड़मूकाभ्यवधिरकुञ्जवामनकुण्डकान् ।
 अतिबृद्धानभार्यांश्च कृषिसक्तान्नृपस्य च ॥ ५ ॥
 धनबृद्धिप्रसक्तांश्च कामतः कारिणस्तथा ।
 कुलठोन्मत्तचौरांश्च परिविन्दन्न दुष्यति ॥ ६ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

यादृशे ज्येष्ठे परिवेदनदीयो नास्ति तमाह—
 क्लीवः पङ्गविधः । तथाच देवलः—

“पङ्गको वातजः पङ्गः पङ्गः क्लीवो नपुंसकम् ।
 कीलकश्चेति पङ्गधाऽयं क्लीवमेदो विभाषितः ॥

प्रभा ।

वचनस्यातितार इति । केचिच्चु अचौर्णप्रायश्चित्ताविति पठिला
 अकृतप्रायश्चित्तौ तौ इतरोपपातकापेक्षया पादोननरकफलस्य
 भागिनौ ।

“परिवित्तिताऽनुज्ञन परिवेदनमेव च” ।

इति मनुना उपपातके तदुभयोः पाठात्तदपेक्षयैव पादोनत्वस्य
 वर्णयितुमुचितलादिल्याहः । अपि चौर्णप्रायश्चित्ताविति पाठः स्यैव
 सर्वत्र मूलपुस्तकेषु दृष्टत्वात् म एव पाठो व्याख्यातो-
 ऽस्माभिः ॥ ३ ॥

यादृशेषु अग्नेष्वकृतविवाहेष्वकृताभ्याधानेषु चानुजस्य

परिशिष्टप्रकाशः ।

तेषां स्त्रीतुल्यवाक्चेष्टः स्त्रीधर्मा षण्डको भवेत् ।
 पुमान् कृत्वा स्वलिङ्गानि पश्चाद्विल्यात्तथैव च ॥
 स्त्री च पुंभावमास्याय पुरुषाचारदृगुणा ।
 वातजो नाम षण्डः स्यात् स्त्रीषण्डो वापि नामतः ॥
 असलिङ्गोऽथ षण्डः स्यात्पण्डस्तु ग्लानमेहनः ।
 अमिध्याशी पुमान् क्रीवो नष्टरेता नपुंसकम् ॥
 सकीलक इति प्रोक्तोयः क्लैव्यादात्मनः स्त्रियम् ।
 अन्येन सह संयोज्य पश्चात्तामेव सेवते” ॥

पुमान् कृत्वेत्यादेवयमर्थः । यः पुमान् लिङ्गान्तराणि कृत्वा
 स्वलिङ्गं मिल्यात्, स वातजोनाम षण्डः इति संबन्धः । अनेन
 दात्रिणात्प्रमिलं विद्वप्रजननत्वमुक्तम् । तथा, या स्त्री गृहीत-
 पुरुषचिह्ना स्वान्तरमभिगच्छति, सोऽपि वातजोनाम षण्डः ।
 तथा स एव स्त्रीषण्डनामापि । तथा, असलिङ्गोऽपि वातजः षण्डः
 स्यादिति संबन्धः । एतेन तिप्रकारो वातजः षण्ड इत्युक्तम् ।
 ग्लानमेहनोनिर्विकारलिङ्गः । अमिध्याशी मुखेभगः । यस्त्वात्मनः
 स्त्रियं परणोपभुज्यमानां सोन्मादस्तामेव सेवते, स कीलक इति ।

प्रभा ।

विवाहाग्न्याधानकरणे न परिवेदनदोषस्तानाह देशान्तरस्येति
 विभिः । देशान्तरस्यादीन् ज्येष्ठान्, परिविवदन् न दूष्यतीव्य-
 ग्रिमेण संबन्धः । देशान्तरमाह उडमनुः ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

एकवृषणान् एकस्यामेव स्त्रियां रतिसक्तान् । असहोदरा-
वैमात्रेयाः । एकमात्रजाता अपि भिन्नपिण्डकाः न सहोदराः ।
अतएव भीमस्य हिडिम्बापरिणयने न परिवेदनदीप इति मनु-
हत्तिकारः । शूद्रतुल्योदास्यादिवृत्तिः । अतएव,—

“गोरक्षकान् वाणिजकान् तथा कारुकुशीलवान् ।

प्रेष्यान् वार्दुषिकांश्वैव विप्रान् शूद्रवदाचरेत्” ॥

इति मनुः । कुण्ठः काणः । सर्वक्रियासु अलम इत्यपरे ।
अभार्याः शास्त्रनिषिद्धभार्यासम्बन्धाः नैष्ठिकब्रह्मचारिवानप्रस्थ-
भिन्नवः । नृपस्य च सक्तानिति सम्बन्धः । कामतः कारिणी-
यथेष्टाचरणशीलाः । कुलान्वटन्ति,— इति कुलटाः परकुलाटन-
शीला इति यावत् । उन्मत्तपौरानितिपाठे पौरः प्रेष्यादिभावेन
पुरवासी । केरानिति पाठे केरो विषमशीलः । शेषं सुगमम् ।
एतान् परिविन्दन् एतेषु अकृतदाराग्निसंयोगेषु दाराग्निसंयोगं
कुर्वन् । न दोषभाक् भवतीति ॥ ६ ॥

प्रभा ।

“महानद्यन्तरं यत्र गिरिर्वा व्यवधायकः ।

वाचो यत्र विभिन्नते तदेशान्तरमुच्यते ॥

देशनामनदीभेदात्रिकटोपि भवेत्तु यत् ।

तत्तु देशान्तरं प्रोक्तं स्वयमेव स्वयम्भुवा ॥

दशरात्रेण वा वार्त्ता यत्र न श्रुयते इथवा” ।

प्रभा ।

क्लीवमाह कात्यायनः—

“न सूक्तं फेनिलं यस्य विष्टा चाप्मु निमज्जति ।
मेद्रं चोन्मादशुक्राभ्यां हीनं क्लीवः स उच्यते” ॥

तत्र देवस्तेन पङ्कविधा नारदेन च चतुर्दशविधाः क्लीवमेदाभिहिताः, ग्रन्थगौरवमयाद्वेह प्रदर्शिताः । एकवृषण एकारणः परणविश्विष इति रत्नाकारः । रोगप्रदुद्दम्पत्ति इति चतुर्वर्गचिन्तामणिः । एकस्यामेव स्त्रियां रतिगत्ति इति परिशिष्टप्रकाशः । असहोदराः सहोदरमित्राः । एकमाहजाता अपि भिन्नपिण्डिका न सहोदराः । अतएव भौमस्य हिंडिम्बाविवाहेन परिवेदनदोष इति मनुवृत्तिः । वेश्यातिसक्तो वेश्यायामतिशयेन सक्तः । पतितो महापातकादिना । शूद्रतुल्यमाह चतुर्वर्गचिन्तामणी देवतः—

“अनुपासितसन्ध्या ये निवमस्तातभोजनाः ।
नष्टश्चौचाः पतन्त्येते शूद्रतुल्याश्च धर्मीतः” ॥

अतिरोगी अप्रतिसमाधिवरोगयुक्तः । जडो विकलान्तःकरणः हिताहितावधारणात्तम इति मितात्तमा । जडोऽत्तमः कार्येष्वप्रवृत्त इति माधवाचार्याः । अप्राज्ञार्थलेऽपि फलतो न विशेषः । सूक्तो वर्णीचारणासमर्थः । अन्यबधिरौ प्रसिद्धौ । कुञ्जः पृष्ठभागे मांसादिविशेषणात्यन्तविकृतदेहः । वामनी झङ्कः । खोड़कोभग्नचरणदय इति हेमाद्रिः । कुरुठकानिति पाठे कुरुठो-

प्रभा ।

इकर्मणः । कुण्ठोऽकर्मणमूर्खयोरिति मेदिन्युक्तेः । काण इति परिगिष्टप्रकाशः । सर्वक्रियालम इति शूलपाणिरघुनन्दनौ । कुण्ठो मन्दः क्रियासु यः इति, मूढाल्पापटुनिर्भाग्या इति चामरोक्तेः । क्रियास्वपटुरिति वाऽर्थः । अभार्याः शास्त्रनिषिद्धभार्यासंबन्धाः नैषिकब्रह्मचारिवाणप्रस्थसंन्दासाश्रमिणः । नृपस्येति शैषिकी षष्ठी । चकारिण सक्तानित्यवगम्यते । धनवृद्धिप्रसक्ताः धनवृद्धौ प्रकर्षेण सक्ताः । कामतोऽकारिणः स्वेच्छयैव नित्यं विवाहमकुर्वाणा इति हेमाद्रिः । स्वेच्छयैव विवाहान्निवृत्ता इति माधवाचार्यः । नारायणोपाध्यायशूलपाणिरघुनन्दनैसु कामतः कारिण इति पठितम् । कामतः कारिणो यथेष्टाचरणशीला इति नारायणोपाध्यायाः । श्रीतस्मार्तनिरपेक्षस्वच्छन्दव्यवहारिण इति शूलपाणिरघुनन्दनौ । कुहकः परवच्छनाय वृथोदयोगपर इति हेमाद्रिः । आचारमाधवीयेऽपि तथैव पाठः । नारायणोपाध्यायेन तु कुलट इति पठितं परकुलाटनशील इति व्याख्यातम् । स च दत्तक इति रघुनन्दनः । चौरानित्यत्र पौरानिति पाठे प्रेषादिभावेन पुरनिवासी पुरप्रेष्योवेत्यर्थः । केरान् इति पाठे केरो विषमशीलः । स्पष्टमन्यत् । परिविन्दनित्यत्र परेलंकणार्थत्वात् सर्वत्र द्वितीया । तथाच एतान् लक्षीकृत्य विन्दन् एतेषु अग्रजेषु अकृतदाराग्निहोत्रसंयोगेषु दाराग्निहोत्रमंयोगं कुर्वन् न दोषभागभवतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

धनवार्दुषिकं राजसेवकं कर्षकं तथा ।

प्रोषितम् प्रतीक्षेत वर्षतयमपि त्वरन् ॥ ७ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

वार्दुषिकादयश्चत्वारोऽयजाः समावर्त्तनानन्तरं दारामिन-
परियहे त्वरया युक्तेनापि वर्षतयं प्रतीक्षणीयाः । ततथ
यत्पूर्वश्चाके एतान् परिविद्वन् दुष्टतौत्युक्तं, तद्वर्षतयादूर्ध्वमिति
बोद्धयम् ॥ ७ ॥

प्रभा ।

तत्रापि क्वचिदिशेषमाह धनवार्दुषिकमिति । धनवार्दुषिकं
राजसेवकं क्षषिसक्तं देशान्तरगतञ्चाग्रजं दारामिनहोत्रसंयोगे
त्वरावानपि कनिष्ठो वर्षतयं प्रतीक्षेत । एतान् परिविद्वन् न
दुष्टतौति यदुक्तं तद्वर्षतयादूर्ध्वमित्यनेन विशेषितम् । धनस्य
वार्दुषिको धनवार्दुषिकः । संबन्धलक्षणा षष्ठी । वार्दुषिकम्,—

“समर्थं धनमुडृत्य महार्थं यः प्रयच्छति ।

स वै वार्दुषिको नाम ब्रह्मदादिषु गहितः” ॥

इति स्मृत्या व्याख्यातः ।

“यसु निर्वेत् परं जीवन् प्रशंसत्यात्मजो गुणान् ।

स वै वार्दुषिको नाम सर्वकर्मसु गहितः” ॥

इति विष्णूक्तवार्दुषिकान्तरव्यवच्छेदार्थं धनवार्दुषिकमित्युक्तम् ।
वर्षतयमपि त्वरन्निति कुर्वता त्वरया अभावे अधिककालप्रती-
क्षणं सूचितम् । तत्र स्मृत्यत्तरादवगत्यम् ॥ ७ ॥

प्रोषितं यद्यशृगवानमद्वादिति* समाचरेत् ।
आगते च पुनस्तम्भिन् पादं तच्छुद्धये चरेत् ॥ ८ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

प्रोषिते विगेषमाह । प्रोषितमशृगवानम् । प्रत्ययव्यवयेना-
शूयमाणमित्यर्थः । यद्यद्वादूर्ध्मिति समाचरेत् परिविन्देत्,
तदाऽगते तस्मिन् तच्छुद्धये परिवेदनप्रायश्चित्तस्य पादं
कुर्यात् । अद्वादूर्ध्मत्वनागमने दोषाभावेव । त्रावद्प्रतीक्षा तु
शूयमाणविषया । तत्रागतेषि दोषाभाव इति ॥ ८ ॥

प्रभा ।

प्रोषिते विगेषान्तरमाह प्रोषितमिति । अशृगवानं प्रत्यय-
व्यवयेनाशूयमाणमित्यर्थः । अशृगवान इति रत्नाकरसम्मतः
पाठः । प्रोषितस्याग्रजस्य वार्त्ताश्वरणाभावे यद्यद्वादूर्ध्मं कनौयान्
दारान्विहोत्रसंयोगं करोति, तदा समागते ज्येष्ठे तत्पापशुद्धये
परिवेदनप्रायश्चित्तस्य पादं कुर्यात् । अनागमने त्वदोष एव ।
एव च प्रोषितस्य त्रावद्प्रतीक्षणं शूयमाणविषयमिति पर्यवस्थति ।
अत्र च यद्यद्वादूर्ध्मं समाचरेदित्यनुवादलिङ्गादिधिरनुमात्र्यः ।
चतुरवत्तं पञ्चावत्तं वा जुहोति इति, यद्युभयं चिकीर्षेद्वौत्रञ्चैव
ब्रह्मत्वञ्चैवेति चैवमादिवत् । यथाहुः—

“लिङ्गादपि विभिर्ज्ञेयो दर्भेषु विकिरो यथा” ।

दृश्यते च, यदि ब्राह्मणो यजेत बाह्यस्यत्यं मध्ये निधायाहुतिमा-

* मद्वादूर्ध्मः, इति पाठान्तरम् ।

लक्षणं प्राग्गतायास्तु प्रमाणं द्वादशाङ्गुलम् ।
तन्मूलसक्ता योदीची तस्या एवं नवोत्तरम् ॥६॥

परिगिष्ठप्रकाशः ।

प्रागुदक् प्रवणं देशं समं वा परिसमूह्योपलिप्य मध्यतः
प्राचीं लेखामुक्तिख्य उदीचीं च संहतां पश्चात्मध्ये प्राचीस्तिस्त-
उक्तिख्याभ्युक्तेत् । लक्षणावृदेषा सर्ववेति सूत्रे लक्षणमुक्तां, तस्मैखा-
परिमाणान्तराभिधानेन स्थृष्टीकरोति । या प्रथमा प्रागग्रा
लेखा तस्याः परिमाणं द्वादशाङ्गुलं, तन्मूललग्ना योत्तराग्रा
तस्या नवाङ्गुलाधिकं द्वादशाङ्गुलमेव प्रमाणम् । एकविंशत्याङ्गुल-
मित्यर्थः ॥ ६ ॥

प्रभा ।

हुतिं हुत्वाऽभिघारयेत् यदि राजन्य ऐन्द्रं यदि वैश्यो वैश्वदेवम्—
इति स यदिकादपि वाक्यात् क्रतोर्विधानम् ॥ ८ ॥

प्रागुदक्प्रवणं देशं समं वा परिसमूह्योपलिप्य मध्यतः प्राचीं
रेखामुक्तिख्योदीचीं च संहतां पश्चात् मध्ये प्राचीस्तिस्त उक्तिख्या-
भ्युक्तेत् लक्षणावृदेषा सर्ववेत्यनेनाधानप्रसङ्गेन गोभिलेन लक्षण-
मुक्तम् । तत् स्थृष्टीकरोति लक्षणे इति द्वाभ्याम् । लक्षणे येयं
प्रथमा प्राग्गता रेखा तस्याः प्रमाणं द्वादशाङ्गुलम् । तन्मूललग्ना
या उदगता रेखा तस्या नवोत्तरं नवाङ्गुलाधिकं एवं द्वादशाङ्गुलं
प्रमाणं, एकविंशत्याङ्गुलमित्यर्थः ॥ ८ ॥

उदगतायाः संलग्नाः श्रेष्ठाः प्रादेशमाचिकाः ।

सप्तसप्ताङ्गुलांस्त्यक्त्वा कुर्शनैव समुज्जिखित् ॥ १० ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

उक्तयोरवशिष्टा यास्तिस्तः उक्तास्ता उदीच्यां रेखायां संलग्नाः
सप्तसप्ताङ्गुलान्तराः प्रादेशप्रमाणाः कुर्शनैव समुज्जिखिदिति ।
कुर्शनैति सर्वाभिः संबध्यते ॥ १० ॥

प्रभा ।

उदगताया इति । श्रेष्ठा अवशिष्टास्तिस्तो रेखा उदगतायाः
संलग्नाः प्रादेशपरिमाणाः सप्तसप्ताङ्गुलान्तरालाः कुर्शनैव समु-
ज्जिखित् । कुर्शनैवेत्यादि सर्वाभिः रेखाभिः संबध्यन्ते । सर्वासां
रेखानामुज्जेस्वनं कुर्शनैव कार्यमित्यर्थः । अयन्तावदेकः प्रकारः ।
प्रकारान्तरमुक्तां गोभिलपुत्रेण गृह्णासंग्रहे । तदृयथा—

“लक्षणं तत् प्रवक्ष्यमि प्रमाणं दैवतञ्च यत्” ।

इत्यभिधायानतिदूरे,—

“प्राक्कृता पार्थिवी ज्ञेया आग्नेयी चाप्युदक् सृता ।

प्राजापत्या च ऐन्द्री च सौमी च प्राक्कृता सृता” ॥

इति ।

“पार्थिवी चैव सौमी च रेखे हे द्वादशाङ्गुले ।

एकविंशतिराग्नेयी प्रादेशिन्ये उभे सृते ॥

षड्ङुलान्तराः कार्या आग्नेयीसंहितासु ताः ।

पार्थिवायासु रेखायास्तिस्तस्ता उत्तरोत्तराः” ॥

मानक्रियायामुक्तायामनुक्ते मानकर्त्तरि ।

मानकृद्यजमानः स्याहिदुषामेष निश्चयः ॥ ११ ॥

पुण्यमेवादधीतामिनं स हि सर्वैः प्रशस्यते ।

अनर्जुकत्वं यत्तस्य काम्यैस्तत् नीयते शमम् ॥ १२ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

मानपरिभाषामाह—

निगदव्याख्यातम् । तत्याङ्गुलादिमानं यजमानाङ्गुलेनेति
मिद्धम् ॥ ११ ॥

वैश्यकुलादा अम्बरीषादेत्यादिसूच्यामिन्योनयो बहव उक्ताः ।

प्रभा ।

इति । अन्ते च,—

“एष लेखविधिः प्रोक्तो गृह्णाकर्म्मसु सर्वसु ।

सूक्ष्मास्तान्तजवः कार्या रेखास्ताः सुममाहिताः ॥

एतानि तत्त्वतो ज्ञात्वा गृह्णाकर्म्माणि कारयेत्” ॥

इति च । तदनयोः प्रकारयोर्विकल्पः । इयोरेव स्वगास्त्रोक्त-
त्वात् ॥ १० ॥

अङ्गुलिमानादिकं कस्य ग्रहीतव्यमित्यपेक्षायां मानपरि-
भाषामाह मानक्रियायामिति । मानमेव क्रिया मानक्रिया ।
सा यत्रोक्ता मानकर्त्ता तु नोक्तः, तत्र यजमानो मानकर्त्ता
स्यादिल्येष विदुषां निर्णयः ॥ ११ ॥

पुण्यमेवेति । गोभिसेन वैश्यकुलादयो बहवोऽग्नियोनय-

परिशिष्टप्रकाशः ।

तथा, अपि वाऽरणिं मथित्वाऽभ्यादध्यात् । पुण्यस्त्वेवानर्दुकोऽभवतीति सूत्रेणारणेयः पुण्य इलुक्तम् । ततस्त्वेवादध्यात् । हि यस्मात्म आरणीयः सर्वैः प्रगस्यते । पुण्यातिशयहेतुत्वात् । अन्वाहितेऽग्नौ* निर्वाणे पुनराधानयोनिः स्वार्धोनत्वाच्च । यैव हि प्रथमाधाने योनिः सैव पुनराधानेऽपि । वैश्यकुलादीनां तु योनित्वे न स्वाधीनतेति न प्रागस्त्वं तेषाम् । तथा गृह्यान्तरम् । पूर्वैवानुगतेऽग्नौ योनिः । स्वयं च वक्ष्यति,—

“पूर्वैव योनिः पूर्वावृत् पुनराधानकर्मणि” ।

इति । नन्वमावपि ऋद्धिमाधनव भवति, अनर्दुको भवतीत्युक्तेः । वैश्यकुलाद्याहृतम् ऋद्धिमाधनम् । अतः स एव प्रगस्तोनितरः । तथाच गृह्यान्तरम् । ब्राह्मणकुलाद्वृह्यवर्चसकामोऽग्निमाहृत्यादधीत राजन्यादीजोवीर्यकामो वैश्यात्पुत्रपशुकामोऽस्वरीषाद्विधान्यकामस्त्वारणेयं पुण्यकोषकाम इति । तत्राह । अनर्दुकत्वं यत्स्यारणेयस्य तत्काम्यैः कर्मभिर्वृह्यवर्चसादिसाधनैस्तदाधारैः ॥ शान्तिं नीयते कर्मदारा ऋद्धिसाधनत्वात् । अत चाधानं लक्षणपूर्वकं समन्वकमग्निस्थापनम् । न त्वरणिनिर्मयनम् । वैश्यकुलाद्याहृते तदसम्भवात् । आङ् पूर्वस्य दधाति-स्यारोपणवाचित्वात् ॥ १२ ॥

* अनुगतेऽग्नौ, इर्ति के पुस्तके पाठः ।

। आरणेयाग्ननिष्ठहोमैः, इर्ति स ग पुस्तकयोः प्राप्तः ।

यस्य दत्ता भवेत्कन्या वाचा सर्वेन किनचित् ।
सोऽन्यां समिधमाधास्यन्नादधीतैव नान्यथा ॥ १३ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

ब्रह्मचारी वेदमधीत्यान्त्यां ममिधमभ्याधास्यन् इत्यनेन
सूत्रेण सायं प्रातर्विहितममिदाधानेन ब्रह्मचारिणा अन्त्या पश्चिमा
ममिद्ब्रह्मचर्यममासिसमये यस्मिन्नग्नावाधातव्या तमाद्यादित्य-
क्तम् । तत्र विशेषमाह—

प्रभा ।

उक्ताः । अपि वाऽन्यं मयित्वाऽभ्यादध्यात् पुरुषस्वेवानुर्दुक्तोभवती-
त्वारणीयस्य पुरुषत्वमुक्तम् । तत्रोच्यते । पुरुषमेवाग्निमादधीत ।
यस्मात् स सर्वेः प्रशस्यते । पुरुषातिशयहेतुत्वात् । तथाच गृह्णा-
न्तरम् । आरण्यमुरुपुरुषकोषकाम इति । दैवाच पुनराधाने
कर्त्तव्ये पूर्ववाग्नियोनिराशयितव्या भवतीति वच्चते । तत्र
स्वाधीनियमग्नियोनिरिति प्रशस्ता । अन्यासान्तु वैश्यकुला-
दीनामग्नियोनीनां पराधीनत्वादप्रागस्त्यम् । यत्तु अनुर्दुक्त-
इत्यनेनारणीयस्य कृद्विजनकत्वं नास्तीत्युक्तम्, तत्तु तत्र कृतैः
काम्यैहीमैः शमं नीर्यते । एतदुक्तं भवति । सत्यमारणीयस्याधान-
मृद्धिं न जनयति, किन्त्वा हितं आरण्येऽन्यो कृद्विकामनया
कृतैहीमैः कृद्विरपि तदाधातुर्भवत्येवेति ॥ १२ ॥

ब्रह्मचारी विद्मधीत्यान्त्यां समिधमभ्याधास्यन्तित्यादिना

अनूढैव तु सा कन्या पञ्चत्वं यदि गच्छति ।
न तथा व्रतलोपोऽस्य तेनैवान्यां समुद्दहेत् ॥ १४ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

यस्य केनचिक्लन्यादावा सत्येन वाचा कन्या दत्ता भवेत्,
स एवान्त्यसमिदाधानं करिष्यन्नादधीत नान्यथेति ॥ १३ ॥

सा यद्यक्तपाणिग्रहणैव विनाशं याति, तथा सत्यस्य
गृहीताग्नेराहिताग्निताव्रतस्य वाग्दत्ताया अदाहे न लोपः ।
किं तर्हि तेनैवाग्निना अन्यां समुद्दहेत् ॥ १४ ॥

प्रभा ।

ब्रह्माचर्यपरिसमाप्तिसमवेजन्यसमिदाधानार्थमन्याधानं गोभिले-
नोक्तम् । तत्र विशेषमाह यस्येति । यस्येति संबन्धलक्षणा षष्ठी ।
केनचित् कन्यादावा यस्मै कन्या सत्येन वाचा दत्ता भवेत्, स
एव अन्यां समिधमाधास्यन्नग्निमादधीत । नान्यथा न तथा-
विधवाग्दानाभावे । तथात्वे समावर्त्तनात् परं भट्टिति कन्याया-
अलाभे कञ्चित् कालमनाश्रमो स्यादिति भावः ॥ १३ ॥

अनूढैवेति । यद्यक्तविवाहैव सा कन्या मियते, तथा
सत्यस्याहिताग्नेर्व्रतलोपो न भवति । तेनैवाग्निनाऽन्यां कन्या-
मुद्दहेत् । एतेनाहितेनाग्निना वाग्दत्ताया दाहो न कर्तव्य इत्युक्तं
भवति । तथा करणे ह्याहिताग्निताव्रतस्य लुप्येत । तेनैवान्यां
समुद्दहेदिति चानुपपत्तं स्यात् ॥ १४ ॥

अथ चेन्न लभेतान्यां याचमानोऽपि कन्यकाम् ।
तमग्निमात्मसात् कृत्वा चिप्रं स्यादुत्तराश्रमी ॥ १५ ॥

षष्ठः खण्डः ।

परिशिष्टप्रकाशः ।

यदि चान्यां कन्यां प्रार्थयन्नपि न प्राप्नोति । अनेन ब्राह्मण-
दैवादिविवाहव्यतिरिक्तं याज्ञापूर्वकाप्रशस्तविवाहेनापि गाह-
स्याय यतनौयमित्युक्तम् । तदाऽऽहिताम्निः प्राजापत्येष्टि कृत्वा
तमग्निमात्मन्यारोप्य शौन्नं चतुर्थाश्रमी स्यादिति ॥ १५ ॥

प्रभा ।

अथ चेदिति । यदि प्रार्थयमानोऽप्यन्यां कन्यां न लभते ;
तदा तमाहितमग्निमात्मसात् कृत्वा प्राजापत्येष्टिविधिना
आत्मनि समारोप्याविलम्बेन चतुर्थाश्रमी भवेत् । याचमानो-
ऽपीत्यनेन ब्राह्मणादिप्रशस्तविवाहासम्भवे याज्ञापूर्वकाप्रशस्त-
विवाहेनापि गृहस्याश्रमप्रवेशाय यतितव्यमित्युक्तम् ॥ १५ ॥

इति षष्ठः खण्डः ।

सप्तमः खण्डः ।

—

अश्वत्थो यः शमीगर्भः प्रशस्तोर्विसमुद्भवः ।
तस्य या प्राङ्मुखी शाखा योदीची योर्ज्ञगाऽपि वा ॥१॥
अरणिस्तन्मयी प्रोक्ता तन्मयी चोत्तरारणिः ।
सारवद्वारवं चात्रमोविली* च प्रशस्यते ॥ २ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

आरणीयस्य मन्यनेतिकर्तव्यतामाह—
मेधभूमौ यः शमीगर्भोऽश्वत्थोजातः, तस्य या प्राग्राग्रा
उत्तराग्रा जर्ज्ञगा वा शाखा, तन्मयी अरणिरुत्तरारणिश्च
शास्त्रोक्ता । सारयुक्तखदिरादिदारुभवं मन्यनदण्डरूपं चाकं
चात्रोर्ज्ञयन्त्रणार्थकाष्ठरूपा ओविली च प्रशस्ता भवतीति ॥१॥२॥

प्रभा ।

आरणीयस्य मन्यनप्रकारं वक्तुं प्रथमं मन्यनयन्त्रघटकमरणा-
दिकमाह अश्वत्थोय इति दाभ्याम् । शमीगर्भस्य लक्षणं वक्ष्यते ।
पवित्रभूमौ जातो यः शमीगर्भोऽश्वत्थः, तस्य प्राङ्मुखी उदक-
गता जर्ज्ञगता* वा या शाखा, अधरारणिरुत्तरारणिश्च तन्मयी

* सौविली, इति पाठान्तरम् । एवं परतः ।

संसक्तमूलो यः शम्या शमीगर्भः स उच्यते ।
 अलाभे त्वश्मीगर्भादाहरेद्विलम्बितः ॥ ३ ॥
 चतुर्विंशतिरङ्गुष्ठा दैर्घ्यं षडपि पार्थवम् ।
 चत्वार उच्छ्रयोमानमरण्योः परिकीर्तितम् ॥ ४ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

शमीगर्भे व्याकरोति । शम्या सह मूलं यस्य सम्यक् लग्न-
 मेकीभूतं, स शमीगर्भोऽभिधीयते । तदलाभे अश्वत्यान्तरादपि
 विलम्बरहितोऽरण्याहरणं कुर्यात् ॥ ३ ॥

अरण्याद्यपरिमाणमाह—

षडङ्गुष्ठाः पार्थवं पृथुत्वं प्रस्तार इति यावत् । उच्छ्राय-
 प्रभा ।

मुनिभिः कथिता । चात्रमोविली च सारथुक्तखदिरादिकाष-
 निर्मितं मुनिभिः प्रशस्यते । चात्रं नाम मन्यनदण्डं, चात्रोऽभाग-
 नियन्त्वण्णार्थः काष्ठविशेष ओविली ॥ १ ॥ २ ॥

इदानीं शमीगर्भस्य लक्षणमाह संसक्तमूल इति । यस्याश्व-
 त्यस्य मूलं शम्या सह संसक्तं सम्यग् लग्नं, सोऽश्वत्यः शमीगर्भे-
 कथते । शमीगर्भस्याश्वत्यस्यालाभे युनरशमीगर्भादप्यरण्यमाहरेत् ।
 गुणलोपे च मुख्यस्येति न्यायादित्यभिप्रायः । शमीगर्भस्यान्वेषण्या-
 कालविलम्बो न कर्त्तव्य इति वक्तुमविलम्बित इत्युक्तम् ॥ ३ ॥

अरण्यादीनां परिमाणमाह चतुर्विंशतिरिति हास्याम् ।
 चतुर्विंशतिसंख्याका अङ्गुष्ठा अङ्गुष्ठाङ्गुला अरण्योदैर्घ्यं दीर्घता-

अष्टाङ्गुलः प्रमन्यः स्याच्चातं स्याद् द्वादशाङ्गुलम् ।

ओविली हादशैव स्यादेतन्मन्यनयन्वकम् ॥ ५ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

उच्चता चत्वारोऽगुणः । अरण्योरेतत्प्रमाणं कात्सेन कथितम् ।

शेषं सुगमम् ॥ ४ ॥

चाचर्गर्भस्यो मन्यनार्थः काष्ठविशेषः प्रमन्यः, सोऽष्टाङ्गुलः स्यात् । एतदरण्यादिचतुष्टयं मन्यनार्थं यन्वकं यन्व इत्यर्थः । शेषं निगदव्याख्यातम् ॥ ५ ॥

प्रभा ।

परिमाणमित्यर्थः । षड्ङुलास्त्रयोः पार्थवं पृथुत्वं, तत्परिमाणमिति यावत् । चत्वारोऽगुला अरण्योरुच्छय उच्चतापरिमाणमित्येतत् । तदेवमरण्योः परिमाणं सर्वतोभावेन कथितम् ॥ ४ ॥

अष्टाङ्गुल इति । चात्रमध्यस्यो मन्यनार्थः काष्ठविशेषः प्रमन्य-इत्युच्यते । स खल्वष्टाङ्गुलपरिमाणः स्यात् । चाच्रमौविली च द्वादशाङ्गुलपरिमाणं स्यात् । एतत् सर्वं मिलितं यथाविन्यस्तं मन्यनयन्वं इति कथते । मन्यनयन्वकमिति स्वार्थं कन् । गोभिलपुत्रेणायेवमेव मन्यनयन्वमुक्तम् । केवलमरण्योदीर्घतायां अन्यदपि परिमाणहयमुक्तम् । तथाच गृह्णासंग्रहः—

“आश्वत्यीन्तु शमौगर्भामरणीं कुर्वीत सोत्तराम् ।

जरुदीघीं रत्नदीघीं चतुर्विंशाङ्गुलां तथा” ॥

इति । खादिरे बध्नाति पालाशे बध्नाति गोहितके बध्नातौति वदमोषां विकल्पो बोद्ध्यः ॥ ५ ॥

अङ्गुष्ठाङ्गुलिमानं तु यत्र यतोपदिश्यते ।
 तत्र तत्र बृहत्पर्वग्निभिर्मिनुयात्मदा ॥ ६ ॥
 गोबालैः शण्संमिश्रैस्तिवृहृत्तमनंशुकम् ।
 व्यामप्रमाणं नेत्रं स्यात्प्रमथ्यस्तेन पावकः ॥ ७ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

यत्र यत्र अङ्गुष्ठमानमेतावदङ्गुलिमानमेतत्कर्त्तव्यमुच्यते, तत्र
 सर्वताङ्गुष्ठस्य यद्ग्निस्थानं मध्यस्थितं तेन मानं सर्वदा
 कुर्यात् ॥ ६ ॥

शण्संमिश्रगोबालैस्तिवृगुणं वर्तुलं अंशुकरहितं विस्तृतस्व-
 हस्तदयः*तिर्यगन्तरमानं नेत्रं रजुर्भवेत् । तेन नेत्रेणाग्नि-
 मन्त्रनीयः ॥ ७ ॥

प्रभा ।

अङ्गुष्ठेति । बृहत्पर्वग्निभिः मध्यरक्षाभिः । निगदव्याख्यात-
 मन्त्रत् ॥ ६ ॥

मन्त्रनसाधनं नेत्रमाह गोबालैरिति । शण्संमिश्रैर्गोबालै-
 नेत्रं स्यादिति संबन्धः । नेत्रं रज्जुः । नेत्रं विशिनश्चित्रिविवृदित्या-
 दिना । त्रिवृत् विवृत्या, वृत्तं वर्तुलं, अनंशुकं अंशुरहितम् ।
 अंशवस्तृत्यानां चुद्रा अवयवाः । व्यामप्रमाणं विस्तृतस्वहस्त-
 वाहुदयतिर्यगन्तरालं व्याम इत्युच्यते । तत्परिमाणम् । तेन
 नेत्रेण प्रकर्षेणाग्निमन्त्रनीयः ॥ ७ ॥

* स्वहस्तवाङ्गुष्ठय, इति ख पुस्तके पाठः ।

मूर्द्धाक्षिकर्णवक्त्राणि कम्बरा चापि पञ्चमी ।
 अङ्गुष्ठमात्राण्येतानि द्वाङ्गुलं वक्त्र उच्यते ॥ ८ ॥
 अङ्गुष्ठमात्रं हृदयं चाङ्गुष्ठमुदरं स्मृतम् ।
 एकाङ्गुष्ठा कटिर्ज्ञेया हौ वस्तिर्दौ तु गुह्यकम् ॥ ९ ॥
 ऊरु जङ्गे च पादौ च चतुर्म्बाकं यथाक्रमम् ।
 अरण्यवयवार्ह्यते याज्ञिकैः परिकीर्तिः ॥ १० ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

अरण्यङ्गं तन्मानञ्चाह—

कम्बरा ग्रीवा, वक्त्रोग्रीवाहृदययोर्मध्यम् । एतच्च मूलादारभ्य मानम् । वक्त्रदार्वादीनां तथैव मानस्य श्रीत्सर्गिकत्वात् । शेषं निगदव्याख्यातम् ॥ ८ ॥

वस्तिर्नामेरधोभागः । गुह्यमुपस्थ इति यावत् । शेषं सुगमम् ॥ ९ ॥
 ऊरुजङ्गापादं यथाक्रमं चतुरङ्गुष्ठचाङ्गुष्ठैकाङ्गुष्ठम् । एतरण्य-
 प्रभा ।

अरण्यवयवं तत्परिमाणञ्चाह मूर्द्धाक्षीति त्रिभिः । वक्त्रं मुखम् । कम्बरा ग्रीवा । ग्रीवाहृदययोर्मध्यं वक्त्रः । सुगममन्यत् । एतच्च मूलादारभ्य मानं, वक्त्रदार्वादीनां तथैव मानस्यैत्सर्गिकत्वादिति नारायणोपाध्यायाः ॥ ८ ॥

अङ्गुष्ठमात्रमिति । हौ अङ्गुष्ठौ । एवमुत्तरतः । वस्तिर्नामेरधोभागः । स्पष्टमन्यत् ॥ ९ ॥

ऊरु जङ्गे चेति । ऊरु जङ्गे पादौ चेत्येतानि यथाक्रमं

यतद्गृह्मिति प्रोक्तं देवयोनिस्तु सोच्यते ।
तस्यां योजायते वक्षिः स कल्याणकृदच्यते ॥ ११ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

वयवायज्ञव्यवहारिभिः काव्येनोक्ता इति चतुर्विश्विरङ्गुष्ठानां
विभागः । हिशब्दोऽवधारणे ॥ १० ॥

यत्पूर्वे द्वारङ्गुष्ठं गुह्यमित्यभिहितं तदेवानामुत्पत्तिस्थानम् ।
अतस्यां योनौ योऽग्निर्जायते सोऽभ्युदयकारी उच्यते । तस्मात्तत्र
मन्यनं कार्यम् । एतदर्थमेव चाङ्गविभागकथनम् ॥ ११ ॥

प्रभा ।

चतुरङ्गुष्ठवाङ्गुष्ठैकाङ्गुष्ठपरिमितानि भवन्ति । सोऽयं चतुर्विश्व-
त्यङ्गुष्ठानां विभागः । एते अरण्यवयवा याज्ञिकैः सर्वतोभावेन
निश्चयेन कथिताः ॥ १० ॥

मन्यनस्थानमाह यत्तदिति । यत्तदिति सर्वेनामद्वयेन
प्रसिद्धिमवद्योतयति । यद्गृह्मिति कथितं, सा देवस्यानेयो-
निरुत्पत्तिस्थानमुच्यते । सेति विधेयप्राधान्यविवक्षया स्त्रोत्वेन
निर्देशः । तस्यां मन्यनेन योऽग्निरुत्पद्यते, स कल्याणकृदभ्युदय-
कारीति मुनिभिः कथ्यते । गोभिलपुत्रस्त्वाह—

“मूलादष्टाङ्गुलमुक्तज्य त्रीणि त्रीणि च पार्श्वयोः ।

देवयोनिः स विज्ञेयस्तत्र मथो हुताशनः ॥

मूलादष्टाङ्गुलं त्यक्ता अग्रात्तु द्वादशाङ्गुलम् ।

देवयोनिः स विज्ञेयस्तत्र मथो हुताशनः” ॥

अन्यत्र मर्यते यत्तु तद्रोगभयमाप्नुयात् * ।

प्रथमे मर्यने ह्येष नियमोनोत्तरेषु च ॥ १२ ॥

उत्तरारणिनिष्पद्मः प्रमर्यः सर्वदा भवेत् ।

योनिसङ्करदोषेण युज्यते ह्यन्यमर्यकृत् ॥ १३ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

यत्पुनरन्यत्र मर्यते तस्मादेतो रोगभयं प्राप्नोति । अयं दोषः
प्रथमामर्याधानमर्यने हितीयादिषु पुनर्नेति ॥ १२ ॥

प्रमर्योयः पूर्वमुक्तः स उत्तरारणः काष्ठशकलमुहृत्य रम्भ-
पूरणार्थं निष्पादितः । सर्वदा हितीयाधानादिष्पिभिः भवेत् ।
अन्यथात्वे दोषमाह । हि यस्मादन्यतः प्रमर्यकारी योनिसङ्कर-
दोषेण पापेन संबध्यते ॥ १३ ॥

प्रभा ।

इति । तत्र प्रथमवचनेन गुह्यस्य देवयोनिलं भङ्गन्तरेणोक्तम् ।
हितीयवचनेन तु तत्क्षेरिति विशेषः । सोऽयं विकल्पः ॥ ११ ॥

अन्यत्रेति । यदिति मर्यनक्रियाविशेषणम् । यत् पुनर्देव-
योनेरन्यत्र मर्यते, तस्मादेतो रोगभयं प्राप्नोति मर्यनकर्ता ।
अयच्च नियमः प्रथमाधाने यन्मर्यनं क्रियते तत्रैव, न पुनराधाने
कर्तव्ये हितीयादिमर्यनेषु ॥ १२ ॥

इदानीं प्रमर्यनिर्माणे विशेषमाह उत्तरारणीति । उत्तरा-

* अच्चेष्ये तु मण्डले ते रोगभयमाप्नुयः, इति पाठान्तरम् ।

आद्री सशुषिरा चैव घुणाङ्गी स्फुटिता तथा ।
न हिता यजमानानामरणिद्वैत्तरारणिः ॥ १४ ॥

सप्तमः खण्डः ।

परिशिष्टप्रकाशः ।

सशुषिरा सरन्मा । घुणाङ्गी घुणादिना विशीर्णावयवा । शिष्ठं
निगदव्याख्यातम् ॥ १४ ॥

सप्तमः खण्डः ।

प्रभा ।

रणः सकाशात् काष्ठशकलमुडृत्य तेन प्रमन्यो निष्पत्रो भवेत् ।
सर्वदा हितीयाद्याधानेष्वपि । अन्येन काष्ठेन प्रमन्यकरणे दोष-
माह योनीति । मन्यः प्रमन्यः । यस्मादन्येन काष्ठेन प्रमन्यकर्त्ता
योनिसङ्करदोषेण युज्यते, तस्मात् सर्वदैवोत्तरारणिनिष्पत्रः
प्रमन्यो भवेत् इति पूर्वार्द्धेतिर्थे हेतुवचनमुत्तरार्द्धम् ॥ १३ ॥

अरण्योविशेषमाह आद्रेति । सशुषिरा सच्छिद्रा । घुणः
कीटविशेषः । स अङ्गे यस्याः सा घुणाङ्गी । स्पष्टमन्यत् ॥ १४ ॥

इति सप्तमः खण्डः ।

अष्टमः खण्डः ।

— १०१ —

परिधायाहतं वासः प्रावृत्य च यथाविधि ।

विभृयात्माड्मुखोयन्त्रमातृता वक्ष्यमाण्या ॥ १ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

नववस्त्रं परिधाय उत्तरीयं च कृत्वा पूर्वाभिमुखोयन्त्रं चात्री-
विल्यादि वक्ष्यमाणपरिपाद्या निश्चीडयेत् । यथाविधीत्यनेन,—

“परिधानाद्विः कक्षा निबङ्गा ह्यासुरी भवेत् ।

धर्मे कर्मणि विद्विर्वर्जनीया प्रयत्नतः” ॥

इति योगियाज्ञवस्त्रोक्तपरिधानविधिः ।

“सव्यादांसात्परिभृष्टः कटिदेशे धृताम्बरः ।

एकवस्त्रन्तु तं विद्यात् दैवे पित्रे च वर्जयेत्” ॥

इति शातातपोक्तोन्तरीयधारणविधिश्च विहित इति ॥ १ ॥

प्रभा ।

इदानीं मन्त्रनप्रकारमाह परिधायेति । अहतं यन्त्रनिर्मुक्तं
नवमिति यावत् । वासः परिधाय प्रावृत्य च उत्तरीयमपि
विधाय । यथाविधीत्यमयत संबध्यते । ततश्च परिधाने उत्तरीय-
करणे च—

“परिधानाद्विः कक्षा निबङ्गा ह्यासुरी भवेत् ।

धर्मे कर्मणि विद्विर्वर्जनीया प्रयत्नतः” ॥

चात्रवुभे प्रथन्यायं गाढः कृत्वा विचक्षणः ।
 कृत्वोत्तरायामरणिं तदुभ्यमुपरि न्यसेत् ॥ २ ॥
 चात्रोर्जकीलकागस्यामोविलोमुदगयगाम् ।
 विष्टभ्य धारयेद्यन्वं निष्कम्पं प्रयतः शुचिः ॥ ३ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

चात्ररन्धे प्रमन्यायं रम्पूरणेन निश्चलं कृत्वा प्रमथनाभिज्ञ-
 उत्तरायामरणिं कृत्वा तच्चात्रमूर्जस्थितमरण्युपरि न्यसेत् ॥ २ ॥
 चात्रोर्जस्यलोहशङ्कशिरसि ओविलोमुत्तरायामारोप्य गाढः
 पीडयित्वा ओविलोनिःपीडनेन निश्चलं कृत्वा एकचित्तः कृताच-
 मनादिर्जारयेत् ॥ ३ ॥

प्रभा ।

इति ।

“सव्यादंसात् परिभृष्टः कटिदेशे धृताम्बरः ।
 एकवस्त्रं तु तं विद्यात् दैवे पित्रेण च वर्जयेत्” ॥
 इति चैवमादिसूत्यन्तरोक्तो विधिरनुसरणीय इत्युक्तं भवति ।
 एवभूतो भूत्वा प्राडमुखः सन् वस्यमाणया परिपाण्या मन्यनयन्तं
 धारयेत् ॥ १ ॥

चात्रवुभे इति । विचक्षणो मन्यनप्रकाराभिज्ञः चात्रस्य मूले
 प्रमन्यस्यायं रम्पूरणेन निश्चलं कृत्वा अरणिमुत्तरायां कृत्वा
 दण्डवत् जर्जस्थितं चात्रं अरणिरूपरि स्थापयेत् ॥ २ ॥

चात्रोर्जेति । चात्रस्योर्जं यत् कीलकं लोहशङ्कः तदपस्थिता-

त्रिरुद्देष्याऽथ नेत्रेण चात्रं पढ़ाहतांशुका ।
 पूर्वे मन्येदरण्यन्ते प्राच्यग्नेः स्याद्यथा च्युतिः ॥ ४ ॥
 नैकयाऽपि विना कार्यमाधानं भार्यया द्विजैः ।
 अकृतं तद्विजानीयात्मर्वा नान्वारभन्ति यत् ॥ ५ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

पूर्वोक्तगोवालरज्ज्वा चात्रं वारत्रयसुपर्युपरिक्रमेण वेष्टयित्वा
 नववस्त्रा पढ़ी प्राच्यान्दिश्यरण्यन्ते मध्येत् । यथा प्रागदेशे अग्ने-
 निःसरणं भवेत् ॥ ४ ॥

सर्वाः पढ़ो यदाधानं नेत्राकर्षणेनानुकूलाः सत्यो न निष्पा-
 दयन्ति तदकृतं ज्ञातव्यं विगुणत्वात् । शेषं निगदव्याख्यातम् ॥ ५ ॥

प्रभा ।

मुदगच्छामोविलीं द्वात्वा विष्टभ्याश्रित्वा गाढ़ं पौड़यित्वा वा यन्त्रं
 निष्क्रम्यं सम्माद्य शुचिः कृताचमनादिः प्रयतः प्रयत्नवान् तद्वत्-
 चित्त इति यावत् । यन्त्रं धारयेत् ॥ ३ ॥

त्रिरुद्देष्येति । अथानन्तरं नेत्रेण पूर्वोक्तलक्षणेन चात्रं
 उपर्युपरिक्रमेण वारत्रयं वेष्टयित्वा अहतवसना पढ़ी पूर्वे
 अरण्यन्ते मन्येत् । अरणिपूर्वान्ते मन्यनस्य प्रयोजनमाह
 प्राचीति । अग्नेष्वुग्रतिनिःसरणं प्राची प्राक्प्रदेशगंता यथा भवेत्
 तथा मन्येत् । प्राची इति सप्तम्यन्तपाठेऽपि तथैवार्थः ॥ ४ ॥

नैकयापीति । यज्ञमानस्य यावत्यो भार्याः सत्ति तासा-

वर्णज्यैष्टान वह्नीभिः सवर्णाभिश्च जन्मतः ।
 कार्यमनिच्युतेराभिः साध्वीभिर्मन्यनं पृथक् ॥६॥
 नाच शूद्रां नियुज्ञीत न द्रोहदेषकारिणीम् ।
 नाशासनस्यां नार्यनं पुंसा च सह सङ्गताम् ॥७॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

प्रथमं ब्राह्मणा, तदनु चत्रियया इत्येवं यथा वर्णज्यैष्टम्
 असवर्णाभिः, सवर्णाभिश्च जन्मज्यैष्टाकमेणाग्निनिःसरणं यावत्त्र
 भवति तावत्सतीभिः पृथग्मन्यनं कार्यम् ॥ ६ ॥

अत्राधाने शूद्रां भार्यां न नियुज्ञीत । अशूद्रापि प्राण-
 प्रभा ।

मेकयाऽपि भार्यया विना आधानं न कार्यं, सर्वाभिरेव कार्य-
 मिल्यर्थः । सर्वा यजमानभार्या अन्वारम्भं न कुर्वन्ति चेत्,
 तदाधानं क्षतमप्यकृतं विजानीयात् । तस्मादेकयापि भार्यया
 विना आधानं न कार्यमिल्यर्थः । अन्वारम्भो नाम नेत्राकर्षणे
 मन्यनानुकूल्यम् ॥ ५ ॥

तत्र विशेषमाह वर्णज्यैष्टेनेति । सवर्णसवर्णवह्नीसत्त्वे
 वर्णज्यैष्टान ताभिर्मन्यनं कार्यम् । प्रथमं ब्राह्मणा तदनु चत्रियया
 तदनु वैश्ययेत्यर्थः । सवर्णवह्नीसत्त्वे जन्मज्यैष्टाकमेण मन्यनं
 कार्यम् । उक्तकमेणाभिः साध्वीभिः स्त्रीभिरग्निनिःसरणपर्यन्तं
 पृथग्मन्यनं कार्यम् ॥ ६ ॥

नाचेति । अत्राग्निमन्यने विवाहितामपि शूद्रां न नियुज्ञीत ।

ततः शक्ततमा पश्चादासामन्यतमाऽपि या ।
 उपेतानां चान्यतमा मन्येऽग्निं निकामतः ॥ ८ ॥
 जातस्य लक्षणं कृत्वा तं प्रणीय समिध्य च ।
 आधाय समिधच्चैव ब्रह्माणमुपवेशयेत् ॥ ९ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

विरोधकारिणी द्वेषकारिणी आज्ञाविघातिनी नियोगधर्मेणापि
 पुरुषान्तरसङ्गता नाधाने नियोज्या । इतरा तु पतितैवेति ॥ ७ ॥
 ततः सर्वाभिर्मर्थने कृते पश्चादासामेव मन्यनकर्त्तर्णां या
 अत्यन्तबलवती उपनीतानां च त्रैवर्णिकानामन्यतमापि, अग्ने-
 र्मर्थनं यथेष्टु अग्निनिष्पत्तिं यावकुर्यात् ॥ ८ ॥

जातस्याग्नेलक्षणं रेखोऽस्त्रेखनादिरूपं कृत्वा तत्र स्थानेऽग्निं
 प्रवेश्य समिधं प्रक्षिय ब्रह्मोपवेशनं कुर्यात् ॥ ९ ॥

प्रभा ।

तथा द्रोहकारिणी द्वेषकारिणी आज्ञासम्मादनमकुर्वती अन्येन
 पुंसा सङ्गताच्च न नियुज्जीत । द्रोहो जिघांसा, द्वेषः प्रसिद्धः ॥ ७ ॥
 तत इति । उक्तक्रमेण सर्वाभिर्मर्थने कृते पश्चात् आसामन्य-
 तमा उपेतानामुपनीतानां त्रैवर्णिकानामन्यतमा या शक्ततमा
 अतिशयेन बलवती असर्वर्णा सर्वर्णा वा सा यथेष्टुग्निं मन्येत् ।
 अग्निनिःसरणपर्यन्तं मन्यनं कुर्यादित्यर्थः ॥ ८ ॥

जातस्येति । जातस्येति संबन्धलक्षणा पष्ठी । अग्नौ जाते

ततः पूर्णाहुतिं हुत्वा* सर्वतत्त्वसमन्विताम् ।

गन्दद्याद्यज्ञवास्त्वन्ते ब्रह्मणे वाससी तथा ॥ १० ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

ब्रह्मोपवेशनानन्तरं सर्वाधानेतिकर्त्तव्यतायुक्तां पूर्णाहुतिं कृत्वा
दर्भजुटिकाहोमान्ते ब्रह्मणे गां वासोदयज्ञ दद्यादिति ॥ १० ॥

प्रभा ।

निःसृते सतीत्यर्थः । रेखोल्लेखनादिरूपं गृह्णोक्तं लक्षणसंज्ञकं
कर्म कृत्वा तमग्निं तत्र प्रणीय समिध्य प्रज्ञात्य समिधज्ञाधाय
ब्रह्मोपवेशनं कारयेत् । समिधाधानानन्तरं ब्रह्मोपवेशनमित्या-
धान एवायं क्रमः । तत्रैवाभिधानात् । अन्यत तु कर्मक्रमो-
गृह्णासंग्रहे गोभिलपुत्रेणोक्तः । यथा—

“लेखनाभ्युक्तणे कृत्वा निहितेऽग्नौ समिहदत् ।

ततो भूमिग्रहं कृत्वा कुर्यात् परिसमूहनम् ॥

ब्रह्माणमुपसङ्गल्पय च रुथपणमारभेत्” ॥

इति ॥ ८ ॥

तत इति । तत्त्वमितिकर्त्तव्यता । ततो ब्रह्मोपवेशनानन्तरं
सर्वाभिधानेतिकर्त्तव्यताभिः सहितां पूर्णाहुतिं हुत्वा गृह्णोक्त-
ज्ञवास्तुनामककर्मणोऽन्ते ब्रह्मणे गां वाससी च दद्यात् ॥ १० ॥

होमपात्रमनादेशे द्रवद्रव्ये सुवः स्मृतः ।
 पाणिरवेतरस्मिंसु सुचा चात्र न ह्यते ॥ ११ ॥
 खादिरोवाऽथ पाणीवा द्विवितस्तः सुवः स्मृतः ।
 सुग्रावाहुमात्रा विज्ञेया वृत्तस्तु प्रग्रहस्तयोः ॥ १२ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

कृताधानस्य नामाविधहोमप्रसक्तौ प्रथमं तत्परिभाषाम् । ह—
 द्रवद्रव्याहुतौ आहुत्याधारपात्रानुपदेशे मुनिभिः सुवः स्मृतः ।
 द्रवेतराहुतौ पात्रान्तरानुपदेशे पाणिनैव होतव्यम् । उभयत्रैवानु-
 पदेशे जुह्वा होमो न कार्यं इति । जुह्वरिति समाख्यावलात्
 जुह्वा अपि वैकल्पिकहोमसाधनत्वशङ्कानिरासार्थं सुचा चात्र न
 ह्यते इत्युक्तम् ॥ ११ ॥

गोभिलोकं सुवं सुचञ्च स्थौरीकरोति । खदिरमयः पलाश-
 प्रभा ।

कृताधानस्य यजमानस्य नित्यनैमित्तिकानानाविधा होमा-
 विहिताः । तत्र परिभाषां तावदाह होमपात्रमिति । होम-
 साधनपात्रस्यानादेशे द्रवद्रव्ये हविषि सुवोहोमपात्रं स्मृतो-
 मुनिभिः । द्रवद्रव्येतरस्मिंसु हविषि पाणिरेव होमपात्रम् । अत्र
 पात्रानादेशे सुचा न ह्यते । सुचा न ह्यते इति वृत्तनात्
 याज्ञिकसम्प्रदायागतोऽयमर्थः इत्युक्तं भवति । सुक् जुह्वरित्य-
 नर्थान्तरम् ॥ ११ ॥

सुवं सुचञ्च लक्ष्यति खदिर इति । पर्णः पलाशः ।

सुवाये ग्राणवत् खातं इङ्गुष्ठं परिमगडलम् ।

जुह्वाः शराववत् खातं सनिर्वाहं षड़गुलम् ॥ १३ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

मयो वा वितस्तिदयमानः सुवः सृतः । जुह्वार्हप्रमाणा
बोडव्या । प्रगृह्यते अस्मिन्निति व्युत्पत्या प्रयहो दण्डः । स सुव-
सुचोर्वर्तुलोबोडव्यः ॥ १२ ॥

सुवाये नासारन्धवन्मध्यस्थितमर्थादम् अङ्गुष्ठदयमितं वर्तुलं
विनं ज्ञेयम् । जुह्वासु खातं शरावाकृति निःशेषहवनमाधनतया
निर्वाहपदवाच्यप्रणालीसहितं षड़गुलं जानीयात् ॥ १३ ॥

प्रभा ।

वितस्तिर्हादगाङ्गुलम् । वितस्तिदयपरिमितः खादिरः पालाशो-
वा सुवः सृतः । जुह्वार्हप्रमाणा वेदितव्या । तयोः सुवसुचोः
प्रगृह्यते अस्मिन्निति प्रयहो धारणदण्डः वृत्तो वर्तुलः
विज्ञेयः ॥ १२ ॥

सुवाये इति । सुवस्याये यत् खातं, तत् ग्राणवत् अङ्गुष्ठदय-
परिमितं परिमगडलं वर्तुलं कर्त्तव्यम् । ग्राणवदित्यनेन यथा
नासारन्धदयं मध्यस्थितमर्थादं, तथा सुवायस्थितं खातमपि
मध्यस्थितमर्थादं कर्त्तव्यमित्युपदिशति । जुह्वाः खातं षड़गुलं
परिमितं शराववत् कर्त्तव्यम् । ततु सनिर्वाहं प्रणालीसहितम् ।
सा हि निःशेषहवनमाधनतया निर्वाहपदेनोच्यते ॥ १३ ॥

तेषां प्राक्शः कुशैः कार्यैः सम्मार्जीजुह्वता ।
 प्रतापनञ्च लिप्तानां प्रचाल्योशीन वारिणा ॥ १४ ॥
 प्राच्चं प्राच्चमुदगमनेरुदगयं समीपतः ।
 तत्थाऽसादयेद्द्रव्यं यद्यथा विनियुज्यते ॥ १५ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

तेषां व्यक्तिभेदाद्वहनां पूर्वाभिमुखं मार्जनं कुशः कार्यम् ।
 छतादिलेपवतान्तु तेषामुष्णेन जलेन प्रचालनपूर्वमग्नौ प्रता-
 पनं कार्यम् । सम्मार्ग इति वा पाठः ॥ १४ ॥

स्तुवसुगादिद्रव्यमपयोगमन्विधिक्रमेण स्वसमीपदेशेष्विकसात्-
 पूर्वमेकं ततः पूर्वमपरमित्येवं क्रमेणाग्नेरुत्तरतः उत्तरायं
 खापयेत् ॥ १५ ॥

प्रभा ।

तेषामिति । व्यक्तिभेदाद्वहवचनमन्वेषामपि यज्ञपात्राणां
 संग्रहार्थं वा । जुह्वता होतुमिच्छता तेषां प्राक्शः पूर्वाभि-
 मुखं कुशैः सम्मार्गः सम्यक् प्रकर्षेण मार्जनं कार्यम् ।
 सम्मार्ज इति पाठे त्वार्षः प्रयोगः । आज्यादिलिप्तानां
 तेषामग्नौ प्रतापनञ्च कार्यम् । किं क्वत्वा ? उष्णेन जलेन
 प्रचाल्य ॥ १४ ॥

प्राच्चं प्राच्चमिति । अग्नेरुत्तरस्यां दिग्गि स्वंसविधौ विनि-
 योगक्रमेण पूर्वपूर्वक्रमेण चोत्तरायं द्रव्यमासादयेत् । यस्य
 प्रथमं विनियोगः तत् प्रथममासादयेत्, यस्य तदनु विनियोगः

आज्यं द्रव्यमनादेशे जुहोतिषु विधीयते ।
मन्वस्य देवतायाश्च प्रजापतिरितिस्थितिः ॥ १६ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

होमेषु होतव्यानुपदेशे आज्यं द्रव्यं होतव्यं विधीयते । आज्यं गव्यमिति पाठान्तरम् । मन्वदेवतयोश्चानुपदेशे प्रजापतिर्देवता मन्वोऽपि प्रजापतिः, प्रजापतये स्वाहेत्यर्थः । अन्ये तु, समस्तां व्याहृतिं प्राजापत्यं मन्वमाहुः । तत्र च मन्वे प्रजापतिशब्द-प्रयोगात् मन्वमर्यो देवतेतिव्यक्तम् । तथा योगियाज्ञवल्क्यः ।

“यस्य यस्य तु मन्वस्य उद्दिष्टा या तु देवता ।

तदाकारं भवेत्तस्य देवत्वं देवतोच्यते” ॥ १६ ॥

प्रभा ।

तत् ततः परमित्येवं रीत्या एकस्मात् पूर्वमपरं ततोऽपि पूर्व-मग्नरमित्येवं क्रमेणामादयेदित्युक्तं भवति । पुरोडाशकपालेन तुषानुपवपतौत्यन्तं यथा भविष्यता पुरोडाशेन कपालस्य निर्देशस्तथाऽत्रापि भविष्यताऽग्निनोत्तरस्या दिशो निर्देशो बोद्धव्यः । कुतः ?

“भूमेः समूहनं क्लवा गोमयेनोपलिष्य च ।

द्रव्याण्युत्तरतः स्थाप्य द्विषों कुर्यादुदड्मुखीम्” ॥

इति गण्डासंग्रहे भूमिलेपनानन्तरमेव द्रव्यासादनाभिधानात् ॥ १५ ॥

आज्यमिति । होमेषु हविषोऽनादेशे आज्यं होमसाधन-

नाङ्गुष्ठादधिका ग्राह्या समित् स्थूलतया क्वचित् ।
न वियुक्ता त्वचा चैव न सकीटा न पाठिता ॥ १७ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

समिधमाधायानुपर्युक्तेदिसूत्रोक्तां समिधं परिमाणादिनियमेन
व्यक्तीकरोति । अङ्गुष्ठाधिकस्थूला क्वचिदपि कर्मणि समित्र
ग्रहीतव्या । तदूना तु स्वीत्येन ग्राह्यैव । शेषं सुगमम् ॥ १७ ॥

प्रभा ।

द्रव्यमाचार्यैः क्रियते । मत्त्वस्य देवतायाशानादेशे प्रजापतिरिति
श्रुतिराह । यद्यपि धातुस्वरूपेऽर्थे शितपोविधिं ग्राव्यिकाः
स्मरन्ति, तथापि इतिकर्त्तव्यताविधेर्यजतेः पूर्ववत्वमिति ईक्षते-
र्नाशब्दमिति चैवमादिपारमर्गप्रयोगदर्शनाद् भावेऽपि तस्य
विधिर्मन्तव्यः । अतएव न्यायाचार्यरपि,—

“स्वर्गापवर्गयोर्मार्गमामनन्ति मनोषिणः ।

यदुपास्तिमसावत परमात्मा निरुप्यते” ॥

इति प्रयुक्तम् ॥ १६ ॥

समिधमाधायानुपर्युक्त्य इति गोभिलसूत्रोक्तां समिधं व्यक्ती-
करोति नाङ्गुष्ठादिति इाभ्याम् । होमेषु इति विजानता इति
च पदहयमुत्तरश्चोकस्थमवाप्यन्वेति । स्थूलतया अङ्गुष्ठादधिका
त्वचा विनिर्मुक्ता कीटसहिता विपाठिता समित् केषुचिदपि
होमेषु विजानता न ग्रहीतव्या । अङ्गुष्ठादूनस्थूला तु न
निषिद्धा ॥ १७ ॥

प्रादेशान्नाधिका नोना न तथा स्याद्विशाखिका ।
 न मपर्णा न निवीर्या होमेषु च विजानता ॥ १८ ॥
 प्रादेशद्वयमिभास्य प्रमाणं परिकीर्तिम् ।
 एवंविधाः स्युरिवेह समिधः सर्वकर्मसु ॥ १९ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

दैर्घ्यं ममित्रादेशादधिका न्यूना वा, तथा विविधशाखा-
 युक्ता, मपदा, ब्रुणादिक्षुणतया तिजीर्णा, होमविषये विजानता
 न याह्या । अन्ये तु विशाखा विनिर्गतशाखा, तत्रभवा
 विश्विकत्वाह्यः ॥ २० ॥

अथेषानुपकल्पयते खादिरान् पालाशान् वा इति सूत्रोक्ता-
 निधान् स्पष्टीकरोति । पूर्वार्द्धं निगदव्याख्यातम् । यद्यपि सूत्रे

प्रभा ।

प्रादेशादिति । दैर्घ्यं प्रादेशपरिमाणादधिका न्यूना च,
 विविधशाखायुक्ता, पवस्त्रिता, ब्रुणादिक्षुणतया निवीर्या च,
 ममित् विजानता होमेषु न याह्या । गृह्यामयहः—

“अकृशा चैव न स्थला अशाखा चापलालिनी ।

सच्चीरा नाधिका न्यूनाः समिधः सर्वकामदाः” ॥

इति ॥ २१ ॥

अथेषानुपकल्पयते खादिरान् पालाशान् वा इति गोभिल-
 सूत्रोक्तानिधान् स्पष्टयति प्रादेशद्वयमिति द्वाभ्याम् । प्रादेशद्वय-

समिधोऽष्टादशीधस्य प्रवदन्ति मनीषिणः ।
 दर्शं च पौर्णमासे च क्रियास्वन्यासु विंशतिम् ॥२०॥
 समिदादिषु होमेषु मन्त्रदैवतवर्ज्जिता ।
 पुरस्ताच्चोपरिष्ठाच्च इन्धनार्थं समिद्वित् ॥ २१ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

अयेधानिति दर्शपौर्णमासौ प्रकृत्योक्तम्, तथापीह गृह्णोक्तेषु
 मर्वकर्मसु प्रादेशद्यमानाः इधास्याः समिधोभवेयुः । समिध इति
 मंज्ञालिङ्गादेव इधानामप्यग्निसमिन्धनार्थत्वमित्युक्तं भवति ॥१६॥

इधमसिधां मङ्गामाह । निगदव्याख्यातम् ॥ २० ॥

ब्रह्मचारिणो यत्र सायं प्रातः समिद्विमस्ततः प्रभृति मर्वेषु

प्रभा ।

सिभस्य प्रमाणं कथितं पूर्वाचार्यैः । यद्यपि गोभिलेन दर्श-
 पौर्णमासोपक्रमे इधा उक्ताः, तथापि एवंविधाः समिध इधाः
 इह गृह्णोक्तेषु मर्वकर्मसु भवेयुरेव ॥ १८ ॥

समिध इति । दर्शपौर्णमासयोः इधस्य समिधः अष्टादश-
 संख्यां, अन्यासु क्रियासु विंशतिमंख्यां मनीषिणः कथयन्ति ।
 इधस्येति सम्बन्धनक्त्वा वा पष्ठी । तदा च अष्टादशविंशति-
 शब्दो मंख्येत्वचन्ती तत्र च समिध इति सामानाधिकरणेना-
 चेति ॥ २० ॥

समिदादिषु इति । ब्रह्मचारिणो यत् सायंप्रातः समिदा-
 धानमुक्तं, तदिह समित्यदेन गृह्णते । समिदादिषु मर्वेषु होमेषु

इधोऽप्येधार्थमेवाग्नेर्हविराहुतिषु स्मृतः ।
 यत्र चास्य निवृत्तिः स्यात्तत् स्पष्टौकरवाण्यहम् ॥२२॥
 अङ्गहोमसमित्तन्वसोष्यन्त्याख्येषु कर्मसु ।
 येषांश्चैतदुपर्युक्तं तेषु तत्तदेशेषु च ॥ २३ ॥

परिणिष्टप्रकाशः ।

होमेषु देवतामन्वाभ्यां रहिताऽग्निसमित्यनार्था प्रादेशमात्रा
 या समिदुक्ता, सा होमात्पूर्वं पश्चाच्च भवेत् ॥ २१ ॥

चरुपुरोडाशादिरूपहविराहुतिषु इधोऽप्यग्निसमित्यनार्थं एव
 प्रादेशद्यमात्रमसमित्युनिभिः स्मृता । यतोऽयमपि समित्यनार्थं
 इतोन देवतोहेश्चन त्यजनीय इति अत्रापि मन्वदेवतयोरभावः ।
 अतोमन्वस्य देवतायाद्येतिवचनानवकाशः ॥ २२ ॥

अङ्गहोमाः सीमन्तोवयनचूडाकरणादौ विहितास्तेषु अन्यस्य
 प्रभा ।

होमात् पूर्वं पश्चाच्च अग्निसमित्यनार्थं मन्वदेवताभ्यां रहिता
 पूर्वोक्ता समिदु भवेत् । अग्नी प्रक्षेपया इत्यर्थः ॥ २१ ॥

इधोऽपीति । हविराहुतिषु अविशेषात् चर्वाज्यादिहोमेषु
 पूर्वोक्तलक्षणा इधोऽपि अग्नेरधार्यं समित्यनार्थमेव स्मृतः पूर्वा-
 चार्यः । अग्नेरधार्यमेवेति करणात् अत्रापि मन्वो देवता च
 नास्तीत्युक्तं भवति । येषु होमेषु इधस्य निवृत्तिर्भवेत्तदहं
 स्पष्टौकरोमि ॥ २२ ॥

यत्र यत्रेष्वो न कर्त्तव्यः तदेव स्पष्टौकरोति अङ्गहोमेति

अच्चभङ्गादिविपदि जलहोमादिकर्मणि ।

सोमाहृतिषु सर्वासु नैतेष्विध्मा विधीयते ॥२४॥

अष्टमः खण्डः ।

परिशिष्टप्रकाशः ।

सीमन्तोन्वयनादेः प्रधानत्वात् । तथा हिविधा होमास्तन्त्रहोमाः
च्चिप्रहोमाश्च याज्ञिकप्रसिद्धाः । तत्र चिप्रहोमाः चिप्रं ह्यत्ते
इति व्युत्पत्त्या सायंप्रातर्हीमादयः । तन्त्रहोमाश्च परिसमूहन-
वर्हिःस्तरणाद्यङ्गविस्तारयुक्ताः । तत्र ये समिङ्गविष्कास्तन्त्रहोमाः,
यथ सुखप्रवार्थं सोष्ठन्तीहोमः, येषां च वैश्वदेवसायंप्रातर्हीमा-
दीनामेतदिध्मास्यं द्रव्यं पश्चादथेभानुपकल्पयत इत्यनेन सूत्रेणोक्तं,
तेषु तत्पृशेषु च चिप्रहोमेषु इधस्य निर्वृत्तिर्भवेदिति ॥ २३ ॥

जद्गाया यानेन वर्ण नयनं गृह्णोत्तम् । तत्राच्चभङ्गेन दुः-
विमोक्षे यानविपर्यासेऽन्यासु चापत्तु यमेवाग्निं हरन्ति तमेवोप-
समाधाय व्याहृतिभिर्हुत्वा अन्यद् द्रव्यमाहृत्य यज्ञर्त्तचिदभिश्रिय-
इत्याज्यगेवेणाभ्यज्ञेदिति सूत्रेणाच्चभङ्गादियानविपदि तत्प्रमाधा-
नार्थं योहोमोविहितः, यथ पौर्णमास्यां रात्राविदासिनि ज्ञादे

प्रभा ।

द्वाभ्याम् । ये किंल सीमन्तोन्वयनचूडाकरणादिकर्माङ्गभूताः
होमाः, ये समिङ्गविष्कास्तन्त्रहोमाः, यथ आसद्वप्रसवाया बध्वाः
सुखप्रसवार्थं सोष्ठन्तीहोमः, येषाच्च वैश्वदेवसायंप्रातर्हीमादीना-
मुपरि परस्तात् एतदिध्मास्यं द्रव्यं, अर्थभानुपकल्पयते,— इति

परिशिष्टप्रकाशः ।

नाभिमात्रमवगाद्य अत्ततरण्डुलान् कर्तगन्तेष्वास्येन जुहयात्
स्वाहेत्युदके इत्यनेन सूत्रेण मुखेन यवमिश्रतण्डुलानां हृत्त-
इत्येत्यादिपञ्चर्चस्य प्रथमया कर्त्ता भूमिकामस्य जलहोम उक्तः ।
यात्र सोमरसाहृतयस्तात्त्विधिविधिर्विधिर्विधिर्विधिर्विधिर्विधिः । अत्र इध्यविधिनिवृत्तिरित्यभिदधता पर्युदासोऽयमित्य-
क्तम् । न तु निषेधविधिः । येनात्मभङ्गादिविषये विहित-
निषेधत्वादिध्यविकल्पः त्यादित्यापाद्यम् । जलहोमादीत्यादि-
पदेन पदवर्मक्त्वाधारहोमानां ग्रहणम् । तथा च श्रुतिः । पदे
जुहोति वर्मनि जुहोतीति । स्मृतिश्च,—

“लौकिके वैदिके वापि हुतोच्छिष्टे जले चक्षतौ ।
वैश्वदेवय कर्त्तव्यः पञ्चसूनापनुत्तये” ॥

इति ॥ २४ ॥

अष्टमः खण्डः ।

प्रभा ।

सूत्रेण गोभिलेनोक्तं, तेषु तत्सृष्टेषु अन्येषपि क्तिप्रहोमेषु ।
द्विविधाः किल होमा याज्ञिकप्रसिद्धाः, तत्त्वहोमाः क्तिप्र-
होमाश्च । ये किल होमाः परिसमूहनवर्हिरास्तरणाद्यङ्गविस्तार-
युक्तास्ते तत्त्वस्येतिकर्त्तव्यताकलापस्य योगात् तत्त्वहोमा इत्य-
अन्ते । ये च तथाविधाङ्गविस्तारयुक्ता न भवन्ति, तद्द्वामि सायंप्रात-

प्रभा ।

हीमादयः क्षिप्रं ह्यन्ते इति व्युत्पत्त्या क्षिप्रहोमाः कथन्ते ।
 तथा, अक्षभङ्गे नद्विमोक्षे यानविपर्यासेऽन्यासु चापत्सु यमेवाग्निं
 हरन्ति तमेवोपसमाधाय व्याहृतिभिर्हुत्वाऽन्यद्व्यमाहत्य य ऋते
 चिदभिश्चिय इत्याज्यगेत्रेणाभ्यन्नेत् इति गोभिलत्तृत्रेण अक्ष-
 भङ्गनद्विमोक्षादिविपदि तत्समाधानार्थं योहोमो विहितः, यस्म
 पौर्णमासां रात्रावविदासिनि झट्टे नाभिमात्रमवगाह्याच्चत-
 तग्नुलान् ऋगन्तेष्वास्येन जुहुयात् स्वाहेलुटके इति गोभिल-
 सृत्रेण जलहोम उक्तः, आदिपदात् यस्म पदवर्महोमः, तथा,
 याः सोमरसाहुतयः, सर्वेष्वेतेषु होमेषु याज्ञिकैरिधोन क्रियते ।
 क्षत्याहुतिष्विति पाठे अभिचाराहुतिष्वित्यर्थः ॥ २३ ॥ २४ ॥

इति अष्टमः खण्डः ।

नवमः खण्डः ।

सूर्योऽस्तशैलमप्राप्ते षट्किंशङ्गिरथाङ्गुलैः ।
प्रादुष्करणमग्नीनां प्रातर्भासाच्च दर्शने ॥ १ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

पुराऽस्तमयादग्निं प्रादुष्कृत्यास्तमिते सायमाहुतिं जुहयात् ।
पुरोदयात्प्रातः प्रादुष्कृत्योदितेऽनुदिते वा प्रातराहुतिच्छुहयादिति
सूक्ते अग्नेः प्रादुष्करणमुक्तम् । तत्र प्रादुष्करणकालस्य उत्तरोऽवधि-
रस्तमयोदयरूपो व्यक्तेव । पूर्वन्त्वस्यष्टं स्पष्टयति ।

भासान्दर्शने सूर्यरश्मिलोहिते प्राग्दिग्मार्गे इत्यर्थः । शेषं
सुगमम् ॥ १ ॥

प्रभा ।

पुराऽस्तमयादग्निं प्रादुष्कृत्यास्तमिते सायमाहुतिं जुहयात्
पुरोदयात् प्रातः प्रादुष्कृत्योदितेऽनुदिते वा प्रातराहुतिं जुहयात्
इति गोभिलसूचेणाग्नेः प्रादुष्करणकालः सायंप्रातर्हीमकाल-
शोक्तः । तत्र प्रादुष्करणकालयोरुत्तरोऽवधिरस्तमयरूप उदय-
रूपस्य स्पष्ट एव । तयोः पूर्वमवधिमस्यष्टं स्पष्टयति सूर्यं इति ।
सूर्यं षट्किंशङ्गिरथाङ्गुलैरस्ताचलमप्राप्ते सति सायमग्नीनां प्रादु-
ष्करणम् । भासां सूर्यरश्मीनां दर्शने सति प्रातरग्नीनां प्रादु-
ष्करणकालः । सोऽयं पूर्वोऽवधिः । अग्नीनामिति बहुवचनात्
चेताग्निप्रादुष्करणकालोऽप्ययमिवेति बोद्धव्यम् ॥ १ ॥

हस्तादूर्ध्वं रविर्यावद्गिरिं हित्वा न गच्छति ।

तावद्वोमविधिः पुण्योनान्योऽभ्युदितहोमिनाम् ॥२॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

उदितेऽनुदिते वा प्रातराहुतिं जुहुयादिति उदितहोमः सूक्ष्मोक्तः । अतोत्तरमवधिं व्यक्तीकरोति ।

भूमिं हित्वा हस्तपरिमितदेशादुपरिदेशं सूर्योदायवन्न गच्छति तावलालं होमानुष्ठानं प्रशस्तम् । अभ्युदितहोमिनां नान्यकालीनः प्रशस्तः । अभ्युदित इत्यभिशब्दस्य सर्वतोभावार्थस्य उपादानात्मस्यूर्णसूर्योदयदर्शने उदितहोमो न त्वर्देवितावितिवेदितव्यम् । एतस्य कालस्य प्राशस्त्याभिधानादसम्बवेऽन्योऽपि काल इति सूचितः । तथाच सूत्रम् । आसायमाहुतेः प्रातराहुतिनात्येति आप्रातराहुतेः सायमाहुतिरिति ॥ २ ॥

प्रभा ।

उदितेऽनुदिते वा प्रातराहुतिं जुहुयादिति सूक्ष्मोक्तस्योदितहोमस्योत्तरमवधिं स्थौकरोति हस्तादिति । रविदुदयर्गिरिं परित्यज्य यावत् हस्तादूर्ध्वं न गच्छति, तावदभ्युदितहोमिनामुदितहोमिनां होमविधिः पुण्यो न त्वन्यः पुण्यः । भुवं हित्वेति पाठात्मरम् । अभ्युदितहोमिनामित्यभिरूपसर्गः धात्वर्थमेवानुवर्तते । सोऽयमुत्तरोऽवधिः । पूर्वमवधिमाह गृह्णासंग्रहः—

“रेखामात्रन्तु दृश्येत रश्मिभिश्च समन्वितम् ।

उदयं तं विजानीयाद्वोमं कुर्याद्विच्चणः” ॥

यावत् सम्युक्तं न भाव्यन्ते न भस्यृक्षाणि सर्वतः ।
न च लौहित्यमापैति तावत्सायम् ह्यते ॥ ३ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

अस्तमिते सायमाहुतिं जुहुयादिति सूक्तोक्तं तत्रोत्तरमवधिं
व्यक्तीकरोति ।

यावत्सम्यग्दिवि नक्षत्राणि नोपलभ्यन्ते सर्वाणि सूक्ताणि
न स्थूलानि, सम्यारागश्च न नश्यति । तावत्सायं होमस्य कालः
पुण्यः । अत्राप्यसम्बोध्योऽपि आप्रातराहुतेरिति सूक्तोक्तः कालः
सूचितः ॥ ३ ॥

प्रभा ।

यत्तु अभ्युदित इत्यभिशब्दस्य सर्वतोभावार्थस्योपादानात्
सम्युक्तस्यैमण्डलदर्शने उदितहोमो नार्दीदितादाविति नारा-
यणोपाध्यायेनोक्तम् । तदेतद्वचनानवलोकनेन । पुण्य इत्युपा-
दानान्मुख्योऽयं कालः । अतिपाते तु प्रायश्चित्तं कृत्वा कालान्तरे
होतव्यम् । तथाच गोभिलसूक्तम् । आसायमाहुतेः प्रातराहुतिर्ना-
त्येति आप्रातराहुतेः सायमाहुतिः इति ॥ २ ॥

अस्तमिते सायमाहुतिं जुहुयादिति सूक्तोक्तसायमाहुतिकाल-
स्योत्तरावधिं स्यष्टयति यावदिति । यावदाकाशे सर्वेषु प्रदेशेषु
नक्षत्राणि सम्यक् नोपलभ्यन्ते न च सम्यारागः सम्यगपगच्छति,
तावत् सायं ह्यते याज्ञिकेः । आपैति आ अपैति ॥ ३ ॥

रजोनीहारधूमाभवत्त्वाग्यान्तरिते रवौ ।

सन्ध्यामुद्दिश्य जुहुयाद्वत्तमस्य न लुप्यते ॥ ४ ॥

न कुर्यात्तिक्षप्रहोमेषु द्विजः परिसमूहनम् ।

वैरूपाक्षं न जपेत्प्रपदच्च विवर्जयेत् ॥ ५ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

उदयास्तमयादर्शने यत्कार्यन्तदाह—

पांशुप्रभृतिभिराच्छादिते सूर्ये सन्ध्याकालमाकलय जुहुयात् ।

एवमप्यस्य सायंप्रातर्हीमनियमरूपव्रतलोपो न भवतीति ॥ ४ ॥

निप्रहोमेषु होटमावसाधेषु अवस्थकेषु सायं प्रातः सोष्ठन्ती-
होमादिषु, ब्राह्मण इमं स्तोममर्हते इत्यादिसमन्वकपरिसमूहनं
न कुर्यात् । विरूपाक्षप्रपदजपो च व्यजित् । प्रपदश्च तपश्च तिजश्च
शहा च ज्ञीयेत्यादिमन्तः । तथाच गृह्णान्तरम्,—

“एकसाध्यवर्हिःसु न स्यात्परिसमूहनम् ।

नोदगासादनच्चैव निप्रहोमा हि ते मताः” ॥

प्रभा ।

रवेरुदयास्तमयोरदर्शने यत् कर्तव्यं, तदाह रजोनीहा-
रेति । पांशुभिर्हिमेष्वैर्वृत्त्वाग्यैश्च रवावाच्छादिते सति सन्ध्यां
सन्ध्याकालमुद्दिश्याकलय जुहुयात् । एवं जुह्वतोऽस्य सायंप्रात-
र्हीमरूपो नियमो न लुप्यते ॥ ४ ॥

अथेदानीं निप्रहोमेषु विशेषमाह न कुर्यादिति । निप्रं

परिशिष्टप्रकाशः ।

इति । ननु मायं प्रातर्विहितक्षिप्रहोम एव अग्निमुपसमाधाय-
परिसमूह्येत्यादिना सूक्ष्मेण परिसमूहनमुक्तम् । सत्यम् । किन्तु
तदमन्वकं विच्चिसावयवानामेकीकरणमात्रमुक्तम् । अयं तु स-
मन्वकस्य प्रतिषेध इत्यविरोधः ॥ ५ ॥

प्रभा ।

ह्यन्ते इति क्षिप्रहोमाः सायंप्रातर्हीमादयः । तेषु क्षिप्रहोमेषु
इमं स्तोममिति लुचेन परिसमूहेत् इति गोभिलसूत्रोक्तं समन्वकं
परिसमूहनं द्विजो न कुर्यात् । यत्तु गोभिलेन अग्निमुपसमा-
धाय परिसमूह्य इति सूक्ष्मेण सायंप्रातर्हीमि परिसमूहनमुक्तं,
तदमन्वकं विच्चिसानामग्न्यवयवानामेकीकरणमात्रमिति न
विरोधः । तथाच गृह्णान्तरम्,—

“एकसाध्येष्ववर्हिःसु न स्यात् परिसमूहनम् ।

नोटगासादनच्चैव क्षिप्रहोमा हि ते सृताः” ॥

एकसाध्येष्वविति वचनात् सायंप्रातर्हीमादिक्षिप्रहोमेषु ब्रह्मस्थापन-
मपि न कर्तव्यम् । तथाच गृह्णासंयहः,—

“राकाम्नौ पिण्डयज्ञे च ब्रह्माणं नोपकल्पयेत् ।

सायं प्रातश्च होमेषु तथैव बलिकर्मसु” ॥

तथा, क्षिप्रहोमेषु वैरूपाक्षप्रपटौ च न जपेत् । तौ च, वैरूपाक्षः
पुरस्तादोमानां काम्येषु च प्रपदः इति गोभिलसूत्रोक्ती । तच
विरूपाक्षशस्त्रयुक्तः भूर्भूवः स्वरोम् महान्तमात्मानं प्रपद्ये विरू-

पर्युक्तगण्टु सर्वत्र कर्त्तव्यमदितेन्विति ।
 अन्ते च वामदेव्यस्य गानमित्यथवा विधा ॥ ६ ॥
 अहोमकेष्वपि भवेद्यथोत्तं चन्द्रदर्शने ।
 वामदेव्यं गणोष्वग्ने बल्यग्ने वैश्वदेविके ॥ ७ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

पर्युक्तगण्टे च वामदेव्यगानं सर्वत्र त्रिप्रहोमेष्वपि कुर्यात् ।
 अथवा गानाशक्तौ विधा क्या न इत्यादि पठेत् । गानकुर्या
 द्वचस्त्रिधेति वा पाठः । तदा व्यक्तेवार्थः । शेषं सुव्यक्तम् ॥ ६ ॥
 होमरहितेष्वपि कर्मसु वामदेव्यं भवेत् । यथा, चन्द्रदर्शने
 प्रभा ।

पाक्षोऽसौत्यादिको मन्त्रो वैरूपाक्षः । प्रपदसु तपश्च तेजस्येत्या-
 दिको मन्त्रः । यद्यपि काम्येष्वत ऊर्हमित्युपक्रम्याभिधानात्
 काम्येषु प्रपदवैरूपाक्षजपो विहितः नित्याश्वेमे सायंप्रातर्हीमादयः,
 तथापि सोष्टन्तोहोमादिवत् काम्यस्यापि त्रिप्रहोमस्य सम्भवात्
 पूर्वेषु चैके इति सूत्रेण नित्येष्वपि तस्य पक्षप्राप्त्वाच्च तत्रिषेषो-
 नानुपपत्रः ॥ ५ ॥

पर्युक्तगण्टिति । सर्वत्र त्रिप्रहोमेष्वपि अदितेऽनुमन्यस्त
 इत्यादिमन्त्रेण पर्यक्तं, कर्मान्ते वामदेव्यगानच्च कर्त्तव्यम् ।
 अथवेति गानाशक्तौ यासु ऋच्चु वामदेव्यं गीयते, ताऋचः विधा
 पठनीयाः । गानं कुर्याद्वचस्त्रिधेति पाठे व्यक्त एवायमर्थः ॥ ६ ॥
 अहोमकेष्वपीति । होमरहितेष्वपि कर्मसु वामदेव्य-

यान्यधः स्तरणाम्नानान्न तेषु स्तरणं भवेत् ।
एककार्यार्थसाध्यत्वात्परिधीनपि वर्जयेत् ॥ ८ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

निःक्रमणे उक्तम् । तथा, समदायेन क्रियमाणेषु कर्मसु गणान्ते वामदेव्यम् । न लेकैककर्मान्ते । पञ्चयज्ञान्तर्गतवैश्वदेविकहोमे च यदामदेव्यन्तदत्यन्ते न तु होमानन्तरमेष भवेदिति ॥ ७ ॥

अग्निसुपसमाधाय कुशैः समन्तं परिस्तृण्यादितिस्तरेणोपदेशात्पूर्वं यानि सायं प्रातहोमादीनि गोभिलोक्तानि, तेषु स्तरणान्नास्ति । तथा तेषु परिधीनपि स्तरणवैकल्यिकान्—परिधीनप्येके कुर्वन्तीत्युक्तान् त्यजेत् । हेतुमाह । एककार्यत्वादि । यथा स्तरणस्य होमरूपकार्यार्थकत्वात् अग्निवेष्टनं साध्यम्, तथा परिधीनामपि । अतसुत्यकार्यत्वात् परिधीनामपि निष्पत्तिरिति । अथवा होमार्थेकहोमकर्त्तुमात्रसाध्यत्वेन च्छिप्र-

प्रभा ।

गानं भवेत् । तत्र निर्दर्शनं, यथोक्तं चन्द्रदर्शने इति । यथा चन्द्रदर्शने निष्क्रमणे उक्तमित्यर्थः । तथा, गणेषु संघशः क्रियमाणेषु अनेकेषु कर्मसु, गणस्यान्ते एकं वामदेव्यगानं भवेत् न प्रति कर्मान्ते । एवं पञ्चयज्ञान्तर्गतवैश्वदेवहोमस्यान्ते यदामदेव्यगानं, तत् बलिकर्मणोऽन्ते भवेत्, न तु वैश्वदेवहोमस्यान्ते एव ॥ ७ ॥

यान्यध इति । अग्निसुपसमाधाय कुशैः समन्तं परिस्तृण्यात् इति सूत्रेण गोभिलेन यत्परिस्तरणसुपदिष्टं, तस्मादधः पूर्वं

वर्हिः पर्युक्तगच्छैव वामदेव्यजपस्था ।

कृत्याहुतिषु सर्वामु चिकमेतन्न विद्यते ॥ ६ ॥

हविष्येषु यवामुख्यास्तदनु त्रीहयः स्मृताः ।

माषकोद्रवगौरादीन् सर्वालाभेऽपि वर्जयेत् ॥ १० ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

हामत्वात् स्तरणपरिधीनिष्टिरिति । अतएकसाध्येष्वर्हिः-
स्तिरिति गृह्णान्तरम् ॥ ८ ॥

अभिचारहोमेषु सर्वेषु वर्हिरादिचिकं नास्ति । अतो न
कर्त्तव्यमिति ॥ ६ ॥

अथ हविष्यस्याद्यस्याग्नौ जुहुयात्,—इति सूत्रोक्तं हविष्यं
स्यष्टयति ।

हविष्यमध्ये यवाः श्रेष्ठाः प्राथमिककल्पा इत्यर्थः । तदनन्तरं
प्रभा ।

यानि सायंप्रातहर्मादीनि गोभिलेनोक्तानि, तेषु स्तरणं न भवति
न कार्यमित्यर्थः । तथा “परिधीनप्येके कुर्वन्ति” इति गोभिल-
सूत्रोक्तान् परिधीनपि तेषु वर्जयेत् । तदहेतः, एककार्यार्थं साध्य-
त्वादिति । यथा स्तरणस्य होमकार्यार्थं परिवेष्टनं साध्यं, तथा
परिधीनामपि । अतः स्तरणवत् परिधीनपि वर्जयेत् ॥ ८ ॥

वर्हिरिति । वर्हिःस्तरणं, पर्युक्तं अदितेऽनुमन्यस्व इत्यादि
माल्येदुक्तं, वामदेव्यजपश्च, एतच्चयं सर्वेष्वभिचारहोमेषु नास्ति ॥ ८ ॥

अथ हविष्यस्याद्यस्याग्नौ जुहुयादिति गोभिलसूत्रोक्तं हविष्यं

पाण्याहुतिर्दादशपर्वपूरिका
कंसादिना चेत् सुवपूरमाचिका ।
दैवेन तीर्थेन च हृयते हविः
स्वङ्गारिणि स्वर्चिषि तत्र पावके ॥ ११ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

षष्ठिकाख्याः स्मृता आनुकल्पिका इति यावत् । माषकोद्रव-
गौरसर्वपादीन् सुहकलायगोधूमाद्यभावेऽपि वर्जयेत् । एतेन
मुहादयः आपलकल्पिका इत्युक्तं भवति । आदिपदेन राजमाषा-
दीनां अहणम् । गोभिलभाष्यक्ता तु, कोरादीनिति पठितं
व्याख्यातच्च कोरोवर्ब्बट इति ॥ १० ॥

अङ्गलीनां द्वादशपर्वाणि यया पूर्वन्ते तावत्परिमाणा
पाण्याहुतिः कार्या । हविष्याभावे दधिपयोयवागूभिर्यदा

प्रभा ।

व्यक्तीकरोति हविष्येषु इति । हविष्येषु मध्ये यवाः श्रेष्ठाः, ब्रीहयः
तदत्रु तत्सृष्टाः अनुकल्पा इत्यर्थः । ब्रीहिः शरत्पञ्चाधान्यम् ।
सर्वेषामलाभेऽपि माषादीन् वर्जयेत् । माषः समीधान्यविशेषः ।
कोद्रवः कोरदूषः । गौरः खेतसर्वपः । आदिपदात् राज-
माषादीनां अहणम् । कोरादीनिति पाठे कोरोवर्ब्बटः । एवच्च
माषादिनिषेधात् मुहादय आपलकल्पा इत्युक्तं भवति ॥ १० ॥

पाण्याहुतिरिति । अङ्गलीनां द्वादशपर्वाणि यावता पूर्वन्ते
तावत्परिमाणा पाण्याहुतिः कर्त्तव्या । “कंसेन वा चरुस्याख्या वा

परिशिष्टप्रकाशः ।

होमस्तदा कंसेन चरुस्थाल्या सुवेण वै वेति सूत्रोक्तकंसादिक-
माहत्यधिकरणम् । मा चाहुतिः सुवूरपरिमाणा । सर्वेषां
च होमोदेवतीर्थेन हविर्भस्तापादकाङ्गारयुक्तेऽलिलिहानेऽग्नौ
कार्यं इति । रसादिना चेदित्यपपाठः । हविराधारपाणि
माहत्यविरोधात् । यत्र गद्यव्यासवचनम्* । उत्तानकरपञ्चाङ्ग-
त्यग्रैर्बलिं हरेत् । वृषचक्रावारणोत्तानाङ्गुष्ठाङ्गुलिदयाग्रपर्वमात्रं
प्रपूर्य जुहयात् । तहोभिलोयेतरविषयं, गोभिलोयानामप्यसम्भव-
विषयम् ।

“आद्र्वामलकमानेन कुर्याद्वीमहविर्बलीन् ।

प्राणाहुतिबलिज्जैव सृदं गात्रविशेषनीम्” ॥

इत्येतस्याप्येषैव व्यवस्था ॥ ११ ॥

प्रभा ।

सुवेण वै वा” इति गोभिलसूत्रानुसारेण यदि कंसादिना हयते,
तदा सुवूरपरिमाणा आहुतिर्भवति । सर्वत्र दैवेन तीर्थेन
हविर्भूयते । तत्र हवनं शोभनाङ्गारयुक्ते हविषोभस्तापादका-
ङ्गारयुक्ते इति यावत् । सर्वचिंति शोभनाच्चिर्युक्ते अग्नौ कार्यम् ।
परिमाणान्तरं गोभिलोयव्यतिरिक्तविषयम् ॥ ११ ॥

* गद्यव्यासवचनम्, इति क पुस्तके पाठः ।

योऽनर्चिषि जुहोत्यनौ व्यङ्गारिणि च मानवः ।

मन्दाग्निगमयावी च दरिद्रश्च स जायते ॥ १२ ॥

तस्मात् समिद्दे होतव्यं नासमिद्दे कदाचन ।

आरोग्यमिच्छताऽयुश्च श्रियमात्यन्तिकौं तथा ॥ १३ ॥

जुह्वषंश्च हुते चैव पाणिसूर्पस्फुदारुभिः* ।

न कुर्यादग्निधमनं न कुर्याद्वाजनादिना ॥ १४ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

उक्ताङ्गाराच्चिःशून्ये त्वग्नौ जुहोति यो मानवः, स दीर्घरोगी
जायते । शंखं सुगमम् ॥ १२ ॥

न केवलं समिद्दे होमे मन्दाग्निलादिपरिहारः किं
त्वारोग्यादयः सातिशयसम्पत्तयोऽपि प्राव्यन्ते इत्यारोग्यमिच्छते-
त्यादिनोक्तम् ॥ १३ ॥

होतुमिच्छन् हुते चाग्नौ उदीपनं पाण्यादिभिर्न कुर्यात् ।

प्रभा ।

योऽनर्चिषीति । योमानवः अर्चिःशून्ये विगताङ्गारे चाग्नौ
जुहोति, स मन्दाग्निः, अन्यैरप्यामयैरोग्यरुक्तः, दरिद्रश्च भवति ॥ १२ ॥

तस्मादिति । यस्मादेवं, तस्मात् आत्यन्तिकं आरोग्यं आयुः
श्रियच्छेच्छता समिद्दे अग्नौ होतव्यं, असमिद्दे त्वग्नौ कदाचिदपि
न होतव्यमिति निन्दातिशयार्थमुक्तम् ॥ १३ ॥

जुह्वषंश्चेति । होमात् पुरस्तात् परस्तात् अग्नेहहीपनं हस्ता-

* पाणिसूर्पस्य दारुभिः, इति के पुस्तके पाठः ।

मुखेनैव धमेदग्निं मुखाद्ग्रीषोऽध्यजायत ।
नामिं मुखेनैति च यज्ञौकिके योजयन्ति तत् ॥ १५ ॥

नवमः खण्डः ।

परिशिष्टप्रकाशः ।

स्फः खड्गाकारो यज्ञपावविशेषः । व्यजनादिनेत्यादिपटं वस्त्रादि-
ग्रहणार्थम् ॥ १४ ॥

केन तर्हि धमेदित्यत आह ।

मुखेनैव ज्वालयेत् । हि यस्मादेषोऽग्निमुखादध्यजायत ।
तथाच पुरुषसूक्तम् । मुखादग्निरजायतेति । अधीति अग्नेः श्रेष्ठता-
जन्मनः । उत्तमाङ्गमुखस्थानत्वात् । यत्तु नामिं मुखेनोपधमे
निषेधवचनं, तज्जौकिकेऽग्नौ योजयन्ति न तु संस्कृत इति ॥ १५ ॥

नवमः खण्डः ।

प्रभा ।

दिभिर्न कार्यं न कुर्यात् । स्फः खड्गाकारो यज्ञपावविशेषः ।
प्रसिद्धमन्यत् । एवं व्यजनादिना अग्निधमनं न कुर्यात् । कुर्या-
दा व्यजनादिना इति पाठे व्यजनादिना अग्निधमनं विधीयते ।
अयमेव पाठो बहुषु पुस्तकेषु दृश्यते । नारायणापाध्यायेन तु
न कुर्यात् व्यजनादिना इति पठितम् ॥ १४ ॥

मुखेनैके इति । एके आचार्या मुखेनामिं धमन्ति । नारा-
यणोपाध्यायेन तु मुखेनैव धमेदग्निमिति पठितम् । मुखे-
नामिधमने हेतुः मुखाद्ग्रीति । यस्मादेषोऽग्निः प्रजापर्तमुखा-

प्रभा ।

दजायत् तस्मात् सुखेनाग्निं धमन्ति । तथाच ताखेण ब्राह्मणि । सोऽकामयत् यज्ञं सृजेयेति स भुखतएव विवृतमसृजत् तं गायत्रीकृत्वा अन्वसृज्यताग्निर्देवता ब्राह्मणो मनुष्यो वसन्तऋतु-स्तम्भात् विवृत् स्तोमानां भुखं गायत्री च्छन्दसामग्निर्देवतानां ब्राह्मणो मनुष्याणां वसन्तऋतुनां तस्मात् ब्राह्मणो भुखेन वीर्यं करोति भुखतो हि सृष्ट इति । भुखादग्निश्च वायुश्च इति च पौरुषे सृक्ते । भुखात् जातस्याग्नेभुखेन धमनं युक्तमित्यभिप्रायः । यत्, भुखात् भुखपाद्यमन्वात् एष संस्कृतोऽग्निरजायत् इति तत्त्वक्लद्धिर्व्याख्यातं, तदुक्तशुत्यनवलोकनेन ।

यच्च नाग्निं भुखेनोपधमेत् इति भुखेनाग्निधमनस्य निषेधः स्मर्यते, तत्तु लौकिकाग्निधमनविषये योजयन्ति । न ल्वाधान-संस्कृताग्निधमनविषये स निषेधः प्रवर्तते । लौकिकशाग्नि-राधानसंस्कृतादन्य इति वाचस्पतिमिश्रप्रभृतयः । युक्तज्ञैतत् । आधानसंस्कृताग्न्युपक्रमे एतदभिधानेन तथा प्रतीतिः ।

“अग्निस्तु नामधियादौ होमे सर्वेत्र लौकिकः” ।

इति नामधियादौ होमाधिकरणस्याग्नेलौकिकगच्छेन परामर्गाच्च ॥ १५ ॥

इति नवमखण्डः ।

दशमः खण्डः ।

यथाऽहनि तथा प्रातर्नित्यं स्नायादनातुरः ।
दन्तान् प्रक्षाल्य नद्यादौ गेहे चित्तदमन्त्वत् ॥ १ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

परिभाषया गोभिलोक्तप्रातर्हीमादिकं स्पष्टीकृत्यानुक्तं प्रातः-
स्नानमाह —

अरोगोऽहनि स्नाने या परिपाटी तयैव प्रातः प्रत्यहं नदौ
देवखातप्रस्वरणादिषु स्नायादन्तान् जलेन प्रक्षाल्य । यदि तु
गृहे स्नाति तदा स्नानाङ्गमन्त्यमाप्नवनमात्रं शरीरशुद्धार्थं
कुर्यात् । तथाच दत्तः, —

“अत्यन्तमन्तिनः कायोनवच्छिद्रममन्तिः ।

स्नवत्येव दिवारात्रौ प्रातःस्नानं विशेषधनम् ॥

कृद्यन्ति हि सुषुप्तस्य इन्द्रियाणि स्नवन्ति च ।

अङ्गानि समतां यान्ति उत्तमान्यधमानि च * ॥

प्रभा ।

स्नानग्रन्थे मध्याङ्गस्नानमेवोक्तं न तु प्रातःस्नानं, तदिदानी-
मभिधत्ते यथाऽहनीति । यस्य स्नानेन रोगवृद्धिर्भवति सोऽत्रा-
तुरपदेनोच्यते । स न भवतीत्यनातुरः । सोऽयमनातुरो-

* उत्तमान्यधमैः सह, इति ख पुस्तके पातः ।

नारदाद्युत्तवार्त्तियः मष्टाङ्गुलमपाटितम् ।
सत्त्वचं दन्तकाष्ठं स्यात्तदग्रेण प्रधावयेत् ॥ २ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

प्रातःस्नानं प्रशंसन्ति दृष्टादृष्टकरं हि तत् ।
सर्वमर्हति शुद्धात्मा प्रातःस्नायी जपादिकम्” ॥
दृष्टं मनापकर्षणमदृष्टं शुचित्वम् ॥ १ ॥
दन्तप्रक्षालनं दन्तकाष्ठेन दन्तशीधनपूर्वकमित्याह—
नारदाद्युत्तव्यभवं यदन्तकाष्ठं तस्याग्रेण दन्तान् शीधयेत् ।
शेषं सुगमम् । तथाच नारदशिक्षा ।

प्रभा ।

दन्तान् प्रक्षाल्य यथा दिवसे तथा प्रातःकाले नद्यादौ नित्यं
स्नायात् । यहे चेत् तत् स्नानं क्रियते, तदा तत् स्नानं
मन्त्रवत्र भवति अमतकमित्यर्थः । प्रातरित्यरुणोदयकालपरम् ।
प्रातःस्नायरुणकिरणयस्तां प्राचीमवलोक्य स्नायादिति विशृङ्क्तः ।

“चतस्रो घटिकाः प्रातररुणोदय उच्यते ।

यतीनां स्नानकालोऽयं गङ्गाश्चः सदृशः स्मृतः” ।

इति स्मृतेष्व । यथाऽहनि तथा प्रातरित्यनेन प्रातःस्नानेऽप्यहः-
स्नानधर्माः प्रदिश्यन्ते । नद्यादाविति आदिपदेन देवखात-
प्रस्त्रवणादीनां यहणम् ॥ १ ॥

दन्तान् प्रक्षाल्यत्युक्तम् । तच्च प्रक्षालनं दन्तकाष्ठेन दन्तानां

* वार्त्तिष्ठ, इति क पुस्तके पाठः ।

परिशिष्टप्रकाशः ।

“आम्रपैलाशविल्वानामपामार्गशिरीषयोः ।

वाग्यतः प्रातरुत्याय भक्षयेद् दन्तधावनम् ॥

खदिरश्च कदम्बश्च करवीरकरञ्जयोः ।

सर्वे कण्ठकिनः पुण्याः क्षीरिणश्च विशेषतः”* ॥

पैलाश आम्रातकः । स्थूलता चास्य विषूल्का । तथाहि,—

“कनीन्यग्रस्मस्यौल्यं सकूर्चं द्वादशाङ्गुलम् ।

प्रातरुत्याय यतवाक् भक्षयेद् दन्तधावनम्” ॥

सकूर्चमग्रस्थाने दलितम् । द्वादशाङ्गुलविधिश्च गोभिलीयव्यतिरिक्तानाम् । तंषामनेनैवाष्टाङ्गुलविधानात् ॥ २ ॥

प्रभा ।

शोधनपूर्वकमित्याह नारदाद्युक्तेति । नारदाद्युक्तवृक्षप्रभवमपाटितं त्वचा सहितं अष्टाङ्गुलं दन्तकाष्ठं स्थात् । तस्य काष्ठस्य अग्रप्रदेशेन दन्तान् प्रकर्षेण शोधयेत् । नारदः—

“आम्रपैलाशविल्वानामपामार्गशिरीषयोः ।

वाग्यतः प्रातरुत्याय भक्षयेदन्तधावनम् ॥

खदिरश्च कदम्बश्च करवीरकरञ्जयोः ।

सर्वे कण्ठकिनः पुण्याः क्षीरिणश्च यशस्तिनः” ॥

पैलाश आम्रातकः । आदिपदात्,—

* यशस्तिनः, इति ख पुस्तके पाठः ।

उत्थाय नेत्रे प्रक्षाल्य शुचिर्भूत्वा समाहितः ।
परिजप्त्य च मन्त्रेण भक्षयेद् दन्तधावनम् ॥ ३ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

यथा दन्तकाष्ठं भक्षयेत्तदाह—

श्याया उत्थायाच्चिणी प्रक्षाल्याचमनेन शुचिर्भूत्वा एकचित्तो-
मन्त्रेणाभिमन्त्रा दन्तशुद्धार्थं काष्ठं भक्षयेत् । भक्षयेदिति पूर्वो-
त्तरकालयोर्भक्षणधर्माचमनातिदेशात् गौणमग्निहोत्रशब्दवत् ॥ ३ ॥

प्रभा ।

“तिक्तं कषायं कटुकं सुगन्धिं करट्कान्वितम् ।
चिरीणं वृक्षगुल्मानां भक्षयेदन्तधावनम्” ॥

इति ।

“खदिरश्च कदम्बश्च करञ्जश्च तथा वटः ।
तिन्तिङ्गी वेणुपृष्ठञ्च आम्रनिम्बी तदैवच ॥
अपामार्गश्च विल्वश्च अर्कश्चोडुम्बरस्तथा ।
एते प्रशस्ताः कथिता दन्तधावनकर्मसु” ॥

इति चैवमादिस्मृत्तरोक्तस्यापि परियहः ॥ २ ॥

उत्थायेति । श्याया उत्थाय चक्षुर्दीयं प्रक्षाल्य आचमनेन शुचि-
र्भूत्वा वक्ष्यमाणेन मन्त्रेण दन्तधावनं भक्षयेत् । अत्र दन्तकाष्ठस्य
वस्तुतो न भक्षणं किन्तु तेन दन्तशोधनमेव । तेन कुण्डपायिना-
मयनेऽग्निहोत्रशब्दवद्वच भक्षिप्रयोगो गौणः तद्धर्मातिदेशार्थः ।
तेन भोजनवदत्रापि पुरस्तात् परस्ताच्च द्विराचमनं कर्तव्यम् ॥ ३ ॥

आयुर्वलं यशोवर्चः प्रजाः पशुवस्तुनि च ।
 ब्रह्म प्रज्ञाच्च मेधाच्च त्वन्नोधिहि वनम्पते ॥ ४ ॥
 यव्यद्युःश्चावणादि सर्वानन्दोरजस्त्वलाः ।
 तासु स्त्रानं न कुर्वीत वर्जयित्वा समुद्रगाः ॥ ५ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

मत्तमाह,—

नद्यादौ स्त्रायादित्यस्यापवादमाह ।

शावण्णिमासद्यं सर्वानन्दाः समुद्रगेतरा अशुद्धा अतस्तासु
 न स्त्रायात् । यव्यो मासः । यव्यामासाः स्वमिकः संवत्सर इति
 शतपथश्रुतेः । समुद्रगाः साक्षात् न तु परम्परयाऽपि तथा सति
 सर्वासामेव तथात्वात् पर्युटासानुपपत्तेः । अतएव मनुः ।

“यथा नदीनदाः सर्वे समुद्रे यान्ति संस्थितिम्” ।

इति ॥ ४ ॥ ५ ॥

प्रभा ।

मत्तमाह आयुर्वलमिति ॥ ४ ॥

नद्यादौ स्त्रायादित्युक्तं, तस्यापवादमाह यव्यद्यमिति ।
 यव्यामासाः स्वमिकः संवत्सर इति श्रुतेः यव्यशब्दो मासवचनः ।
 अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । शावण्णादि मासद्यं सर्वानन्दो रज-
 स्त्वला भवन्ति, समुद्रगानदीर्वर्जयित्वा । तासु रजस्त्वलासु नदीसु
 स्त्रानं न कुर्वीत । अत्र च समुद्रगा इत्यनेन साक्षात् समुद्र-

मासद्यं, इति पाठान्तरम् ।

धनुःसहस्राण्यष्टौ च गतिर्यासां न विद्यते ।
न ता नदीशब्दवहा गत्तास्ते परिकीर्तिताः ॥६॥
परिशिष्टप्रकाशः ।

नदीनक्षणमाह—

यासामपां धनुःसहस्राण्यष्टकपरिमितदेशपर्यन्तं गमनं नास्ति
प्रभा ।

गामिनीनामेव यह्यां, न तु परम्परया समुद्रगामिनीनामपि ।
तथात्वे मर्वासामेव नदीनां तथात्वात् वर्जयित्वा समुद्रगा-
दत्यनुपपत्तेः । यदाह मनुः—

“यथा नदीनदाः सर्वे समुद्रे यान्ति भंस्यतिम्” ।
इति । स्मरन्ति च ।

“गङ्गा च यमुना चैव प्लक्षजाता सरस्वती ।
रजसा नाभिभूयन्ते ये चान्ये नदसंज्ञकाः” ॥
इति ।

“गङ्गा धर्मद्रवी पुण्या यमुना च सरस्वती ।
अन्तर्गतरजोयोगे मर्वाहःस्वेव निर्मलाः” ॥
इति चैवमादि । अत च तासु इत्यधिकरणत्वेन निर्देशात्
जलान्तरासम्बवे उद्गततज्जलेन स्नानं न निषिद्धमिति प्रतीयते ।
अतएव व्याप्रपादः—

“अभावे कूपवापीनामन्येनापि समुदृते ।
रजोदुष्टेऽपि पयसि ग्रामभोगो न दुष्टति” ॥ ५ ॥
नदीनक्षणमाह धनुःसहस्राणीति । यासामपां अष्टौ धनुःसह-

उपाकर्मणि चोत्सर्गं प्रेतस्ताने तथैवत्त्वं ।
चन्द्रसूर्यग्रहे चैव रजोदोषो न विदाते ॥ ७ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

न ता नदीशब्दवाच्याः किन्तु गत्तास्ते सर्वमुनिभिरुक्ता इति ।
धनुःपरिमाणं हस्तचतुष्टयम् । तथाच विशुधमर्मीत्तरप्रथमकाण्डम् ।

“हादशाङ्कुलिकः शङ्कुस्तद्यज्ञ शयः स्मृतः ।

तच्चतुष्कं धनुः प्रोक्तं क्रोशी धनुःमहस्तकः” ॥

शयोहस्तः ॥ ६ ॥

यव्यदयस्यापवादमाह, —

उपाकर्मादिषु रजोदोषो नास्ति ॥ ७ ॥

प्रभा ।

स्त्राणि, कान्नाध्वनोरत्यन्तमयोर्ग इत्यनेन द्वितीया । गतिर्नास्ति,
ता आपो नदीशब्दवाच्या न भवन्ति । ते गत्ता सुनिभिः
कथिताः । विधेयप्राधान्यविवक्षया ते इति पुमा निर्देशः । धनुः
परिमाणमाह विशुधमर्मीत्तरप्रथमकाण्डम् —

“हादशाङ्कुलिकः शङ्कुः तद्यन्तु शयः स्मृतः ।

तच्चतुष्कं धनुः प्रोक्तं क्रोशी धनुःमहस्तकः” ॥ ६ ॥

नदीनां रजोदोषस्यापवादमाह उपाकर्मणीति । उपाकर्म,
प्रौष्ठपद्यां हस्तेनोपाकरणमिति गोभिलोक्तम् । उत्सर्गः, तेषीमुत्सृ-
जन्ति इति गोभिलसूत्रोक्तएव । प्रसिद्धमन्यत् । उपाकर्मादिषु
रजोदोषानास्ति ॥ ७ ॥

वेदाश्छन्दाद्यसि सर्वाणि ब्रह्माद्याश्च दिवौकसः ।
 जलार्थिनोऽथ पितरो मरीच्याद्यास्तथर्षयः ॥ ८ ॥
 उपाकर्मणि चोत्सर्गे स्नानार्थं ब्रह्मवादिनः ।
 यियासूननुगच्छन्ति संहष्टाह्वशरीरिणः ॥ ९ ॥
 समागमस्तु यत्वैषां तवार्ण्य* बहवोमलाः ।
 नूनःसर्वे क्षयं यान्ति किमुतैकं नदीरजः ॥ १० ॥

परिग्रिष्टप्रकाशः ।

हेतुमन्त्रिगदमाह —

उपाकर्मणि चोत्सर्गे च स्नानार्थं गच्छतोवेदाध्येतून् ऋषि-
 देवाद्या उक्ता जलार्थिनः संहष्टा अटश्या अनुगच्छन्ति ।
 तथा चैत्यां यत्र नदीजले समवायस्तत्र गुरुतराएव ब्रह्महत्या-
 दयो बहवोदोषाः कात्स्नेन नाशं यान्ति किमुतैकं लघुं च
 नदीरज इति ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

प्रभा ।

उपाकर्मण्युत्सर्गे च रजोदोषाभावे हेतुवन्त्रिगदमाह वेदा-
 इति त्रिभिः । ऋग्वेदादयोविदाः गायत्रग्रादीनि सर्वाणि एक-
 विंशतिश्छन्दाद्यसि ब्रह्मादयोविदाः पितरः मरीच्यादय ऋषयश्च
 जलार्थिनः सन्तः सम्यक् हर्षयुक्ता अटश्या भूत्वा उपाकर्मणि
 उत्सर्गे च स्नानार्थं गन्तुमिच्छून् वेदाध्येतून् अनुगच्छन्ति । यत्र

* तत्रैव इति पाठाल्लरम् ।

ऋषीणां सिद्धमानानामन्तरालं समाश्रिताः ।
 संपिबेयुः शरीरेण पर्षन्मुक्तजलच्छटाः ॥ ११ ॥
 विद्यादीन् ब्राह्मणः कामान् पुच्चादीद्वार्थ्यपि भ्रुवान् ।
 आमुग्धिकाण्यपि सुखान्याप्नुयात् स न संशयः ॥ १२ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

न किवलं रजोदोषनाशः किन्तु,—

उच्चैरुषीनभिषिञ्चन्तीति वचनात् सिद्धमानानामृषीणां
 मध्यमाश्रितः सेककर्तृसमुदायमुक्तजलच्छटायः शरीरेण प्रतीच्छे-
 द्वाह्मणः, स विद्याधनादीन् कामाद्वार्थ्यपि प्रतीच्छन्ती पुत्रसौभा-
 ग्यादीन् स्थिरान् लभत इति अत्र न सन्देहः कार्यः ॥ ११ ॥ १२ ॥

प्रभा ।

नदीजले एषां वेदादीनां समागमः तत्र अन्ये सर्वे ब्रह्महत्यादयो-
 बहवो दोषाः निश्चितं नाशं यान्ति, तत्र एकं नदीरजः नाशं
 यातीति किमु वक्तव्यम् ॥ ८ ॥ ८ ॥ १० ॥

ऋषीणामिति । उपाकर्मणि उत्सर्गं च, उच्चैः ऋषीनभि-
 षिञ्चेत् इति वचनात् उच्चैः ऋषीणामभिषेकः कर्त्तव्यः । तत्र च
 सिद्धमानानां ऋषीणां अन्तरालं मध्यं आश्रितः यः कश्चित्
 पर्षन्मुक्तजलच्छटाः सेककर्तृसमुदायमुक्तान् जलकणान् शरीरेण
 प्रतीच्छेत् गृह्णीयात्, स ब्राह्मणः विद्यादीन् कामानाप्नुयात्
 योषिदपि भ्रुवान् चिरस्यायिनः पुच्चादीन् कामानाप्नुयात् नात्र
 संशयः कार्यः ॥ ११ ॥ १२ ॥

अशुच्यशुचिना दत्तमाममृच्छकालादिना ।

अनिर्गतदशाहासु प्रेतारक्षात्सि भुज्जते ॥ १३ ॥

स्वर्धुन्यम्भः समानि स्युः सव्वाण्यम्भात्सि भूतले ।

कृपस्थान्यपि सोमार्क्यहणे नात्र संशयः ॥ १४ ॥

दशमखण्डः ।

परिशिष्टप्रकाशः ।

प्रेतस्नाने रजोदीषाभावे हेतुवन्निगदमाह—

अशुचिना मृतकाशीचवता अपक्षमृत्युकपालकादिना दत्तं
जलं दात्रपात्रयोरशुचित्वादशुच्येव यावद्शाहसमाप्तिर्व भवति
ताववेताभुज्जते । तस्मावेतस्नाने तर्पणपर्यन्ते नदीरजो न
दोषोय । रक्षांसीति प्रेतप्रसङ्गादुक्तम् । एतेनाममृच्छकलेनापि
पिण्डादौ जलदाने न दोष इत्युक्तम् ॥ १३ ॥

यस्मात्सर्वाण्येव भूमिष्ठानि जलानि न पुनरुद्धृतानि सोमार्क-

प्रभा ।

प्रेतस्नाने रजोदीषाभावे हेतुवन्निगदमाह अशुच्यशुचिना
इति । अशुचिना मृतकाशीचवता अपक्षमृत्युकपालादिना दत्तं,
अतएव अशुचि जलं अनिर्गतदशाहाः प्रेता भुज्जते । रक्षांसीति
दृष्टान्तार्थम् । यतो मरणावधिदशाहपर्यन्तं प्रेता अशुचि
जलमेव भुज्जते अतः प्रेतस्नाने तर्पणपर्यन्ते रजोदीषो नास्ती-
त्वर्थः ॥ १३ ॥

चन्द्रसूर्यग्रहणे रजोदीषाभावे हेतुवन्निगदमाह स्वर्धुन्यम्भः

परिशिष्टप्रकाशः ।

ग्रहणे गङ्गाजलसमानि । तस्माद्ग्रहणेऽपि रजोदोषाभावः । शेषं
सुव्यक्तम् ॥ १४ ॥

दशमः खण्डः ।

इति महामहोपाध्यायश्रीनारायणकृतं परिशिष्टप्रकाशे
प्रथमः प्रपाठकः समाप्तः ॥

प्रभा ।

समानीति । चन्द्रसूर्यग्रहणे भूमिष्ठानि सर्वाणि अम्बांसि
जलानि कूपस्थितान्यपि गङ्गाजलतुल्यानि भवन्ति अतो न तत्र
रजोदोष इत्यभिप्रायः । भूमिष्ठजलानां गङ्गाजलसमत्ववचनात्
उडृतजलानां न तथात्वम् ॥ १४ ॥

इति दशमः खण्डः ।

इति महामहोपाध्यायश्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्गारविरचितायां
कर्मप्रदीपप्रभायां प्रथमः प्रपाठकः ।

अथ द्वितीयः प्रपाठकः ।

प्रथमः खण्डः ।

अत ऊर्जं प्रवक्ष्यामि सन्ध्योपासनिकं विधिम् ।

अनर्हः कर्मणां विप्रः सन्ध्याहीनो यतः स्मृतः ॥ १ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

प्रातःस्नानानन्तरं प्रातःसन्ध्यामाह—

अतः प्रातःस्नानानन्तरं सन्ध्योपासनस्यानुष्ठानं कात्स्वेण वक्ष्यामि ।
यस्मात्सन्ध्याहीनो ब्राह्मणः कर्मणां नित्यनैमित्तिकादीनामन-
धिकारीति मुनिभिः स्मृतः ॥ १ ॥

प्रभा ।

इदानीं सन्ध्योपासनविधिं वक्तुमुपक्रमते अत ऊर्जमिति ।
यस्मात् सन्ध्योपासनरहितो ब्राह्मणः कर्मस्वनधिकारी, तस्मात्
प्रातःस्नानादनन्तरं सन्ध्योपासनविधिं प्रकर्षेण वक्ष्यामि । उत्तर-
वाक्यगतो यच्छब्दः सामर्थ्यात् पूर्ववाक्ये तच्छब्दोपादानं
नापेक्षते । अत्र चोपास्या देवता सन्ध्योच्यते । “अहरहः सन्ध्या-
मुपासीत” इति श्रुतेः । “सन्ध्यौ सन्ध्यामुपासीत” इति स्मृतेश्च ।

प्रभा ।

सा चोपास्या देवता ब्रह्मैव । तथाच तैत्तिरीयाः समामनन्ति । “उद्यन्तमस्तं यन्तमादित्यमभिध्यायन् कुर्वन् ब्राह्मणो विद्वान् सकलं भद्रमश्रुते असावादित्यो ब्रह्मेति ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति य-एवं वेद” इति । प्राणायामादिकं कुर्वन् आदित्यमभिध्यायन् इत्यर्थः । मच्चाः क्रोशन्ति इति वदत्रादित्यशब्देनादित्यमण्डल-मध्यवर्तीं परमात्मा भण्टते । स्थानेन स्थानिनो नन्दणात् । गायत्रार्थानुगमाच्च । स्मरन्ति च,—

“आदित्ये ब्रह्म इत्येषा निष्ठा ह्युपनिषत्स्वपि ।
कान्दोग्ये वृहदारण्ये तैत्तिरीये तथैवच” ॥

इति ।

“प्रणवव्याहृतिभ्याच्च गायत्रा वितयेन च ।
उपास्यं परमं ब्रह्म आत्मा यत्र प्रतिष्ठितः” ॥

इति चैवमादि । तथा,—

“न भिन्नं प्रतिपद्येत गायत्रीं ब्रह्मणा मह ।
सोऽहमस्मीत्युपासीत विधिना येन केनचित्” ॥

इति । “ॐ्कारो भगवान् विष्णुः” इत्यादिवदाच्यवाच्कयो-रभेदादित्यभिप्रायः । गायत्रीप्रतिपाद्यः सूर्यमण्डलात्मगतः परमेष्वरोऽहमस्मीति, प्रत्यगामपरमात्मनोरभेदवृद्धीपार्मीत्यर्थः ॥ १ ॥

सत्ये पाणौ कुशान् कृत्वा कृर्यादाचमनक्रियाम् ।
 झस्वाः प्रचरणीयाः स्युः कुशादीर्घाश्च वर्हिषः ॥२॥
 दर्भाः पवित्रमित्युक्तमतः सन्ध्यादिकर्मणि ।
 सत्यः सोपयहः कार्यो दक्षिणः सपवित्रकः ॥३॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

सन्ध्याप्रवृत्तः प्रथमं वामहस्ते कुशान् कृत्वा आचमनानुष्ठानं
 कुर्यात् । यतो झस्वाः कुशाः पार्वणपञ्चयज्ञादिकर्मानुष्ठानार्हाः,
 दीर्घाश्च स्तरणार्थं वर्हिषो भवन्ति, दर्भा एव अनन्तर्गर्भिणमित्यादि-
 लक्षणं पवित्रमित्युक्तम् । अतस्तदवस्थापदानां सर्वकर्मसूपयोगात्
 सन्ध्यादिकर्मस्त्वपि वामः करो बहुतरकुशसहितः, दक्षिणश्च पाणिः
 पवित्रकुशसहितः कार्यं इति । अन्ये तु यतः कुशविशेषाणां
 तत्त्वकर्मसु विनियोगो न सन्ध्यादिकर्मसु । अतः सन्ध्यादिकर्म-
 स्त्रवस्थाविशेषशून्याः कुशाः पवित्रमित्युक्तमिति व्याचक्षते ॥२॥३॥

प्रभा ।

सन्ध्योपासनविधिमाह सत्ये पाणाविति । वामहस्ते कुशान्
 गृहीत्वा आचमनं कुर्यात् । प्रमङ्गात् कुशान् विशिष्टिः झस्वा-
 इति सार्वेन । झस्वाः कुशाः प्रचरणीयाः पार्वणपञ्चयज्ञादि-
 कर्मानुष्ठानयोग्याः, दीर्घाः कुशा वर्हिषः स्तरणार्था इत्यर्थः ।
 यतस्तत्त्वकर्मस्त्रवस्थाविशेषविशेषिताः कुशा विहिताः, अतः
 सन्ध्यादिकर्मस्त्रवस्थाविशेषरहिताः कुशाः पवित्रमित्युक्तं पूर्वा-
 कार्यः । नात्र पवित्रपदेन अनन्तर्गर्भिणं सायमिति परिभाषितं

रक्षान्ते वारिणात्मानं परिक्षिय समन्तः ।
शिरसोमार्जनं कुर्यात् कुण्डः सोऽकविन्दुभिः॥४॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

आचमनान्ते आत्मानं जलेन विश्वित्वा रक्षा कार्येति शिषः ।
अनन्तरं कुण्डं लविन्दुसहितैः शिरसोमार्जनं कुर्यादिति ॥ ४ ॥

प्रभा ।

यवित्रं ग्रहणीयं, किन्त्ववस्थाविशेषशून्यं कुशमावमित्यर्थः ।
सव्यो वामः करः सोपग्रहो बहुतरकुशयुक्तः, दक्षिणशानन्तरोक्त-
पवित्रसहितः कार्यः ॥ २ ॥ ३ ॥

रक्षयेदिति । समन्ततो वारिणा परिवेष्य आत्मानं रक्षयेत् ।
नारायणोपाख्यायेन तु रक्षान्ते इति पठितम् । आचमनान्ते
आत्मानं जलेन परिवेष्य रक्षा कार्येति व्याख्यातम् । अनन्तरं
जलविन्दुसहितैः कुण्डः शिरसो मार्जनं कुर्यात् । अतादित एव
मार्जनोपदेशात् प्राणायामात् परमाचमनानन्तरं तदनुपदेशात्
सन्ध्यासूत्रे चेदानीं तदनुपदेशात् प्राणायामात् परमाचमना-
नन्तरं तदुपदेशाच्चैतद्व्यातुसारादिदानीं वा सन्ध्यासूत्रानुसारात्
प्राणायामात् परमाचमनानन्तरं वा मार्जनं कार्यम् । सोऽयं
विकल्पः । इयोरेव स्वशास्त्रवात् शिष्टाचारस्य चोभयथा
दर्शनात् । केचित् किल शिष्टा इदानीमेव केचिच्च सन्ध्यासूत्रोक्त-
क्रमेणैव मार्जनमाचरन्तो दृश्यन्ते । अतएव सुवृद्धिनोकारा-
रुप्तं रक्षयेत्, इति पाठान्तरम् ।

प्रणवोभूभूवः स्वस्य सावित्री च लृतीयिका ।
अक्षैवतस्तृच्छैव चतुर्थः इति मार्जनम् ॥ ५ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

मार्जनमन्त्वमाह—

अँकारो भूरादिव्याहृतिवयं लृतीया च गायत्री चतुर्थं आपो-
हिष्टेत्यादिक्षक्त्रयमितीदं मार्जनक्रियाकरणमित्यर्थः ॥ ५ ॥

प्रभा ।

दिभिरिदानीमेव माधवाचार्यप्रभृतिभिस्तु सन्ध्यासूक्तोक्तक्रम एव
मार्जनं लिखितम् ॥ ४ ॥

मार्जनमन्त्वानाह प्रणव इति । तत्र तावत् प्रणव एको-
मार्जनमन्त्वः । व्याहृतिवयमपरः । गायत्री चान्यः । अबद्दैवत्य-
मापो हिष्टामयो भुव इत्यादि क्षक्त्रयमपरो मन्त्वः । लृतीयिका
इति चतुर्थमिति चोपादानात् तथाऽवगतिः । तथाच प्रणवेणैकं,
व्याहृतिभिरेकं, गायत्रैकं, आपोहिष्टादिक्षक्त्रयेण चैकं मार्जनं
कर्तव्यमिति पर्यवस्थति । अतएव,—

“कृमन्ते मार्जनं कुर्यात् पादान्ते वा समाहितः ।

आपोहिष्टात्रृचाचा कार्यं मार्जनन्तु कुशोदकैः ॥

प्रतिप्रणवसंयुक्तं क्षिपेन्मूर्द्धे पदे पदे ।

त्रृचस्यान्तेऽथवा कार्यमृष्टोणां मतमीदृशम्” ॥

इति सूल्यन्तरे मार्जने बहवः कल्या उक्ताः । तत्र त्रृचस्यान्ते
इति च्छन्दोगविषयं, स्वशास्त्रानुग्रहात् ॥ ५ ॥

अबद्दैवत्यं लृतीयैव चतुर्थं इति पाठान्तरम् ।

भूराद्यास्तिस्त एवैता महाच्याहृतयोऽव्ययाः ।
 महर्ज्जनस्तपः सत्यं गायत्री शिरसा सह* ॥ ६ ॥
 आपोज्योतीरसोऽसृतं ब्रह्म भूर्भुवःस्वरिति शिरः ।
 प्रतिप्रतीकं प्रणवमुच्चारयेदन्ते च शिरसः ॥ ७ ॥
 एता एतां सहानेन तथैभिर्द्विशभिः सह ।
 चर्जपेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते ॥ ८ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

अनन्तरं प्राणायाममाह—

भूर्भुवःस्वरित्येता एव मार्जनोक्ताः अव्ययमुक्तिफलत्वादव्यया महा-
 प्रभा ।

अथेदानीं प्राणायामं वक्तुं तत्त्वानाह भूरादा इति ।
 भूर्भुवःस्वरित्येतास्तिस्त एव महाच्याहृतयोऽव्ययफलत्वादव्ययाः ।
 महरादिचतुष्कमपि व्याहृतय एव । भूर्भुवःस्वर्महर्जनस्तपः
 सत्यमिति सप्त व्याहृतय इति सम्यासृतात् । गायत्री शिरश्च ॥ ६ ॥

किमिदं शिरो नाम ? तदाह आपोज्योतीरिति । एषु
 प्रत्यवयवमादौ, शिरस आदावन्ते च प्रणवमुदोरयेत् । तथाच
 सप्तानां व्याहृतीनामादौ सप्त प्रणवाः, गायत्रा आदौ चैकः ।
 शिरस आदावन्ते चेति मिलित्वा दश प्रणवा भवन्ति ॥ ७ ॥

मम्रति प्राणायाममाह एता इति । एताः सप्त व्याहृतीः

* गायत्री च शिरस्था, इति क पुस्तके पाठः ।

परिशिष्टप्रकाशः ।

व्याहृतयस्तिस्तोमहरादिचतुष्यं च, तत्सवितुरिति गायत्री च, तथा आपोज्योतिरित्यादि शिरः । एतमिन् समुदाये प्रत्यवयवमादौ उँकारसुचारयेत् । ततोभूरादिव्याहृतिसमकादौ सप्त प्रणवाः, गायत्रगादौ चैकं, शिरसञ्चादावत्ते च दयमित्येवं दश प्रणवाः । एताः सप्त व्याहृतौः एतां गायत्रीमनेन शिरसा सह तथैभिर्दशभिः प्रणवैः सह निरुड्प्राणस्त्विर्जपेत् । स प्राणायाम-उच्यते ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

प्रभा ।

एतां गायत्रीं अनेन शिरसा सह, तथा एभिर्दशभिः प्रणवैः सह, नियमितप्राणः त्रिजपेत् । सोऽयं प्राणायामः कथ्यते । यद्यपि प्राणायामशब्दः प्राणस्यायमनमभिधातुमर्हति, तथापि तत्संबन्ध-ज्ञपोऽपि प्राणायामः कथ्यते । प्राणायामः स उच्यते इत्यभि-धानात् प्राणायामपदार्थोऽत्र परिभाष्यते । न त्वयं तत्कर्त्तव्यता-बोधको विधिः । स तु “एवं लौन् छत्वा सप्त वा षोडश वाचामेत्” । इति सन्ध्यासूत्रादुपलब्ध्यः । तथाच प्राणायाम-चयमवश्यं कर्त्तव्यम् । स्मरन्ति च ।

“प्राक्कूलेषु ततः स्थित्वा दर्भेषु च समाहितः ।

प्राणायामवयं छत्वा ध्यायेत् सन्ध्यामिति श्रुतिः” ॥

इति ।

“प्राणायामवयं कार्यं सन्ध्यासु च तिसृष्ट्यपि” ।

इति चैवमादि बहुलम् ॥ ८ ॥

करेणोऽृत्य सलिलं ब्रागमासज्य तत्र च ।
 जपेदनायतासुर्वा चिः सकृदाऽघमर्षणम् ॥ ६ ॥
 उत्थायार्कं प्रति प्रोहेत् चिकिणाञ्जलिमम्भसः ।
 उच्चित्रमित्यृग्दयेन चोपतिष्ठेदनन्तरम् ॥ १० ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

अनन्तरञ्ज्ञ—

हस्तेन जलमुदृत्य तत्र ब्रागमपेयित्वा ऋतञ्जेत्याद्यघमर्षणं
 निरुद्धप्राणोऽनिरुद्धप्राणोवा सकृचिर्वा जपेदिति ॥ ६ ॥

अनन्तरञ्ज्ञ—

उत्थितोभूत्वा प्रणवव्याहृतिसावित्रात्मकेन त्रिकेण सूर्याभिमुखं
 जलाञ्जलिं त्रिपेत् । अनन्तरम् उदुत्यं चित्रं देवानामिति ऋग्-
 हयेन चोपस्थानं कुर्यात् ॥ १० ॥

प्रभा ।

करेणेति । दक्षिणहस्तेन जलमुदृत्य तस्मिन् जले नासिकां
 लगयित्वा अनियमितप्राणो नियमितप्राणो वा वारत्रयमेकवारं
 वा ऋतञ्ज्ञ सत्यञ्जेत्यादिऋक्त्रयात्मकमघमर्षणसूक्ष्मं जपेत् ॥ ६ ॥

उत्थायेति । उत्थितो भूत्वा प्रणवव्याहृतिगायत्र्यगात्मकेन
 त्रिकेण जलाञ्जलिमादित्यं प्रति त्रिपेत् । सम्यासूत्रे अञ्जलित्रय-
 प्रक्षेपाभिधानादत्र चाञ्जलिमित्येकवचनसंयोगादनयोर्विकल्पः ।
 अञ्जलित्रयं वा एकं वा अञ्जलिं त्रिपेदिति ।

सन्ध्याद्वयेऽप्युपस्थानमेतदाहुः मनीषिणः ।

मध्ये त्वङ्ग उपर्यस्य विभाडादीच्छया जपेत् ॥ ११ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

पूर्वाङ्गे निगदव्याख्यातम् । मध्याङ्गे प्रातः सन्ध्यायाच्च विभाड-
बृहदित्यनुवाकं शिवमङ्गलं मण्डलब्राह्मणं पुरुषसूक्तं च इच्छया
जपेत् न त्ववश्यमिति ॥ ११ ॥

प्रभा ।

“कराभ्यां तोयमादाय गायत्रा चाभिमन्त्रितम् ।

आदित्याभिमुखस्तिष्ठन् त्रिरूपे भूम्ययोः च्छिपत् ॥

मध्याङ्गे तु सकृदेवं ज्ञेयाणीयं द्विजातिभिः” ।

इति व्यासवत्नोक्ता व्यवस्था तु गोभिर्लोयव्यतिरिक्तविषया ।
अत सामान्यत एवाङ्गलिमित्यभिधानात् । सूर्योपस्थाने मध्याङ्गे
विशेषाभिधानेनास्य सामान्यविषयत्वावगतेष्व । तदनन्तरं उदुल्यं
जातवेदसमिति चित्रं देवानामिति च ऋग्वेदेनादित्यस्योपस्थानं
कुर्यात् । अताप्युत्थायेति वर्तते ॥ १० ॥

सन्ध्याद्वयेऽपीति । प्रातः सायं सन्ध्ययोरेव मुपस्थानं मनीषिणो-
वदन्ति । अङ्गो मध्ये मध्याङ्गसन्ध्यायान्तु अस्योपस्थानस्योपरि
पथात् विभाड् बृहदित्यादिकं दशतिसमाप्तिपर्यन्तं इच्छया
जपेत् । एवमेव पाठः सञ्चित दृश्यते । नारायणोपाध्यायेन तु मध्ये
त्वङ्ग उदये चेति पठितं, मध्याङ्गे प्रातः सन्ध्यायान्तु इति व्याख्यातच्च ।
तच्चिन्तनीयम् । सन्ध्याद्वयेऽप्येव मुपस्थानमित्यनुपपत्तेः ॥ ११ ॥

* मेत्रमाङ्ग इति पाठान्तरम् ।

तदसुसक्तपार्षिर्वा एकपादर्जपादपि ।
 कुर्यात्कृताञ्जलिर्वापि ऊर्जवाहुरथापि वा ॥ १२ ॥
 यत्र स्यात्कृच्छभूयस्त्वं श्रेयसोऽपि मनोषिणः ।
 भूयस्त्वं ब्रुवते तत्र कृच्छाच्छ्रेयो ह्यवाप्यते ॥ १३ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

तत् उपस्थानं भूम्यलग्नगुल्फतलभागो भूमिष्ठैकचरणो भूमिष्ठार्द-
 चरणोऽपि वा कुर्यात् । शेषं सुगमम् ॥ १२ ॥

गुरुलघुप्रयाससाधानां कथं विकल्प इत्यत्राह । प्रयासबाहु-
 ल्यात् फलभूयस्त्वमिति । अक्षरार्थो निगदव्याख्यात इति ॥ १३ ॥

प्रभा ।

तदिति । भूम्यलग्नगुल्फतलभागो वा भूमिलग्नैकचरणो वा
 भूमिलग्नचरणार्दी वा तदुपस्थानं कुर्यात् । तत्रापि कृताञ्जलिर्वा
 ऊर्जवाहुर्वा कुर्यात् । अत्र सम्याचयप्रक्रमे कृताञ्जलिर्वा ऊर्ज-
 वाहुर्वेति तत्त्वविदिकल्पाभिधानात्—

“सायंप्रातरुपस्थानं कुर्यात् प्राञ्जलिरानतः ।

ऊर्जवाहुश्च मध्याक्षे तथा सूर्यस्य दर्शनात्” ॥

इति हारीतोक्ता व्यवस्था गोभिलौयव्यतिरिक्तविषया ॥ १२ ॥

लघुगुरुप्रयाससाधानामसंसक्तपार्षित्वादीनां विकल्पसुपपा-
 दयति यत्रेति । यत्र प्रयासभूयस्त्वं तत्र श्रेयसोऽपि भूयस्त्वं
 मनोषिणो ब्रुवते । तत्र हेतुः कृच्छादिति । यस्मात् प्रयासात्

तिष्ठदोदयनात्पूर्वां मध्यमामपि शक्तिः ।

आसीतोऽडूदयाच्चान्त्यां सन्ध्यां पूर्वचिकं जपन् ॥ १४ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

अनन्तरञ्ज—

पूर्वां सन्ध्यां प्रणवमहाव्याहृतिसावित्रीरूपविकं जपन्ना
उदयात् सूर्योदयपर्यन्तं तिष्ठेत् । उत्थितो भवेदित्यर्थः ।
मध्यमामपि सन्ध्यां यथाशक्ति त्रिकं जपन्त्स्थिष्ठेत् । पश्चिमान्तु
आ उडूदयाच्चत्रदर्शनपर्यन्तं जपन्नामीत उपविष्टः स्यात् ।
पूर्वामित्यादिद्वितीयाऽत्यन्तसंयोगे तेन सन्ध्यारम्भः पूर्वो जपस्या-
वधिरिति सिद्धम् ॥ १४ ॥

प्रभा ।

श्रेयः प्राप्यते तस्मात् प्रयासभूयस्वात् श्रेयसो भूयस्वं युक्तमिति
भावः । भूयस्वं बाहुत्यम् । श्रेयः अभ्युदयम् ॥ १३ ॥

तिष्ठेदिति । पूर्वामित्यादौ सर्वत्रात्यन्तसंयोगे द्वितीया ।
पूर्वां सन्ध्यां पूर्वत्रिकं प्रणवमहाव्याहृतिगायत्रीरूपं जपन् आ
उदयनात् सूर्योदयपर्यन्तं तिष्ठेदुत्थितो भवेत् । प्रातःसन्ध्याया-
मुत्थितः सन् सूर्योदयपर्यन्तं प्रणवमहाव्याहृतियुक्तां गायत्रीं
जपेदित्यर्थः । एवमग्रेऽपि । मध्यमामपि सन्ध्यां पूर्वत्रिकं
जपन् शक्तित उत्तिष्ठेत् । अशक्तौ त्वामीत । अन्त्यां सन्ध्यां
पूर्वचिकं जपन् आ उडूदयात् नक्षत्रोदयपर्यन्तमासीत उपविष्टो-
भवेत् ।

एतत्सन्ध्यात्रयं प्रोक्तं ब्राह्मण्यं यत्र तिष्ठति* ।

यस्य नास्त्यादरस्त्वं न स ब्राह्मण उच्यते ॥ १५ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

एतत् सन्ध्यात्रयं कात्स्त्रीणोक्तं यद्धीनं ब्राह्मणम् । शेषं
निगदव्याख्यातम् ॥ १५ ॥

प्रभा ।

“प्रणवं पूर्वमुच्चार्थं भूर्भुवस्सतः परम् ।

गायत्री प्रणवश्चान्ते जपएवमुदाहृतः” ॥

इति योगियाज्ञवल्क्यावचनं गोभिलीयव्यतिरिक्तविषयम् ।

“प्रणवो भूर्भुवः स्वश्च सावित्री च छत्रीयिका” ।

इति पूर्वमभिधानादत्र च पूर्वत्रिकमित्युक्तत्वाद् गोभिलीयानामन्ते प्रणवकल्पनानुपपत्तेः । न चान्ते प्रणवप्रयोगेषि प्रणवत्वेन द्वयोरैक्यादविरुद्धमिति तत्त्वकारोक्तं युक्तमिति वाच्यम् । अन्ते प्रणवस्य पूर्वमनुक्तत्वेन पूर्वत्रिकमित्यनुपपत्तेः । तावतापि व्यक्तीनां चतुष्कातया विरोधस्यापरिहाराच्च । पूर्वत्रिकमित्यनेन हि पूर्वोक्तं व्यक्तित्रयमेवोक्तमिति ध्येयम् । सन्ध्यासूत्रेष्वपि ध्यानयुक्तमावर्त्तयेदोपूर्वां गायत्रीमित्युक्तम् ॥ १४ ॥

उपसंहरति एतदिति । यत्र सन्ध्यात्रये ब्राह्मण्यमधिष्ठितं तदेतत् सन्ध्यात्रयं प्रकर्षेणोक्तं, तत्र सन्ध्यात्रये यस्यादरो नास्ति स ब्राह्मणो न कथ्यते मुनिभिः ॥ १५ ॥

* यद्धर्षिष्ठितम् इति पाठान्तरम् ।

सन्ध्यालोपस्य चाकर्त्ता* स्नानशीलश्च यः सदा ।
तं दोषानोपसर्पन्ति वैनतेयमिवोरगाः ॥ १६ ॥

प्रथमः खण्डः ।

स्नानं सन्ध्यां च स्तौति—

निगदव्याख्यातम् ॥ १६ ॥

प्रथमः खण्डः ।

प्रभा ।

सन्ध्यालोपादिति । चकितः भीतः । सन्ध्यालोपस्य चाकर्त्ता,—इति पाठे व्यक्तोऽर्थः । गरुद्वन्तं गरुडम् । उरगाः सर्पाः । अतिरोहितार्थमन्यत् ॥ १६ ॥

इति प्रथमः खण्डः ।

* सन्ध्यालोपाच्च चकितः, इति पाठान्तरम् ।

द्वितीयः खण्डः ।

वेदमादित आरभ्य शक्तितोऽहरहर्ज्जपेत् ।
उपतिष्ठेत्ततो रुद्रमर्वाग्वा वैदिकाज्ञपात् ॥ १ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

स्नानसुत्या यथाहनि तथा प्रातरित्यभिधानाच्च स्नानकर्त्तव्यता
सूचिता, तदनन्तरं च स्मृत्यन्तरपर्यालोचनया सध्ये खङ्ग उदये
च एतत्सन्ध्यात्वयं प्रोक्तमित्यनेन च सन्ध्योक्ता, तदनन्तरं क्रमप्राप्तं
जपयज्ञमाह—

ऋगादिरूपं वेदं प्रथमकाण्डिकाया आरभ्य अध्यायं तदर्द्दादिरूपं
यथाशक्ति प्रत्यहं जपेत् । ततो रुद्रमन्त्वे रुद्रं प्रकाशयेत् । उपपूर्वा-
त्तिष्ठते: प्रकाशनार्थत्वात् । उपानन्त्वकरणे इत्यनेन सूत्रेणात्मनेपद-
विधानात् । जपयज्ञात्पूर्वं वा रुद्रमुपतिष्ठेत् । रुद्रोपस्थानमन्त्वश्च,—

“ऋतं सत्यं परं ब्रह्म पुरुषं कृष्णपिङ्गलम् ।

जर्ज्जलिङ्गं विरूपाक्षं विश्वरूपं नमो नमः” ॥ १ ॥

प्रभा ।

अथेदानीं जपयज्ञमाह वेदमिति । आदित आरभ्य प्रत्यहं
यथाशक्ति वेदं जपेत् । वेदजपादनन्तरं पूर्वं वा रुद्रमुपतिष्ठेत् ।
रुद्रोपस्थाने च,—

“ऋतं सत्यं परं ब्रह्म पुरुषं कृष्णपिङ्गलम् ।

जर्ज्जलिङ्गं विरूपाक्षं विश्वरूपं नमो नमः” ॥

इति सम्प्रदायागतो मन्त्रः ॥ १ ॥

यवाङ्गिस्तर्पयेद्देवान् सतिलाभिः पितृनयः* ।

नामान्ते तर्पयामीति आदावोमिति च ब्रुवन् ॥ २ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

अनन्तरं च तर्पणं क्रमप्राप्तमाह । अयच्च क्रमो गोभिलीय-
व्यतिरिक्तानां वाजसनेयिप्रभृतीनां, गोभिलीयानां तु तर्पणोत्तर-
मेव जपयज्जविधानम् । अतएव गोभिलेन नमो ब्रह्मण इत्युपजाय
चेत्येवमन्तेनाग्निस्तृप्यतु इति च देवांस्तर्पयेदपसव्येन पाणिना
राणायनी शटी कव्यवालादयो दिव्या यमांश्वाथामीयांस्त्रीन्
पिण्ठतः त्रीन् मातृतः त्रीन् पद्माश्च पिण्ठतर्पणं सनकादयश्च निवीत-
मिति मनुष्यधर्मं इति तर्पणमुक्ता, उपस्थानं गायत्रप्रश्नातादीन्
कृत्वा इत्यादिना यथाशक्त्यहरहर्ब्रह्मयज्ञ इति गोभिलीय इत्यन्तेन
तर्पणानन्तरं ब्रह्मयज्ञ उक्तः । गोभिलीयेनापि ।

“आप्नवने तु संप्राप्ते तर्पणं तदनन्तरम् ।

गायत्रीं च जपेत्यश्वात्स्वाध्यायं चैव शक्तिः” ॥

प्रभा ।

अथ तर्पणमाह यवाङ्गिरिति । यवसहिता आपो यवाप-
इति मध्यपदलोपी समाप्तः । यवसहिताभिरङ्गिर्देवान्, तिल-
सहिताभिरङ्गिः पितृन् तर्पयेत् । तर्पणवाक्यमाह नामान्ते इति ।
तर्पणीयानां नाम्नोऽन्ते तर्पयामीति आदौ च ओमिति ब्रुवन्
तर्पयेत् । एवच्च ओँ ब्रह्माणं तर्पयामीत्यादिरूपं तर्पणवाक्यमुक्तं
भवति ॥ २ ॥

* सतिलाङ्गिः पितृनपि, इति ख पुस्तके पाठः ।

ब्रह्माणं विष्णुं रुद्रं प्रजापतिं वेदान् ऋन्दांसि
देवान् कर्षीन् पुराणाचार्यान् संवत्सरं सावयवम् ।
देवीरप्सरसो देवानुगान् नागान् सागरान् पर्वतान्
नगान् सरितो दिव्यान् मनुष्यानितरान् यज्ञान्
रक्षांसि सुपर्णान् पिशाचान् पृथिवीमोषधीं पशून्
वनस्पतीन् भूतग्रामं चतुर्विधमित्युपवीती ॥ ३ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

इति तर्पणानत्तरमेव जपयज्ञ उक्तः । अतएव तर्पणमपि नैत-
होभिलीयानाम् । मनुष्याणां तर्पणं कुशमध्येनाञ्चलिङ्गेन च ।
तथाग्निपुराणम् ।

“प्राग्येषु सुरांस्तृप्येत् मनुष्यांश्चैव मध्यतः ।
पितृंश्च दक्षिणायेषु एकदिविजलाञ्चलीन्” ।

सयवाभिरङ्गिर्वान् सतिलाभिश्च पितृंस्तर्पयेत् । तर्पणीय-
नामान्ते तर्पयामि नामादौ च ऊँमिति ब्रुवन् । तेन ऊँब्रह्माणं
तर्पयामिति तर्पणवाक्यप्रयोग उक्तो भवतीति ॥ २ ॥

तर्पणीयानाह—

भूतग्रामं चतुर्विधमित्युपवीतीति, तर्पयेदिति शेषः ॥ ३ ॥

प्रभा ।

तर्पणीयानाह ब्रह्माणमित्यादिना । इत्युपवीतीति, एतानुप-
वीती सन् तर्पयेदित्यर्थः । सकृत् सकृदित्युत्तरवाक्यस्त्रमत्रापि

अथ प्राचीनावीती । यमं यमपुरुषं कव्यबालं
नलं* सोमं यममर्यमणं तथा । अग्निव्वात्तान् सोम-
पान्^१ वर्हिषदः सकृत् सकृत् ॥ ४ ॥

अथ स्वान् पितृन् मातामहादीनिति प्रतिपुरुष-
मभ्यसेत् ॥ ५ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

अतापि तर्पयेदिति शेषः ॥ ४ ॥

पितृन् मातामहादीन् त्रीनिल्युक्ततर्पणवाक्येन तर्पयेत् ।
प्रतिपुरुषञ्च तर्पणस्य विरभ्यासः कर्त्तव्यः ॥ ५ ॥

प्रभा ।

सिहावलोकितन्यायेनानुषङ्गनीयम् । तेनैतान् सकृत् सकृत्
तर्पयेत् ॥ ३ ॥

अथ प्राचीनावीतीति । अनन्तरं प्राचीनावीती भूत्वा यमा-
दीन् सकृत् सकृत् तर्पयेत् ॥ ४ ॥

अथ स्वानिति । अथानन्तं प्राचीनावीत्येव स्वान् आत्मी-
यान् पितृपितामहप्रिपितामहान् मातामहप्रमातामहशुद्ध-
प्रमातामहांश्च तर्पयेत् । अत च प्रतिपुरुषमभ्यसेत् तर्पणम् ।
त्रीनिति सन्निहितत्वेन दुष्गारोहात् प्रतिपुरुषं वारत्रयमभ्यासः
कर्त्तव्यः ॥ ५ ॥

* कव्यबालग्नं, इति पाठान्तरम् । ^१ सोमपीयान्, इति पाठान्तरम् ।

ज्येष्ठभाद्रश्वशुरपितृव्यमातुलांश्च मातामहपितृ-
वंशौ च ॥ ६ ॥

ये चान्ये मत्त उद्कर्मर्हन्ति तांस्तर्दयासीत्यम-
वसानाञ्जलिः ॥ ७ ॥

अत्र श्लोकाः ।

क्षायां यथेच्छ्वरदातपार्तः
पयः पिषामुः कुधितोत्तुमन्नम् ।

परिशिष्टप्रकाशः ।

अत्रापि तर्पयेदिति शेषः ॥ ६ ॥

अन्याञ्जलिर्विर्यः । अत्रैकवचनादेक एवाञ्जलिः ॥ ७ ॥

प्रभा ।

ज्येष्ठेति । ज्येष्ठभात्रादीश्च तर्पयेत् । ये चान्ये इत्यमव-
सानाञ्जलिरन्याञ्जलिः । तदिदं तर्पणं प्रधानं पितृयज्ञरूपम् ।
स्नानसूत्रे यत्तर्पणमुक्तं, तत् स्नानाङ्गम् । तत्तु ब्रह्मयज्ञात् पूर्व-
मेतत्तु जपयज्ञादनन्तरमिति न विरोधः । परतश्चैतत् प्रवेदयि-
थामः ॥ ६ ॥ ७ ॥

तर्पणस्यावश्यकत्वप्रज्ञापणार्थं श्लोकानुदाहरति अत्र श्लोका-
इति ।

बालोजनिचीं जननी च बालं
 योषित्युमांसं पुरुषश्च योषाम् ॥ ८ ॥

तथा सर्वाणि भूतानि स्थावराणि चराणि च ।
 विप्रादुकमिच्छन्ति सर्वेऽभ्युदयकाङ्क्षिणः* ॥ ९ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

अथ श्लोका इत्यनेनात्र स्मृतिरितिवत् स्मृतिविशेषाभिधानम् । सर्वे
 तर्पणीयास्तर्पणकर्त्तुरभ्युदयमिच्छन्ति । शेषं सुव्यक्तम् ॥ ८ ॥ ९ ॥

प्रभा ।

क्वायामिति । जनिकीमिति क्वान्दसोऽयं प्रयोगः । जनयिकी-
 मित्यर्थः । निगदव्याख्यातमन्यत् ॥ ८ ॥

तथेति । यथाऽयं दृष्टान्तः, तथा स्थावराणि चराणि च
 सर्वाणि भूतानि विप्रादुकमिच्छन्ति । भूतशब्दः प्राणिवचनः ।
 हि यस्मात् स विप्रः सर्वेषामभ्युदयस्य कर्त्ता । सर्वेऽभ्युदय-
 काङ्क्षिण इति पाठे सर्वे विपस्थाभ्युदयमिच्छन्ति इति व्याख्ये-
 यम् । व्यत्ययात् पुंस्त्वम् । सर्वे ह्युदककाङ्क्षिण इति पाठे यस्मात्
 सर्वे उदककाङ्क्षिणस्तस्मात् विप्रादुकमिच्छन्ति इति गतेन
 संबन्धः । अत्रापि पुंसा निर्देशः पूर्ववद्गणनीयः ॥ ९ ॥

तस्मात् सदैव कर्तव्यमकुर्वन् महतैनसा ।
 युज्यते ब्राह्मणः कुर्वन् विश्वमेतद्विभर्ति हि ॥१०॥
 अल्पत्वाद्बोमकालस्य बहुत्वात् स्नानकर्मणः ।
 प्रातर्व तनुयात् स्नानं होमलोपो हि गर्हितः ॥११॥
 द्वितीयः खण्डः ।

परिशिष्टप्रकाशः ।

यस्मादुदकमिच्छन्ति तस्माद्विघातेच्छाजनितप्रत्यवायभिया
 सर्वदा नियमेन तर्पणं कार्यम् । एतदेव व्यक्तमाह । ब्राह्मणो-
 ऽकुर्वन् महता पापेन लिप्यते यस्मात् कुर्वन्तेद्विश्वं पुण्याति,
 अतोऽकरणे प्रत्यवायः ॥ १० ॥

यथाऽहनि तथा प्रातरित्यनेन मध्याह्नस्नानवद्विस्तरेण प्रातः-
 स्नानं यदुक्तं तन्निरग्नेरेव साग्निसु प्रातःस्नानं न विस्तारयेत् ।
 किन्तु संक्षेपेण कुर्यात् । संक्षेपश्च योगियाज्ञवल्क्येनोक्तः । तीर्थ-
 परिकल्पनजलाभिमत्वणाचमनमार्जनान्तर्जलजपस्नानान्यघमर्षण-
 सूक्तेन विरावृत्तेनत्येवं रूपः । तथाच,

प्रभा ।

यस्मादेवं, तस्मादिति । तस्माद्ब्राह्मणेन सदैव तर्पणं कर्त्त-
 व्यम् । तर्पणमकुर्वन् ब्राह्मणो महता पापेन युज्यते । कुर्वन्
 पुनरितत् विश्वं विभर्तीति फलवादः ॥ १० ॥
 अल्पत्वादिति । प्रातर्हीमकालस्याल्पत्वात् स्नानकर्मणश्च

परिशिष्टप्रकाशः ।

“स्नानमन्तर्जले चैव मार्जनाचमने तथा ।
जनाभिमन्त्रणं चैव तीर्थस्य परिकल्पनम् ॥
अन्वमर्पणसूक्तेन त्रिरात्रुत्तेन नित्यगः ।
स्नानाचरणमित्येतत् ममुहिष्टं महामभिः” ॥

हेतुमाह । होमकालस्यात्पत्त्वात् स्नानकर्मणो बहुत्वात् विस्तारे होमकालातिक्रमात् यस्माद्बोमलोपो भवेत्, स च गर्हितः, तस्माद्बोमार्थं संक्षेपं कुर्यात् । ननु प्रातःस्नानं प्रातःकाले कर्त्तव्यं होमस्तुदितहोमिनामप्युदयात्पूर्वमनिवितरणं विहितम् । नेवं, उदितहोमिनामप्युदयात्पूर्वमनिवितरणं विहितम् । तथाच गोभिनः । पुरोदयाव्रातः प्रादुरुक्त्योदितं नुटितं वा प्रातराहृतिं जुहुयादिति । तथा, हस्तादूर्ध्वं रविर्यावदित्यनेनात्य एव होमकाल उक्तः । विस्तरणं च नद्यादौ स्नानं विहितम् । ततश्च स्नानविस्तरणं नद्यादित आगमनेन च सर्वमिदं लुप्तेदिति तस्यापि स्नानसंक्षेपः । एवं

“पूर्वां सन्ध्यां सनक्षत्रामुपक्रम्य यथाविधि ।
गायत्रीमन्त्रसेत्तावद्यावदादित्यदर्शनम् ॥

प्रभा ।

बहुत्वात् प्रातःस्नानं न विस्तारयेत् । स्नानस्य विस्तारे हि होमकालात्ययात् होमलोपः स्यात् । स च विशेषणं निन्दितः । तदत

परिशिष्टप्रकाशः ।

पूर्वां सन्ध्यां जपंस्तिष्ठेत् सावित्रीमार्कदर्शनात् ।

पश्चिमां तु समाप्तीनः सम्यग्गृहविभावनात्” ॥

सज्योतिर्ज्योतिषां दर्शनादित्यादिनरसिंहपुराणमनुगौतमादिभिर्दुक्तं, तत्रिरग्निविषयं द्रष्टव्यमिति ॥ ११ ॥

द्वितीयः खण्डः ।

प्रभा ।

प्रातःस्नानविस्तारनिषेधात् संक्षेपेण स्नानं कर्त्तव्यमित्युक्तं भवति ।
संक्षेपस्नानविधिश्च—

“स्नानमन्तर्जन्मच्चैव तोर्थस्य परिकल्पनम् ।

जलाभिमन्त्रणच्चैव मार्जनाचमने तथा ॥

अघमर्षणमूक्तेन त्रिरावृत्तेन नित्यणः ।

स्नानाचरणमित्येतत् ममद्विष्टं महात्मभिः” ॥

इति स्मृत्यन्तरादुपलब्ध्यः । होमलोपभयेन प्रातःस्नानविस्तारस्य
निषेधात् यथाऽहनि तथा प्रातरित्यतिदेशोऽर्थात्रिरग्निविषय-
दत्युक्तं भवति । एवं तुल्यन्यायात् तिष्ठेदोदयनात् पूर्वाभिल्यादुप-
देशोऽपि निरग्निविषयः प्रत्येतत्वः ॥ ११ ॥

इति द्वितीयखण्डः ।

परिशिष्टप्रकाशः ।

“स्नानमन्तर्जले चैव मार्जनाचमने तथा ।
जलाभिमन्त्रणं चैव तीर्थस्य परिकल्पनम् ॥
अवमर्षणसूक्तेन त्रिराहुत्तेन नित्यशः ।
स्नानाचरणमित्येतत् ममुहिष्टं महामभिः” ॥

हेतुमाह । होमकालस्यात्पत्तात् स्नानकर्मणो बहुत्वात् विस्तारे
होमकालातिक्रमात् यस्माद्दोमलोपो भवेत्, स च गर्हितः,
तस्माद्दोमार्थं मन्त्रपं कुर्यात् । ननु प्रातःस्नानं प्रातःकाले
कर्तव्यं होमस्तुदितहोमिनामुदयानन्तरमिति स्नानविस्तारेऽपि
न होमकालातिक्रमः । तस्मादनुदितहोमविषयमेवेदं वचनमिति
युक्तम् । नेवं, उदितहोमिनामयुदयात्पूर्वमग्निवितरणं विहि-
तम् । तथाच गोभिलः । पुरोदयाग्रातः प्रादुष्कृत्योदितं नुदितं वा
प्रातराहुतिं जुहयादिति । तथा, हस्तादूर्ध्वं रविर्यावदित्यनि-
नात्प एव होमकाल उक्तः । विस्तरणं च नद्यादौ स्नानं
विहितम् । ततश्च स्नानविस्तरणं नद्यादित आगमनेन च सर्वमिदं
लुप्तेदिति तस्यापि स्नानमन्त्रपः । एवं

“पूर्वां सन्ध्यां मनन्त्रतामुपक्रम्य यथाविधि ।

गायत्रीमभ्यमेत्तावन्यावदादित्यदर्शनम् ॥

प्रभा ।

बहुत्वात् प्रातःस्नानं न विस्तारयेत् । स्नानस्य विस्तारे हि होम-
कालात्पत्तात् होमलोपः स्यात् । स च विशेषणं निन्दितः । तदत्

परिशिष्टप्रकाशः ।

पूर्वां सन्ध्यां जपस्तिष्ठेत् सावित्रीमार्कदर्शनात् ।

पश्चिमां तु समासीनः सन्ध्यगृह्यविभावनात्” ॥

सज्योतिज्येतिषां दर्शनादित्यादिनरसिंहपुराणमनुगौतमादिभिर्युक्तं, तन्निरग्निविषयं द्रष्टव्यमिति ॥ ११ ॥

द्वितीयः खण्डः ।

प्रभा ।

प्रातःस्नानविस्तारनिषेधात् संक्षेपेण स्नानं कर्त्तव्यमित्युक्तं भवति ।

संक्षेपस्नानविधिश्च—

“स्नानमन्तर्जलञ्ज्वैव तोर्यस्य परिकल्पनम् ।

जलाभिमन्त्रणञ्ज्वैव मार्जनाचमने तथा ॥

अघर्षणमूकेन चिरावृत्तेन नियशः ।

स्नानाचरणमित्येतत् समुद्दिष्टं महात्मभिः” ॥

इति सृत्यन्तरादुपलब्ध्यः । होमलोपभयेन प्रातःस्नानविस्तारस्य निषेधात् यथाऽहनि तथा प्रातरित्यतिदेशोऽर्थान्निरग्निविषय-इत्युक्तं भवति । एवं तुत्यन्यायात् तिष्ठेदोदयनात् पूर्वमित्यादुपदेशोऽपि निरग्निविषयः प्रत्येतत्यः ॥ ११ ॥

इति द्वितीयखण्डः ।

तृतीयः खण्डः ।

— ◊ ◊ —

पञ्चानामथ सत्राणां महतामुच्यते विधिः ।
यैरिष्टा सततं विप्रः प्राप्नुयात् सद्ग शाश्वतम् ॥१॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

तर्तणात्प्रानानन्तरं क्रमप्राप्तान् पञ्चयज्ञानाह—
अथ स्नानानन्तरं पञ्चानां महायज्ञानामनुष्टानमुच्यते ।
यैर्देवादीन् सततं विप्रः पूजयित्वा स्थिरं स्थानं ब्रह्मलोकात्मकं
प्राप्नोति । तथा ब्रह्मपुराणे ।

“प्राजापत्यं ब्राह्मणानां स्मृतं स्थानं क्रियावताम्” ।
इति । नित्ये चानुषङ्गफलमस्तौत्युक्तं भविष्यपुराणे ।
“नित्यक्रियां तथा चात्येऽनुषङ्गफलां श्रुतिम्” ।

इति ॥ १ ॥

प्रभा ।

पञ्चानामिति । अथेदानीं पञ्चानां महतां सत्राणां विधि-
रुच्यते यैः सत्रैः सततमिष्टा ब्राह्मणः शाश्वतं स्थानं प्राप्नोति ।
स्मरन्ति च,

“प्राजापत्यं ब्राह्मणानां स्मृतं स्थानं क्रियावताम्” ।
इति ॥ १ ॥

देवभूतपिण्डब्रह्ममन्युष्यागामनुक्रमात् ।
 महासत्राणि जानीयात्तएव हि महामखाः ॥ २ ॥
 अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पिण्डयज्ञस्तु तर्पणम् ।
 होमोदैवो बलिभैतो न्यज्ञोऽतिथिपूजनम् ॥ ३ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

पञ्चानां देवतामाह —

अनुक्रमाद्व्यमाणानि । तएव महामखा इति संज्ञाविधिपरम् ।
 शेषं निगदव्याख्यातम् ॥ २ ॥

अध्यापनं ब्रह्मदैवतो यज्ञः । एवं पिण्डयज्ञादावपि बोद्व्यम् ।
 दैवो भौत इति साऽस्य देवतेत्यनेन विहितो देवतातद्वितः ॥ ३ ॥

प्रभा ।

देवभूतेति । अनुक्रमाद्व्यमाणानि महासत्राणि देवादीनां
 जानीयात् । यानि महासत्राणि तएव महामखा महायज्ञाः ।
 विधियप्राधान्यविवक्षया पुंसा निर्देशः । तथाच देवयज्ञः भूतयज्ञः
 पिण्डयज्ञो ब्रह्मयज्ञो मनुष्ययज्ञश्चेति पञ्चयज्ञा भवन्ति ॥ २ ॥

तानेव पञ्चयज्ञान् विवृणोति अध्यापनमिति । दैवोभौत इति
 देवतार्थं तद्वितः । निगदव्याख्यातमन्यत् । पिण्डयज्ञस्तु तर्पणमिति
 तर्पणपदेन सन्निहितं स्वोक्तं तर्पणं परामृष्टते । व्यक्तिवचनानां
 सन्निहितव्यक्तिपरत्वस्य आग्नेयीन्याये सिङ्गान्तितत्वात् । स्वोक्तं
 तर्पणं सुपेत्य परोक्तं तर्पणपरिग्रहस्यान्यत्वाच्च ॥ ३ ॥

आङ्गं वा पिण्डयज्ञः स्यात्पितृ बलिरथापि वा ।
यश्च श्रुतिजपः प्रोक्तो ब्रह्मयज्ञः स उच्यते ॥ ४ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

आङ्गं नित्यम् । एतेन त्रयाणां पिण्डयज्ञत्वादसभवे एकेनापि
कृतेन पिण्डयज्ञक्रियानिष्ठत्तेः प्रत्यवायः परिहृतो भवति ।
तथाच मनुः—

“यदेव तर्पयत्यङ्गिः पितृन् स्त्रात्वा हिजोत्तमः ।

तेनैव सर्वमाप्नोति पिण्डयज्ञक्रियाफलम्” ॥

समुच्चयेन तु त्रयाणामुपदेशः सभवे बोडव्यः । यच्च पूर्वं वेदमा-
दित आरभ्य इत्यनेन श्रुतिजप उक्तः, सोऽपि ब्रह्मयज्ञ उच्यते ।
पूर्वं तस्य ब्रह्मयज्ञ इति संज्ञा नोक्ता, सैवेदानीं विधीयते । एतन
ही ब्रह्मयज्ञावित्युक्तं भवति । अतापि सभवासभवाभ्यां विकल्प-
समुच्चयौ पिण्डयज्ञवद्विष्टव्यौ । भद्रमाये तु—

“गुरावध्ययनं कुर्वन् शुश्रूषादि यदाचरेत् ।

स सर्वो ब्रह्मयज्ञः स्यात्तपः परमुच्यते” ॥

इति वचनाद्वाहणार्थाध्ययनमपि ब्रह्मयज्ञ इत्युक्तम् ॥ ४ ॥

प्रभा ।

आङ्गं वंति । आङ्गं नित्यश्चाङ्गम् । पितृरो बलिरिति । योऽयं
बलिकर्मणि पितृरो बलिर्दीर्घते, स वा पिण्डयज्ञः स्यात् । तदेव
ऋत्योगानां स्वगास्त्वापदिष्टस्त्रिविधः पिण्डयज्ञो भवति, आङ्गं तर्पणं
पितृरोबलिर्वंति । तदल कस्याच्चिदवस्थायां अमीषां एकेनापि

स चार्वाक् तर्पणात् कार्यः पश्चादा प्रातराहुतेः ।
वैश्वदेवावसाने वा नान्यर्तते निमित्तकात् ॥ ५ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

यः श्रुतिजपरूपो ब्रह्मयज्ञः स पिण्डयज्ञात्पूर्वे कार्यः । अत-
एव तदनन्तरं यवाङ्गिरिलादिना तर्पणमक्तम् । पश्चादा प्रातरा-
हुर्तरिति अष्टधाविभक्तदिनस्य द्वितीयभागे दक्षोक्तोऽध्यापनात्मको
ब्रह्मयज्ञः कार्यः । तथाच दक्षः ।

प्रभा ।

कृतेन प्रत्यवायः परिहृतो भवति, समच्चयेन सर्वेषां करणान्तु मति
सम्भवे ज्ञेयम् । यथेति । वेदमादित आरभ्य इत्यनेन यः श्रुतिजपः
पूर्वमुक्तः, स वा ब्रह्मयज्ञ उच्चर्त । तदेवं कृन्दोगानां ब्रह्मयज्ञोऽपि
स्वगाखापरिभाषितो द्विविधो भवति, अध्यापनं श्रुतिजपयेति ।
भृष्टभाष्ये तु,

‘गुरावध्ययनं कुर्वन् शुशूषादि यदाचरेत् ।

स सर्वो ब्रह्मयज्ञः स्यात् तत्त्पः परमुच्चर्त’ ॥

इति । चनात् गुरोरध्ययनं तदानीन्तनगुरुशुशूषादिकच्च
ब्रह्मयज्ञे इत्युक्तम् । व्यवस्था चामीषां पूर्वोक्तदिशा अव-
सेया ॥ ४ ॥

‘ स चार्वाकाग्निति । स च श्रुतिजपरूपो ब्रह्मयज्ञः तर्पणात्

परिशिष्टप्रकाशः ।

“हितीये तु ततो भागे वेदाभ्यासो विधीयते ।

वेदस्वीकरणं पूर्वं विचारोभ्यसनं जपः ।

तदानचैव शिष्येभ्यो वेदाभ्यासो हि पञ्चधा” ॥

वैश्वदेवावसाने वा वामदेव्यजपरूपो ब्रह्मयज्ञः कार्यः । न च वामदेव्यजपस्य कर्माङ्गत्वात् न प्रधानब्रह्मयज्ञरूपतेर्ति वाच्यम् । तर्पणवत् सम्भवात् । अतएव दधिखदिरादेः क्रत्वर्थस्यापि पुरुषार्थतया प्राधान्यम् । अतएव बल्यन्ते वामदेव्यगानान्तिको-यो जपः स ब्रह्मयज्ञ इति भट्टभाष्यम् । वाकारश्च व्यवस्थित-विकल्पपरो ब्रह्मयज्ञस्यैते वैकल्पिकाः कालाविभिन्नविषया-

प्रभा ।

पूर्वं कर्त्तव्यः प्रातर्हीमात् पश्चाद्वा वैश्वदेवावसाने वा कर्त्तव्य इत्युक्तकालवयरूपनिमित्तात् अन्यत न कर्त्तव्य इत्यादरार्थसुक्तम् । वैश्वदेवावसाने तु योऽयं ब्रह्मयज्ञः स बलिकर्म कृत्वैव कार्यः । बल्यन्ते वैश्वदेविके इति वचनात् । स चायं ब्रह्मयज्ञः वामदेव्य-गानरूप इति केचित् । वामदेव्यगानरूपोऽन्यश्च श्रुतिजप इत्यपरे । तद्दूसे ब्रह्मयज्ञस्य त्रयः कालाः अनियमेन भवन्ति । अन्ये तु वाशद्दस्य व्यवस्थावाच्चित्तमङ्गीकुर्वन्तः तर्पणात् पूर्वं श्रुतिजपः, प्रातर्हीमात्परमध्यापनं, वैश्वदेवावसाने तु वामदेव्यगानमिति वदन्ति । दक्षवचनमप्युदाहरन्ति,—

“हितीये तु तथा भागे वेदाभ्यासो विधीयते ।

परिगिष्ठप्रकाशः ।

इत्यर्थः । इति कालरूपनिमित्ततितयं विना न ब्रह्मयज्ञः कार्यः । अत च कालोपदेशादेव नियमे सिद्धे यत् नान्यत्रेति नियमाभिधानं, तस्यायमभिप्रायः । ब्रह्मयज्ञस्य नित्यत्वात् कालस्य च तदङ्गत्वात् निले च किञ्चित्त्वागेनाप्यनुष्ठानात् अनियमे प्राप्ते निमित्तत्वेन कालस्याधिकारिविग्रहणत्वादितराङ्ग-वैलक्षण्यात् तद्यतिरेकेणानधिकारप्रत्यभिज्ञानात् नित्यप्रयोगाद्येप-इति ॥ ५ ॥

प्रभा ।

वेदस्वीकरणं पूर्वं विचारोऽभ्यसनं जपः ।
तद्वानचैव शिष्येभ्यः वेदाभ्यासो हि पञ्चधा” ॥

इति । अत किञ्चिद्वक्तव्यमस्ति । पितृयज्ञस्तु तर्पणमिति स्वोक्तसेव तर्पणं गृह्णते इत्युक्तमादावेव । स चार्वाक् तर्पणात् कार्य इत्यत्रापि स्वोक्तस्यैव पितृयज्ञरूपस्य तर्पणस्य परियहः । प्रकृतप्रत्ययश्च न्याय इति शास्त्रतात्पर्यविदां वचनात् । सन्त्रिहिते बुद्धिरन्तरङ्गेति न्यायात् । आग्नेयीन्यायाच्च । ब्रह्मयज्ञादिसाह-यर्थाचैतदेवं प्रतिपत्तव्यम् । तच्चेतदन्यादृशमेव तर्पणं प्रधानं पितृयज्ञरूपं ब्रह्मयज्ञानन्तरं कर्त्तव्यमत्रोक्तम् । स्नानग्रन्थे त्वन्यादृशमेव तर्पणं स्नानाङ्गं सूर्योपस्थानादनन्तरं करणीयमुक्तम् । तदनन्तरं गायत्रीजपो ब्रह्मयज्ञस्य तत्रोक्तः । उभयर्त्रैव प्रकरणात् प्राधान्यमङ्गत्वच्च तर्पणस्य प्रतिपत्तव्यम् । तथा स्नानसूत्रपरिशिष्ठम् ।

प्रभा ।

“आप्नवने तु संप्राप्ते तर्पणं तदनन्तरम् ।
गायत्रीच्च जपेत् पश्चात् स्वाध्यायच्चैव शक्तिः ॥
आप्नवने तु संप्राप्ते गायत्रीं जपतः पुरा ।
तर्पणं कुर्वतः पश्चात् स्नानमेव वृथा भवेत्” ॥

तदत्र आप्नवने त्रित्युपक्रमात् स्नानमेव वृथा भवेदित्युपसंहाराच्च
स्नानाङ्गतर्पणादनन्तरमेव गायत्रीजपो ब्रह्मयशेति शिष्यते ।
तस्मात् स्नानाङ्गं तर्पणं ब्रह्मयज्ञात् पूर्वं, पिण्डयज्ञरूपं प्रधान-
तर्पणान्तु ब्रह्मयज्ञात् परं करणीयमित्यविरोधः । एतनैतद्विषय-
भेदमपर्यालोचयता नारायणोपाध्यायेन तत्त्वकारिण च ब्रह्मयज्ञा-
दनन्तरं तर्पणं वाजसनेयिनामिति यदुक्तं, तदसङ्गतं वेदितव्यम् ।
कृत्योगपरिशिष्टस्य चक्रत्योगेतरपरत्वकल्पनस्यात्यत्वाच्च । यच्चा-
परमुक्तं तत्त्वकारिण, स्नानाङ्गतर्पणं प्रधानतर्पणस्य प्रक्रतीभूत्तम् ।
तेन तस्यापि स्नानाङ्गतर्पणकालतैर्वति । तदप्ययुक्तम् । इयोः
सपरिकराभिहितयोः प्रकृतिविकारभावकल्पनानुपपत्तेः । स
चार्वाक् तर्पणात् कार्यं इति कालविधानेन कालान्तरकल्पना-
नुपपत्तेश्च । विस्तरणं चेतत् सर्वं गृह्णसूत्रभाष्ये विचारितम-
स्माभिस्तत्रैव तत् द्रष्टव्यम् । अत तावत् श्रुतिजपरूपो ब्रह्मयज्ञ-
स्तर्पणादर्वाक् कार्यं इत्युक्तम् । स्नानयन्ये तु स्नानाङ्गतर्पणात्
परतः सामजपरूपो ब्रह्मयज्ञ उक्तं इति कस्य केनाभिसंबन्ध इत्य-
प्यनुसन्धेयम् ॥ ५ ॥

अप्येकमाशयेद्विप्रं पितृयज्ञार्थसिद्धये ।
 अदैवज्ञास्ति चेदन्यो भोक्ता भोज्यमथापि वा ॥६॥
 अप्युद्गृह्य यथाशक्ति किञ्चिदद्वन्नं यथाविधि ।
 पितृभ्योऽथ मनुष्येभ्यो दशादहरहर्दिंजे ॥ ७ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

नित्यशाङ्के ब्राह्मणत्यासभवे यत्कार्यं तदाह—
 एकमपि विप्रं बहुनामसभवे अदैवं वैश्वदेवशाङ्करहितं
 भोजयेत् । पितृवृत्तिसिद्धये । न तु तर्पणबलिभ्यामेव पितृयज्ञो-
 निष्पत्र इति क्षतकृत्यः स्यात् । स चातिश्वेरन्यो भोजयितव्यः ।
 तथा बलिदानानन्तरं विष्णुपुराणम—

प्रभा ।

अप्येकमिति । यद्यपरो ब्राह्मणो भोक्ता न लभ्यते, यदि वा
 अनेकब्राह्मणवृत्तिपर्यासं भोज्यं द्रव्यं न विद्यते, तदा पितृयज्ञस्य
 योऽर्थः पितृणां वृसिः, तस्मिदये एकमपि ब्राह्मणं भोजयेत् ।
 एकस्मिन्नपि ब्राह्मणे नित्यशाङ्के कुर्व्यादित्यर्थः । तच्च नित्यशाङ्कं
 देवपत्ररहितं कर्त्तव्यम् । पितृयज्ञार्थसिद्धये इत्यनैतदुक्तं भवति,
 तर्पणपितृवृत्तिभ्यामेव पितृयज्ञं कृतं न मन्येत । किन्तु सति
 सभवे शाङ्कमप्यवश्यं कुर्वीतिति । ताभ्यां पितृयज्ञनिष्पत्तिसु
 कस्याच्चिदेवावस्थायां भवति ॥ ६ ॥

अप्युद्गृह्येति । भोक्तुरलाभाङ्गोज्यस्यापर्यासत्वादा यदेक-

परिशिष्टप्रकाशः ।

“ततो गोदोहमाचं हि कालं तिष्ठेहृहाङ्गने ।

अतिथिग्रहणार्थाय तदूर्धं वा यथेच्छया ॥

अतिथिं तत्र संप्रासं पूजयेत् स्वागतादिना ।

हिरण्यगर्भवृद्धा तं मन्येताभ्यागतं गृह्णी” ॥

एतदनन्तरं चोक्तं तत्रैव ।

“पित्र्यं चापरं विप्रमिकमप्याशयेवृप ।

तदेश्यं विदिताचारसमूत्तिं पाञ्चयन्निकम्” ।

अपरमतिथेरन्यम् । अतिथेरविदितावारसमूत्तिल्वात् शाष्टे
पात्रल्वाभावात् । अतएवातिथाधिकारे देवतः—

“न पृच्छेद्वीतचरणं स्वाध्यायं देशजन्मनौ ।

भिक्षितो ब्राह्मणेरनं दद्यादेवाविचारयन्” ॥

इति । पराशरः—

“न पृच्छेद्वीतचरणं स्वाध्यायं जन्म चैव हि ।

स्वच्छित्तं भावयेत्तस्मिन् व्यासः स्वयमुपागतः” ॥

तथा यमः—

“देशं गोत्रं कुलं विद्यामन्त्रार्थं यो निवेदयेत् ।

वैवस्वतेषु धर्मेषु वान्ताशी स निरुच्यते” ॥

प्रभा ।

स्मिन्नपि ब्राह्मणे नित्यशाङ्ककरणं न सम्भवति, तदा पक्षादन्नात्

परिशिष्टप्रकाशः ।

यदि त्वयिकोऽप्यन्यस्तदेश्यो नास्ति आङ्गोक्ता, भोज्यं वा
ब्राह्मणदयत्वस्ये पर्याप्तनास्ति, तदा स्थात्या अन्नमुड्यत्वं पिण्डभ्यो-
मनुष्येभ्यस्य सनकादिभ्योऽतिथिद्विजे दद्यात् । उभयोः आङ्गं
कुर्यादित्यर्थः । एतेन मनुष्याणां नित्यश्वाङ्गं नास्तीति महार्णव-
प्रकाशोक्तं निरस्तम् । अतएव कार्णजिनिः ।

“दर्भांश्वैवासने दद्यात्र तु पाणी कदाचन ।

पिण्डेवमनुष्याणामेवं लृप्तिर्हि शाश्वती” ॥

“नित्यश्वाङ्गं पितृणां च मनुष्यैः सह गौयते” ।

इति ब्रह्मपुराणम् । तथाच गृह्यान्तरम् । आत्मीयामभीष्टां
देवतामुहिष्य प्राञ्जुखमतिथिं भोजयेत् मनुष्यार्थं इति । मनुष्य-
श्वाङ्गे ब्राह्मणस्य प्राञ्जुखत्वे यजमानस्य आङ्गोक्तुब्राह्मण-
सम्मुखावस्थानस्य श्रीतर्गिकत्वात् न्यायप्राप्तमेव पश्चिमाभि-
मुखत्वम् । तथाच सामवेदीयषड्विंशब्राह्मणम् । मनुष्याणां वा
एषा दिक् या प्रतीचीति । तथा ज्योतिष्ठोमे शृयते । प्राचीं
देवा अभजन्त दक्षिणां पितरः प्रतीचीं मनुष्याः उदीचीं असुराः
अपरेषामुदीचीं मनुष्या इति । अतिथ्यभावे भोज्यासम्भवे
वा भिक्षादिकं दद्यात् । तेनापि पिण्डयज्ञनिष्पत्तिर्भवति । तथाच
शतातपः ।

प्रभा ।

यथांशक्ति किञ्चिदप्यन्नमुड्यत्वं पितृन् मनुष्यांश्च दिव्यान् मनकादी-

पिण्डभ्य इदमित्युक्ता स्वधाकारमुदीरयेत् ।
हन्तकारं मनुष्येभ्यस्तदन्ते निनयेदपः ॥ ८ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

“भिन्नां वा पुष्कलं वापि हन्तकारमथापि वा ।

असम्भवे सदा दद्यादुदपावमथापि वा ॥

यासमात्रा भवेद्भिन्ना पुष्कलं तु चतुर्गुणम् ।

पुष्कलानि तु चत्वारि हन्तकारं विदुर्वृधाः” ॥

इति । विष्णुपुराणम्—

“दद्याच्च भिन्नातितयं परिव्राङ्ग्रह्णचारिणे ।

इच्छया च नरो दद्यादिभवे सत्यवारितम् ॥

इत्येतेऽतिथयः प्रोक्ताः प्रागुक्ता भिन्नवश्य ये ।

चतुरः पूजयेनेतान् दृग्ज्ञर्णात् प्रमुच्यते” ॥

इति । दद्याच्चेति चकारः पूर्वोक्तातिथिभोजनेन समुच्चयार्थः ।
स च सम्भवे सति । असम्भवे तु भिन्नादानमात्रमेव शातातप-
वचनादिति ॥ ६ ॥ ७ ॥

यथाविधीति पूर्वमुक्तं विधिमाह । पिण्डभ्य इदमित्युक्ता
प्रभा ।

नुहिश्य यथाविधि प्रत्यहं ब्राह्मणे दद्यात् । अस्मादवगम्यते सनका-
दीनामपि नित्यश्राद्धमस्तीति । स्मरन्ति च ।

“नित्यश्राद्धमदैवं स्यान्मनुष्यैः सह गौयते” ।

इति ॥ ७ ॥

यथाविधीत्यक्तम् । तमेव विधिमाह पिण्डभ्य इति । तदन्ते

परिशिष्टप्रकाशः ।

तदन्ते स्वधाशब्दमुच्चारयेत् । मनुष्येभ्य इदमन्त्रमित्युक्ताऽन्ते हन्त-
शब्दम् । तदन्ते चापः च्छिपित् अन्तोत्सर्गार्थमिति । यदा
त्वत्तिथेरन्यो ब्राह्मणेऽस्ति तदा पार्वणेतिकत्त्वत्यैव बाधिते-
तरया श्राव्यां कर्तव्यम् । तथाच मत्यपुराणम् ॥

“नित्यं तावत् प्रवक्ष्यामि अर्धावाहनवर्जितम् ।
अदैवं तद्विजानीयात् पार्वणं पर्वसु स्मृतम्” ॥

इति । लघुहारीतः—

“नित्यश्राव्याद्मदैवं स्यादर्घपिण्डादिवर्जितम्” ।

एतत्र नित्यश्राव्यं षण्माम् ।

“अप्येकं भोजयेद्विप्रं षण्मामप्यन्वहं गृह्णी ।
अत्प्रसाः प्रहरन्त्यस्मै वज्रेणैति षड्स्त्रिणा” ॥

इति वचनात् । तथा सपिण्डीकरणोत्तरश्राव्याधिकारेऽनेनाप्युक्तं,
कर्वूसमन्वितमित्यादि ॥ ८ ॥

प्रभा ।

मन्त्रपाठान्ते उद्कमने दद्यात् । सोऽयमन्त्रस्योत्सर्गः । निगद-
व्याख्यातमन्यत् । स खत्यं लघुर्जित्यश्राव्यप्रयोग इति
प्रांच्चः ॥ ८ ॥

मुनिभिर्दिरशनं प्रोक्तं विप्राणां मर्त्यवासिनान्निव्यम् ।
अहनि च तथा तमस्विन्यां सार्वप्रथमयामान्तः* ॥६॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

सनकादिमनुष्यानुहिष्यातिथिभोजनं यदुक्तम्, तत्

“दिवातिथो तु विमुखे गते यत् पातकं वृणाम् ।

तदेवाष्टगुणं प्रोक्तं॑ सूर्यास्ते विमुखे गते ॥

अप्रणोद्योऽतिथिः सायं सूर्यास्ते गृहमेधिनाम् ।

काले प्राप्तस्वकाले वा नास्यानश्चन् गृहे वसेत्” ॥

इति विष्णुपुराणमनुवचनाभ्यां सायमप्यतिथिभोजनोपदेशात्
सनकादिमनुष्यानुहिष्य कर्त्तव्यम् । न तु

प्रभा ।

ननु,—

“सायं प्रातर्मनुष्याणामशनं देवनिर्मितम् ।

नान्तरा भोजनं कार्यमग्निहोत्रसमो विधिः” ॥

इति छृङ्मनुवचने मनुष्याणां सायंप्रातरशनोपदेशात् सनकादीनामपि मनुष्यत्वात् रात्रावपि तदशनार्थं मनुष्यशाङ्कं कर्त्तव्यं भवति । अतएव,

“अप्रणोद्योऽतिथिः सायं सूर्यास्ते गृहमेधिनाम् ।

काले प्राप्तस्वकाले वा नास्यानश्चन् गृहे वसेत्” ॥

* सार्वप्रहरयामान्तः—इति पाठान्तरम् ।

† इंसाँ,—इति पाठान्तरम् ।

परिशिष्टप्रकाशः ।

“पञ्चमे च ततो भागे संविभागो यथार्हतः ।

देवपितृमनुष्याणां कौटानां चोपदिश्यते” ॥

इति दक्षवचनात् दिवसपञ्चमभागमात्रे ।

“सायंप्रातर्मनुष्याणामशनं देवनिर्मितम् ।

नात्तरा भोजनं कार्यमन्वितोत्समो विधिः” ॥

इति द्वहनुवचने मनुष्यपदेन सनकादीनामप्युपादानात् सायं-
भोजनावगमात् । इत्याशङ्कानिरासार्थमाह ।

मुनिभिर्मन्वादिभिर्यत् सायंप्रातर्मनुष्याणां द्विरशनमुक्तं,

प्रभा ।

इति मनुना सायमप्यतिथिभोजनमुक्तम् । तच्चैतत् सनकादी-
नुहिश्य कर्तव्यमित्यायाति । तदिदमाशङ्कग्राह मुनिभिरिति ।

मुनिभिर्मन्वादिभिर्विप्राणां यत् नित्यं द्विरशनमुक्तं, तमर्च्य-
वासिनां न तु दिव्यानां सनकादीनाम् । तदेन सायमवश्यं
कर्तव्यमप्यतिथिभोजनं न सनकादीनुहिश्य कर्तव्यमित्युक्तं
भवति । अशनहयस्य कालमाह अहनोति । तमस्विन्यां सार्व-
प्रथमयामान्तरित्येकं वाक्यम् । तमस्विन्यां रात्रौ । अर्द्देन सहितः
प्रथमप्रहरः सार्वप्रथमयामः, तदन्तः तमस्ये न तु तत्परतोऽपि ।
स्मरन्ति च ।

“षण्मुङ्कते व्यतोते तु रात्रौ प्रोक्ता महानिशा ।

लभते ब्रह्महत्याच्च तत्र भुङ्का च नारद” ॥

सार्वप्रहरयामान्तरिति पाठे अर्हप्रहरेण सहितो याम इति

सायंप्रातर्वैश्वदेवः कर्तव्यो बलिकर्म च ।

अनश्वताऽपि सततमन्यथा किल्विषी भवेत् ॥ १० ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

तत्त्ववासिनां विप्राणां न दिव्यानां सनकादीनाम् । अहनि च
तथा इत्युत्तरार्द्देन सायंप्रातःशब्दौ रात्रिदिनपरावित्युक्तम् । अत
दिवसस्य पञ्चमभागो भोजनकालत्वेन दक्षोक्त एव । रात्रेषु
भागव्यवस्थामाह सार्वप्रथमयामान्तः, न तदूर्धमिति ॥ ८ ॥

अत्तरार्द्दे निगदव्याख्यात एव, तात्पर्यं लिदम्* । पञ्चमे च
तथा भागे इति दक्षवचनात् । तथा—

प्रभा ।

तथैवार्थः । तत्र च प्रथमातिक्रमे कारणाभावात् यामशब्दः
प्रथमयामपरो भन्तव्यः । दिवाभोजने त्वचर्मात्रोपादानेऽपि
दक्षोक्तः पञ्चमयामार्दरूपः कालः प्रशस्तया आदरणीयः ।
यद्यपि रात्रौ आद्वकरणं सामान्यत एवानुज्ञात, तथापि
सनकादीनुहित्यातिथिभोजनस्योपदेशात् रात्रौ चातिथिभोजन-
स्यावश्यकत्ववचनात् तत्र तदुद्देशोऽपि स्यादित्यधिकाशङ्कानिरा-
सार्थमिदमुक्तम् । नित्यश्वाङ्गतु रात्रौ न भवतीति स्थितमेव ॥ ८ ॥

किन्तु सायंप्रातरिति । स्वयमभुञ्जतापि सायंप्रातर्वैश्वदेव-
बलिकर्मणी सततं कर्तव्ये । तदकरणे तु पापी भवतीति । यत्तु,
अनश्वता अतिथ्याद्यनुरोधेन पाकसम्भव एव सायमिति बोध्यम् ।

* तात्पर्यन्तु व्याख्यायते, इति पाठान्तरम् ।

परिशिष्टप्रकाशः ।

“देवानुषीमनुष्यांश पितृन् गृह्णाश देवताः ।
 पूजयित्वा ततः पश्चाद्गृहस्थः शिष्मुभवेत् ॥
 अदत्वा तु य एतेभ्यः पूर्वे भुक्तेऽविचक्षणः ।
 भुज्ञानो न स जानाति स्वगृह्णैर्जग्धमात्मनः ॥”

इति मनुवचनाच्च भुज्ञानेन सकृत् वैश्वदेवबलिकमंगी कर्त्तव्ये
 इत्याशङ्कानिरासार्थं सायंप्रातरनश्चतापीत्युक्तम् । किन्त्वयान्

प्रभा ।

“पुनः पाकमुपादाय सायमप्यवनीयते ।
 वैश्वदेवनिमित्तं वै पद्मा सार्जं बलिं हरेत्” ॥

इति विशुपुराणे पुनः पाकमुपादाय सायमित्यभिधानात् ।
 तेन स्वीयभोजनसभवे पाकं विनापि तदसभवे पाकसत्त्वेऽव
 रात्रौ वैश्वदेवबलिकमंगी दिवा तु सर्वथैवेति तत्त्वकाङ्क्षिरुक्तम् ।
 तदमङ्गतम् । उपादायेत्यस्य कृत्वेत्यर्थस्याश्रुतपूर्वस्य वर्णनीय-
 त्वात् । कल्पनायाः प्रमाणभावाच्च । किञ्च । स्वीयभोजन-
 सभवे पाकं विनापोत्यस्यां कल्पनायां पुनः पाकमुपादायेत्यस्य,
 स्वीयभोजनासभवे त्वतिथ्याश्चनुरोधेन पाकसत्त्वेऽवेत्यस्याच्च कल्प-
 नायां अनश्चतापि सततमित्यस्योपरोधः स्यात् । तदेवं तदुक्तकल्प-
 नायां वचनहयमपि कदर्थितं भवेत् । तस्मात् पुनः पाकमुपा-
 दायेति सुख्यकल्पाभिप्रायेण वचनं वर्णनीयम् । सर्वसामङ्गस्यात् ।
 न त्वितरपरिसंख्यानार्थम् । वाक्यभेदापत्तेः । वैश्वदेवबलिकमंगीः

परिशिष्टप्रकाशः ।

विशेषः अश्वतोऽकरणे प्रत्यवायद्यम् । भोजनकृतमकरणकृतच्च ।
अनश्वतस्त्वकरणमात्रकृतम् । अतएवान्यथा किञ्चिषो भवेदि-
त्याह ॥ १० ॥

प्रभा ।

पुरुषार्थतया तदर्थे पाकस्य सर्वथैव न्यायत्वाच्च । मुख्यकल्पा-
सम्बवे त्वनुकल्पः स्थित एव । स्मरन्ति च ।

“सायं त्वन्नस्य सिङ्गस्य पत्रामन्तं बलिं हरेत्” ।

इति । वसुतसु पाकं पक्कमन्त्रमुपादाय सायमपि पुनर्बलिं
हरेदिति वचनार्थः । प्रधानक्रियान्वयस्याभ्यहितत्वात् । अनयैव
रीत्या,

“चतुर्थामुदितश्वन्दो नेत्रितव्यः कदाचन” ।

इत्यत्र चतुर्थां नेत्रितव्यं इत्यन्वयस्तैरप्युररीकृतः । अथवा ।
सायमपि वैश्वदेवनिमित्तं पाकमुपादायेति विष्णुपुराणवचन-
स्थार्थोऽकामेनापि वाच्यः । अन्यथा वैश्वदेवनिमित्तमित्यस्यान्वया-
न्वयासम्भवादनर्थकत्वापत्तेः । तस्मात् वैश्वदेवनिमित्तं पाकस्य
सुव्यक्तमुपदेशात् तत्त्वकृतां कल्पना सर्वथैवासमीकृताना । तदत्र
वैश्वदेवनिमित्तमित्युपादानात् वैश्वदेवादनन्तरं बलिहरणोपदेशाच्च
वैश्वदेवोऽपि सायं कर्त्तव्यं इत्युक्तं भवति । नारायणोपाध्यायेनापि
अश्वतोऽकरणे प्रत्यवायद्यं भोजनकृतमकरणकृतच्च अनश्वतस्त्व-
करणमात्रकृतमित्युक्तमित्यसु किं विस्तरेण ॥ १० ॥

अमुष्मै नम इत्येवं बलिदानं विधीयते ।
बलिदानप्रदानार्थं नमस्कारः कृतो यतः ॥ ११ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

यत्थमं निदधाति स पार्थिवो बलिर्भवति, अथ यह्नितीयं स
वायव्यो यत्तृतीयं स वैश्वदेव इत्यादिना सूचेण तत्तदेवतोहेशेन
बलिदानमुक्तम् । मन्त्रसु नोक्तस्तमाह ।

अमुष्मै इत्यनेन पृथिव्यादैनामुपादानम् । तेन पृथिव्यै नम-
प्रभा ।

यत् प्रथमं निदधाति स पार्थिवो बलिर्भवति इत्यादिना
गोभिलेन बलिदेवता उक्ताः बलिमन्त्रसु नोक्तः, तमाह अमुष्मै
इत्यादि ।

अमुष्मै नम इत्येवं प्रकारेण बलिदानं क्रियते । नमस्कारेण
बलिदानकरणे हेतुमाह बलिदानेति । दानपदं क्षदभिहित-
भावतया दीयमानपरम् । तथाच यस्मात् दीयमानबलिप्रदानार्थं
नमस्कारः कृतः, तस्मात् अमुष्मै नम इत्येवं प्रकारेण बलिदानं
क्रियते इति समुदितार्थः । प्रदीयते अनेनेति प्रदानं मन्त्र इति
तत्त्वकाराः । प्रमाणार्थमिति पाठे प्रमाणपदं मन्त्रपरमिति
नारायणोपाध्यायाः ।

तदत, अमुष्मै इति देवतानिर्देशः । स्मरन्ति च ।

“अदःपदं हि यद्वूपं यत्र मन्त्रे हि दृश्यते ।

साध्याभिधानं तद्वूपं तत्र स्थाने नियोजयेत्” ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

इत्यादिपदद्यात्मकमस्त्रप्रयोग उक्तो भवति । नमो ब्रह्मण इति

प्रभा ।

इति । इत्येवमित्यत्र, इतिः पूर्वोक्तपदद्यपरामर्शार्थः । एवमिति क्रमार्थम् । एवस्त्र पृथिव्ये नमः इत्यादिरूपो बलिमन्त्रः सिद्धति । प्रदानार्थपदानां स्वधाकारादीनामन्तरेव प्रयोगस्य प्रायशो-दर्शनाच्चैतदेवं प्रतिपत्तव्यम् । अतएव स्वधाकारेण निर्वपेदित्यादि वक्ष्यति ।

अत च नमः पृथिव्यै इत्यादिन्मस्त्कारादिमन्त्रो न तु तदन्तः । नमो ब्रह्मणे इति वासुबलौ विकृतौ तथा दर्शनात् । वैकृतवचनेनापि च अर्द्धिनो दीक्षयन्ति इत्यादिना प्रकृतौ भागव्यवस्थाया दृष्टत्वात् । अमुष्मै नम इति न क्रमपरं, किन्तु अमुष्मै नम इत्युभयमुक्ता बलिदानं विधत्ते । अन्यथा परिशिष्ट-सूत्रविरोधापत्तेरिति परिशिष्टप्रकाशः ।

वयन्तु पश्यामः । इत्येवं बलिदानमिति शब्देन क्रमस्त्रोक्त-त्वात् वैकृतदृष्टक्रमकल्पनाया अवसर एव नास्ति । यत्र हि प्रकृतौ किमपि नोपदिश्यते, तत्रैव विकृतौ दृष्टं परिकल्पयते । इह तु प्रकृतौ विशेषोपदेशात् आकाङ्क्षैव नोदेति कैवावसरो विकृति-परिदृष्टकल्पनायाः । न च परिशिष्टसूत्रयोर्विरोधः । परिशिष्टस्य प्राकृतबलिविषयत्वात् सूतस्य च वैकृतबलिविषयत्वात् अनयो-विरोधशङ्कानवसरात् । किञ्च परिशिष्टकारः खस्यमस्यांतां

NOTE FOR LIBRARIANS.

This second fascicle of the *Karmapradīpa* is a continuation of the first (double) one which was issued in 1909 (as No. 3204) under the editorship of, and with a commentary by, Mahāmahopādhyāya Chandrakānta Tarkālaṅkāra. After the regretted death of this first Editor further progress of the work was suspended for some years, and has now been resumed by the present Editor. This second fascicle runs on without a break from the first double one, in continuation of p. 192; but to mark the change in editorship as well as in the authorship of the commentary, a fresh page-numbering has been started. This has necessitated the repetition of the title of the work as a heading of this second fascicle in order to enable possessors of the book to bind the two parts of the commentary by the two different Editors either separately or together as they prefer. Librarians should note that the new Editor, in accordance with traditional Indian custom, heads his work with an invocation, which does not form part of the work and does not indicate that the work itself is new but only serves as an auspicious beginning at the occasion of his taking up the continuation of it. This invocation should have been separated from the text which follows by a rule. Further, the first words of both the continued text and the commentary are indented which should not be, and it happens that the first letter of the first word of the commentary is a misprint, and should be *स्म* instead of *स्त*. A footnote in Sanskrit on the first page of this fascicle supplies part of the above information.

CALCUTTA,
September, 1923.

General Secretary,
Asiatic Society of Bengal.

कर्मप्रदौपः ।

परिशिष्टप्रकाशः ।

वास्तुबलौ यतो गोभिलेन नमस्कारः कृतः । प्रमाणार्थमिति

प्रभा^(१) ।

मातामहमहाशैलं महस्तदपितामहम् ।

कारणं जगतां वन्दे कण्ठादपरि वारणम् ॥

स्वगुणैकरणार्थं खलु स्वस्य ग्रन्थरचनाप्रवृत्तिमुपक्रमे प्रतिजानाति स्मा । यदि चाचायस्यष्टमेव मन्त्राकारो विनिर्दिष्टः स्यात्, तर्हि प्रतिज्ञोपरोधोऽपरिहरणौयः स्यादिति चन्द्रकान्ततर्कालङ्कारमहाशया मन्यन्ते ॥

तत्राऽयं श्लोकः यदि मन्त्राकारसमर्पकः स्यात्, तर्हि प्रकाशकाराणामुपरि निर्दिष्टोऽयं दोषोऽवसरमाप्नोत्येव, परं तु नाऽयं

(१) इयं प्रभा पूर्वतनभागप्रकाशितप्रभातो विभिन्ना । त्रीतर्कालङ्कारकृतप्रभाशेषो न भवाऽधिगत इति कथमपि भव्यात्यस्य परिशिष्टप्रकाशस्य प्रकाशनमारब्धं तथैवाऽनं प्रकाशनोयं रौत्यमङ्गार्थमिति प्रभाशेषः परिपूरितः ॥ परिशिष्टप्रकाशविवरणमिषण तस्मिद्वान्तखण्डनमेव पूर्वं तर्कालंकारैः कृतम्, मया तु परिशिष्टप्रकाशसिद्वान्तमरक्षणं गोभिलभाष्यं प्रकाशोपरिप्रदर्शितदूषणपरिहारपूर्वकं मद्यात्येयभागं पुनःपूर्वं, पूर्वतनभागं प्रभायां प्रदर्शितानां दूषणानामपि परिहारां भूमिकायामस्य यन्यस्य प्रकाशयिष्यते । सर्वथा मम शुलसंरक्षणाभिनिवेशस्य तर्कालङ्कारसिद्वान्तनिराससाहस्रमिदं सर्वेषां न द्रुखाय भवेदिति विश्वसिमि ॥ इति अनन्तकृष्णशास्त्रो ॥

पाठे प्रमाणपदं मन्त्रपरम् । हेत्वन्नरमाह—

स्वाहाकारवषट्कारहन्तकारा दिवौकसाम् ।

ओको मन्त्राकारसमपकः, किं तु बलिदाने नमश्शब्दप्रयोग-
नियमनार्थः । अत एव—“नमस्कारः कृतो यतः” इत्युत्तरार्ध-
मुपपद्यते । तत्र नमश्शब्दः चतुर्थन्तपदमवहित एव प्रयुज्यमानो
निराकाङ्क्षो भवतीति “अमुष्मै” इति पदस्याऽप्यत्रोपादानं
गम्यकारेण कृतं, न तु पूर्वे चतुर्थन्तपदप्रयोगावश्यकतासूचनार्थम् ।
तथाचाच नमःपदस्य पूर्वे वा निवेशो युक्त उत परमिति निर्णयो
वैकृतवचनानुमारेणैव भवति ॥

अयं भावः—“नमस्कारः कृतो यतः” इति वाक्यं हि
विकृतौ बलिदाने सूचकारेण नमश्शब्दप्रयोगात् प्रकृतावपि
नमश्शब्द एव प्रयोक्तव्य इत्येतदर्थपरमिति तर्कालङ्कारमहाश्या-
नामपि ममतम् । एवं च वैकृतवचनेन नमश्शब्दप्रयोगविषये
श्वस्या क्रियमाणा तत्रेवाचाऽपि तस्य पूर्वप्रयोग एवोपपद्यत इति
तर्कालङ्कारमहाश्यानां प्रकाशखण्डनयुक्तौनां नावकाश इति
सूचयितुं “नमस्कारः कृतो यतः” इत्येतत् वास्तुबलावित्यादि-
पूरणेन व्याचष्टे—वास्तुबलाविति । विकृताविति शेषः ॥

अत्र बलिदानप्रदानार्थं बलिदानप्रमाणार्थमिति पाठद्वयं
वर्तते । तत्र च प्रथम एव पाठ उत्तमः । यतो “नमस्कारः
कृतो यतः” इत्येनेनाच्यः स्वरमं तत्रैव भवति । स्वाहास्वधा-
हन्तकारादयो हि दानार्थमेव प्रयज्ञन्ते, न मन्त्रार्थं इत्यभिं-

स्वधाकारः पितणां तु^(१) हन्तकारो नृणां मतः^(२) ॥

स्वाहाकारादयस्त्वयो देवकर्मार्थतया देवमंबन्धिनः । अतोऽपि नमस्कारेण दैवबलिदानं युक्तम् । स्वधाकारहन्तकारौ तु यस्तात् पितृमनुष्यार्थौ ॥

स्वधाकारेण निर्वपेत्^(३) पितृं बलिमतः सदा ।

तमस्येके नमस्कारैः कुर्वते नेति गोतमः ॥

निर्वपेत् दद्यात् शेषं निगदव्याख्यातम् । आद्यन्तयोः स्वधाभ्यनुज्ञानात् तमस्येके नमस्कारैरिति पूर्वेषक्तो न तु विकल्पार्थ इति ॥ बलौनां प्रमाणमाह—

प्रायेण तं व्याख्याय प्रमाणार्थ इति पाठेऽप्युपपत्तिमाह— प्रमाणार्थमिति ॥

एवं च मन्त्रे नमश्शब्दप्रयोगनियमनार्थमेवाऽयं शोक इति युक्तमेव । न हि “असुखे नमः” इत्यस्यैव मन्त्रत्वे मन्त्रार्थं नमस्कार इति युज्यत इति न “असुखे नमः” इत्ययं मन्त्राकारमर्मर्पक इति “इत्येवं बलिदाने” त्वस्याऽपि प्रकाशकारादृतव्याख्यानमेव युक्तमिति भावः । हेत्वन्तरमाहेति । “नमः प्रथिव्यै” इत्यादौ नमश्शब्दस्यैव प्रयोग इत्यादिः । न तु विकल्पार्थ इति । यथा— “जर्तिलयवाम्वा वा जुहुयात् गवौधुक्यवाम्वा वा न याम्यान् पशून् हिनस्ति नाऽरण्यानाथो स्वल्वाङ्गरनाङ्गतिर्वै जर्तिलाञ्च गवौधुकाञ्च पयमाऽग्निहोत्रं जुहोति” इत्यच जर्तिलविधिरर्थवादस्तथाऽत्रापि

(१) व (ख) ।

(२) कृतः (ख) (ग) ।

(३) नावरात्र्याः (ख) ।

न चावराधी बलयो भवन्ति महामार्जारश्वरणप्रमाणात् ।

महामार्जारकर्णपरिमाणादपकृष्टा अन्तपरिमाणा बलयो न भवन्ति ॥ “अथ बलौन् हरेद्वाह्यतो वान्नर्वा सुभूमिं क्षावा” इत्यनेन सूत्रेणान्तर्वेति गृहमधे एकस्मिन्नेव स्थाने बलिदानमुक्तम्, वाह्यतस्तु “अथापरान् बलौन् हरेद्वदधानस्य मध्यमस्य च द्वारस्य” इत्यादिना भिन्नस्थाने बलय उक्ताः । तत्र यदैकत्र बलयो दौयन्ते तदा यथा दातव्याम्नदाह—

“तमयेके” इत्यर्थवाद् एवेति भावः । **महामार्जारेति ॥**
अनुष्टुपर्वपरिमाणं इति तु भड्भाष्यं ॥

अथ बलौन् हरेदिति । इदं हि सूत्रम् “अथ हविष्य-स्यान्नस्योद्दृत्य हविष्यैर्यज्ञनेरूपमिच्चाऽग्नौ जुङ्गयात् तृष्णौ पाणिनैव” इति सूत्रानन्तरं प्रवृत्तमिति कारणेन अथशब्दस्य पूर्वप्रवृत्तार्थत्व-मुररौक्त्य होमावशिष्टेनैवान्नेन बलिहरणं इति गोभिलसूत्रभाष्ये चन्द्रकान्तर्कालङ्कारमहाग्राय वर्णयन्ति ।

तत्र च होमावशिष्टस्य बलिहरणमिदं प्रतिपत्तिरूपं मंपद्यते इति स्विष्टकृदादौनां पुरोडाशाद्यप्रयोजकत्वत् बलिहरणस्यापि हविष्यान्नाप्रयोजकत्वेन हविष्यान्नस्य केनाऽपि निमित्तेनावशिष्टस्य नाशे बलिहरणलोपः प्राप्नोति । अतः पूर्वतनसूत्रगतस्योद्दृत्यपदस्य पृथकृत्येर्थमङ्गौकृत्य बलिहरणार्थत्वमेव हविष्यशेषस्याऽङ्गौकरणीयम् । अत एवोत्तरत्र “पिण्डवच्च पञ्चिमा प्रतिपत्तिरिति

एकच चेत् हृतस्ता^(१) भवन्तौतरसंसक्ताश्च ॥ ८ ॥
सुव्यक्तमिदम् ॥

अथ तदिन्यासः—

द्विपिण्डानिवोत्तरांश्चतुरो बलौन् निदध्यात् ॥

भूमिनिधानादेव प्रतिपत्तिमुच्यते, न तु बलिहरणस्यैव ।
तथाच पृथक्तात्त्रशेषलोपेऽप्यन्तर्नाल्लेण बलिहरणं कर्तव्यमेव ।
अत एव बलिहरणस्य मात्राददृष्टार्थत्वं न तत्रार्थत्वं इति तर्का-
लङ्कारमिद्वान्त उक्तभावगतः उपपद्यते । न ह्युपयुक्तः कुचाऽपि
करणम् । अतएव— “पुरोडाशकपालेन तुषानुपवपति”
“प्रयाजशेषेण हत्वैव्यभिघारयति,” इत्यादौ वृत्तौयाया द्वितौ-
यार्थत्वमिद्वान्तो मौमांसकानामुपपद्यते ॥

अत्र चान्त्रेन बलिहरणं दृश्यं न नियमविधिरिति तर्का-
लङ्कारमहाशया यददन्ति, तत् मर्व द्रव्यविधयो नियमविधयः
इति मिद्वान्तविरुद्धम् । यदत्र नियमविधिलेऽन्तस्य प्रतिनिधि-
शास्त्रविरोधापत्तिरिति तैरेवोक्तम्, तदपि “मोमेन यजेत्”
इत्यादिषु नियमविधिषु सत्त्वपि “यदि सोमं न विन्देन पूतौ-
कानभिषुणुयात्” इति प्रतिनिधिनियमदर्शनात् चिन्त्योप-
पत्तिकम् ॥

बलौनां मन्त्रमाहेति । “पृथिव्यै वायवे” इत्यादिक-
मेव मन्त्रस्तरूपम्, नमश्शब्दादिकं तु लौकिकमेव वा, “इषेवेति

(१) चेदविप्रकृष्टा भवन्तौत (ख) ।

अथेति वाक्योपक्रमे । एकत्र दानपत्रे बलौनां विन्यासः
आरोपः उच्यते इति शेषः । यद्युपक्रमेण चतुरश्चतुरो बलौनर्प-
येत्, तर्हि वृद्धिपिण्डानिवेत्यनेन पुच्छौभावेन नोच्चरोच्चरता
किंतु पङ्क्तिक्रमेणेत्युक्तमिति ॥

बलौनां^(१) मन्त्रमाह—

पृथिव्यै वायवे विश्वेभ्यो देवेभ्यः प्रजापतय इति ॥

शाखामाच्छिनन्ति ॥ इति विनियोगविधनुमारेण द्विनद्विप-
दाधाहारवत्, उत नमश्शब्दघटितस्यैव मन्त्रलं वा इति विशये
वास्तुबलौ विकृतौ नमश्शब्दघटितस्यैव मन्त्रवादत्राऽपि प्रकृतौ
तद्वटितस्यैव तत्र युक्तं इति प्रकृतमन्त्रस्य न स्वाहादिघटितलं
किन्तु नमश्शब्दघटितलमित्यादिनिर्णय इव नमश्शब्दादिलनिर्ण-
योऽपि विकृत्यनुमारौ युक्तं एत् । तत्र यदि प्रकृतौ नमश्शब्दा-
दिलं मन्त्रस्य निर्णयते स्यात्, तर्हि विकृत्यनुमारौ निर्णयोऽत्र न
मन्त्रवेत्, न चैतद्विति, पृथिव्यै इत्येवमेव मन्त्राकारस्याऽत्र निर्देशात् ॥

एतेन— विकृतौ वचनात् नमश्शब्दादिलेऽपि प्रकृते न तद्वि-
वक्तिं— इति गोभिलभाष्ये चन्द्रकान्तर्कान्तर्कारमहाश्योक्तं—
परास्तम्; अत्र हि पृथिव्यै इत्यस्य बलिदाने विनियुक्तस्य न
स्वाहादिघटितलमिति हि निर्णयो वास्तुबल्यनुमार्यवेति प्रकाश-
कारैः “नमस्कारः कृतो यतः” इत्यस्य वास्तुबलाविति व्याख्या-
करणेन सूचितमिति नार्धजरतौयन्यायाश्रयणं युक्तम् ॥

एतैर्मन्त्रैः एकं चतुष्कं प्रवैक्तिविन्यासक्रमेण दद्यात् । अतश्च-
तुर्थन्तादधिको नमस्कारोऽपि प्रयोज्यः असुम्भौ नमः इत्यभि-
धानात् ॥

अत्र च नमः पृथिव्यै इत्यादिनमस्कारादिर्मन्त्रो न तु
तदन्तःः “नमो ब्रह्मण्” इति वासुबलौ विकृतौ तथा दर्शनात्,
वैकृतवचनेनाथ “धिनो दीक्षयन्ती” त्यादिना प्रकृतौ भागवत्प्रसाद्या
दृष्ट्वात्, “असुम्भौ नमः” इति न तु क्रमपरं किंतु “असुम्भौ
नमः” इति पदद्रव्यमुक्ता बलिदानं विधत्ते । अन्यथा परिवि-
शिष्टसूत्रविरोधापत्ते ॥

सव्यत एतेषामेकैकस्यैकैकमङ्ग्ला आषधिवनस्पतिभ्य
आकाशाय कामायेति ॥

सव्यत एतेषां चतुर्णा वामतः, स्खदक्षिणतो दक्षिणोपचारेण
नमोऽङ्गः” इत्यादिमन्त्रेषपरं चतुष्कं निदध्यात् ।

एकैकस्य दद्यादिकैकं बलिमिति ॥

ब्रह्मण इति । अयमेव ब्रह्मण इति मन्त्रो विकृतावपि
नमश्चादिः प्रयुक्तः सूत्रकारेण, न तु तत्र मन्त्रान्तरविवक्षा :
गौरवादित्येकस्यैव मन्त्रस्य प्रकृतिविकृतिभेदेनानुप्रवैभिदो न युक्त
इति भावः । निनयेदिति वचनादिति । “अथैतद्वलिङेष-
मङ्ग्लरभ्यामिच्यावस्तुत्वे दक्षिणा निनयेत् पितृभ्यो भवति” इति
सूत्रे पितृवलिदाने निनयेदिति वचनात्—

“स्खधाकारेण निनयेत् पित्र्यं बलिमतः सदा ”

एतेषामपि मन्यवे इन्द्राय वासुकये ब्रह्मण इति ॥
एतेषामपि मन्यत इति शेषः ।

सर्वेषां दक्षिणतः पितृभ्य इति ॥

मर्वबलिदक्षिणतः स्वामनो वामोपचारेण पितृभ्यः इति
मन्येण निनयेदिति वचनात् स्वधान्तेन बलिं निदध्यात् ॥ तत्र
“चतुर्धा बलिं निदध्यात्” इति सूचात् बलिचतुष्टयमाचमन्यं
सकृदग्रहीत्वा चतुर्षु स्यानेषु निदध्यात्, बलिं इत्येकवचनाच्च-
तुर्धेति वचनाच्चेति गोभिलभाष्यकाराभ्यां भट्टनारायणवल्लभोमाभ्या-
सुकम् । एतच्च सकृत् सेकपच्चे, नलनविधानसेक इति वच्यते ।

इति वचनानुमारेणाच्च स्वधान्तलसेव युक्तमिति भावः ॥

कामनायां सत्यामिति । बलिदानं हि क्रियारूपं सत
एव पुरुषार्थमाध्यन भवितुमहतौति न दध्यादौनामिवाचाऽश्रया-
पेच्छेति नाऽत्र काम्येन नित्यवाधः काम्यानामेषामङ्गलेऽपि संभव-
तौति कामनायां सत्यां समुच्चय एव न विकल्पः । यत्र हि
ब्रौहियवादौ तृतीयावगतनिरपेक्षसाध्यनलस्य समुच्चयाङ्गीकारे
बाधापत्तिसत्त्वैव समुच्चयो न क्रयादौ धातुवोष्टे ॥

गृह्णान्तरोक्तकमानुमारेणेति । सर्वशाखाप्रत्ययन्याये-
नेति शेषः । न स्यातामिति । पूर्वमिति च । एवं च
मामान्यहोमानामपि काम्यवत् समुच्चयैनैवानुष्टानयोग्यानां यत्र
कुचाऽप्यलुष्टाने प्रमक्त आगन्तुकानामन्ते निवेश इति न्यायेनान्त-
एवाऽनुष्टानमिति सिद्धम् ॥

चतुर्दश नित्याः, आशास्यप्रभृतयः काम्याः, सर्वेषामुभयतोऽपि परिषेकः पिण्डवच्च पश्चिमा प्रतिपत्तिः ।

एतेन पृथिव्यादिदेवतास्तुर्दशवलयोऽहरहस्तावश्यं देयाः ॥
 “स्त्रयं लेवाशास्यवलीन् हरेद्यवेभ्योऽशात्रौहिभ्यो व्रीहिभ्योऽस्याय-
 वेभ्यः स त्वाशास्यो नाम बलिर्भवति” इति सूत्रेण यवमस्यपाका-
 दारभ्य व्रीहिस्यपाकपर्यन्तं व्रीहिस्यपाकाच्चारभ्य यवमस्यपाक-
 पर्यन्तं बलिदयमाशास्यबलिपदवाच्यं काम्य दौर्घायुष्टफलकमुक्तं ।
 कामनायां मत्यां देयमिति मिद्दूम् । देवता चाच व्रीहियवावेव ।
 तथाच गत्यान्तरम्—

“यद्यैर्यवेभ्य आवापो व्रीह्यत्यन्तरधो बलिः ।

यत्तु-गौभिलभाष्टे तर्कालङ्कारमहाश्रयैः—स्त्राखोक्तहोमेनैव
 फलमिद्दौ प्रयोजनाभावान्ते ममुच्य इति निरूपितम्, यच्च
 भामान्यहोमादीनामपि काम्यतयाऽन्ते मन्त्रिवेशेऽपि नित्यतया
 न मन्त्रिवेशोऽन्ते इति चोक्तम्, तदिदं चिन्त्यम् । न हि सामान्य-
 होमसहितस्यैव स्त्राखोक्तस्य होमस्य मर्वेशाखाप्रत्ययन्यायेन
 फलसाधनत्वे स्त्राखोक्तमादेण फलमिद्दिः, न हि सामान्यहोमा-
 नामपि काम्यतयैवान्ते मन्त्रिवेशविवक्षायां “न स्यातां काम्यमामान्ये”
 इति श्लोके सामान्यपदप्रयोगः सार्थको भवतौति मर्वेममुच्यपत्त-
 एवाच युक्तः ॥

अग्निधन्वन्तरिविश्वदेवहोमानां गौतमोक्तानां तु अनाहिताग्न्य-
 धिकारिलादनाहिताग्निप्रयोगे समुच्चयेऽपि नाहिताग्निप्रयोगे मः,

ब्रौहिभ्यो ब्रौहिभिः पूर्वं यवोत्पत्तेर्जिजौविषोः ॥” इति ।

गोभिले: “यवेभ्यो ब्रौहिभ्य” इति निर्दिष्टयोः कल्पनालाघवात् देवतालमवसौयते ॥ प्रस्तुतिपदेन रौद्रं यज्ञादिबलौनां च यहणम् । तथाच गत्यान्तरम्—

“यज्ञाणे चोदकं दद्याद्यज्ञैतत्त इति ब्रुवन् ।

आरोग्यमस्य तेन स्यात् मायं रौद्राद्यथेष्टिम्” ॥

यत्कामयते तद्रौद्रबलिना मिथ्यतौति ॥ रौद्रबलिश्च गोभिले-नायुक्तः— “विश्राणिते फलौकरणानामाचामस्यापामिति बलिं हरेत् म रौद्रो भवतौ”ति ॥ अस्यार्थः दत्ते मर्वेभ्योऽत्रे (पाके नक्त) फलौकरणानि कणाः, आचामो भक्तमण्डः आप इत्यैति-स्मिभिः बलिर्जीयः म रौद्रो भवतौति । तथाच परिशिष्टम्—

“आचितं शकटं प्राङ्गद्राणः स्यात् कांसमानकः ।

कञ्चुकाश्च कणाश्चैव फलौकरणकक्षुणाः ॥” इति ।

तेषां परिषिकश्च मक्तुं प्रत्येकं वा । तथाच सूचम्—“मक्तदापो निनौय चतुधां बलिं निदध्यात् मकुदन्ततः परिषिञ्चेत् ।” इति । प्रतिनिधानमेकैकसेकपचे बलिचतुष्टयस्य न मकुद् यहणं किंतु प्रत्येकमेव ; अन्यथा दक्षिणहस्तेन सेकामंभवात् ।

तत्र प्राप्तेरेवाभावात् । एवं च गोभिलभाष्ये तकालङ्कारमहाश्यैः “प्राजापत्या पूर्वाङ्गतिर्भवति” इति सूचे अग्निधन्वन्तर्यादीनां विकल्पो वा मसुच्यो वेति यो विचारः कृतः, म मर्वेऽपि निरालम्बन एव ।

“पिण्डवच्च पश्चिमा प्रतिपत्तिः” इत्यस्यायमर्थः । देवतोद्देशेन त्यक्तानां क्षतोपयोगानां भूमौ निधानं प्रथमप्रतिपत्तिः, “यदाहवनौये जुहोति” इत्यादौ देवतोद्देशेन त्यक्तस्यामौ प्रक्षेपवत् पिण्डानामपि पित्रुद्देशेन त्यक्तानां स्तरणनिधानेन प्रथमा प्रतिपत्तिः । पश्चिमा तु—

एवं निर्वपणं क्षत्वा पिण्डांस्तांस्तदनन्तरम् ।

गां विप्रमत्तमग्निं वा प्राशयेदप्यु वा चिपेत् ।”

इति मन्वाद्युक्त्या एतद्वच्छैनामपौति । अत्र यद्यपि गोभिन्नेन नित्यबस्तिस्याने मन्युद्देवतान्तरवल्लौनुक्ता रक्षोबलिः पित्रवल्लिश्चोक्तः । इन्द्रादिबलित्यर्थं तु नोक्तम्, तथाऽपि बासुवल्लौ दशदिन्द्रु इन्द्रादिभ्यो दशबलिदानमुक्ता ॥ “प्राच्युद्भवित्वा चौभ्योऽहरहर्हर्नित्यं

तथा हि— तत्र हि मसुच्यायोगे युक्तयः— १. स्वशाखोक्तेन भिद्वावितरवैश्यर्थम्, २. प्राजापत्याङ्गतेरुक्तसूचे भर्वतः पूर्वत्वाभिधानविरोधः, ३. “बङ्गल्यं वा स्वगृह्णोक्तं यस्य कर्म प्रकौर्तितम्” इति गृह्णपरिशिष्टविरोधः, ४. भर्वां होमानां प्रधानत्वेनागुणत्वादपमहारायोगः, ५. देवताभेदेन कर्मक्यायोगः ; ६. “प्राजापत्या पूर्वाङ्गतिर्भवति मौविष्टृक्त्युत्तरे”ति दूयोरेव परिगणनेन पूर्वोत्तरत्वान्वानं चेति षडभिहिताः ॥

तत्र प्रथमा युक्तिः पूर्वमेव निरस्ता । प्राजापत्याङ्गतेः स्थिष्टकृदपेक्षया यत्पूर्वत्वमभिहितं नहि तत् ततः पूर्वं कमपि होमं

प्रयोगः” इत्यनेन सूचेण प्राच्युद्भाधोदिक्षु चे वास्तुकर्मणि बलि-
दग्धकर्मथे इन्द्रब्रह्मावासुकिदैवत्याः बलय उक्ताः तैरहरहर्नित्य
बलिमथे देया इत्युक्तम् । ततश्च गृह्यान्तरोक्तकमानुसारेण मन्त्र-
बलेनन्तरमिन्द्रवासुकिब्रह्मदैवत्या बलयो देयास्ततो रक्षपित्रबलौ
इति ॥

न स्यातां काम्यसामान्ये जुहोतिबलिकर्मणौ ॥
पूर्वं नित्यविशेषोक्तजुहोतिबलिकर्मणोः ॥

दिविधं बलिकर्म काम्यं आशास्यादि, नित्यं च पार्थिवादि-
चतुर्दशकर्म, तथा होमोऽपि नित्यः प्राजापत्यः स्त्रिष्ठक्षटादिरूपः,
काम्यः काम्याधिकारे श्रुतावुक्तः—“मदा भोजनस्योपनौतस्यायमग्नौ
जुङ्गयात् श्रग्ने विवस्त्रदृष्टमः इति पूर्वेण बलिं चोक्तरेण कुर्यात्
बङ्गपशुधनधान्यो भवतौति” तथा विशेषोपदिष्टे गृह्योक्ते

वारयितुं शक्नोती इति नैतस्मृतं अग्निधन्वन्तर्यादिहोमनिषेधेऽपि
ममर्थं भवितुमर्हति । अस्तु वा तन्निषेधममर्थम् । एवमप्युक्तसूच्चम्य
आहिताम्याधिकारिकप्रयोगविषयत्वात् गौतमोक्तहोमानामनाहि-
ताग्निविषयत्वाच्च नाऽनेन समुच्चयनिरामः संभवतौति न द्वितीय-
हेतोरवसरः ।

एतेन—षष्ठेतरपि—व्याख्यातः । मर्वशाखाप्रत्ययन्याये मति
हि गृह्यान्तरोक्तानां गृह्यान्तरेऽनुपसंहारवर्णनं तत्त्वायोक्तव्यनिन-
बन्धनमेवेत्यत्र न विवादः । अत्र च तेषामवलम्बो यद्यपि “बङ्गन्तं
वा खगृह्योक्तं” इति वचनं वर्तते; तथाऽपि तस्य तन्व-

ग्राहिविशेषनियते होमबल्किर्मणौ संहितापुराणोक्ते च सामान्य-
धर्मरूपे । तथाच—

“अग्नेः सोमस्य चैवादौ तयोश्चैव समस्तयोः ॥

इत्यादि । विष्णुपुराणं च

“देवा मनुष्याः पश्वो वयांसि”

इत्यादि ॥

तत्र काम्यसामान्ये विहिते होमबल्किर्मणौ न नियविशेष-
विहितयोर्होमबल्किर्मणोः पूर्वं कर्तव्ये ॥

काममन्ते भावयेत्^(१) न तु मध्ये कदाचन ।

नैकस्मिन् कर्मणि तते कर्मान्वत्तायते यतः ॥

वार्तिकभाङ्गदौपिकादावशक्तविषयत्वस्यापनात् अग्रकानां च
नियेष्वङ्गविशेषलोपस्याकिंचित्करत्वात् नैतत् समुच्चयनिरामाभि-
प्रायमिति हतोययुक्तिरपि नावसरति ।

एतेन— चतुर्थयुक्तिरपि— व्याख्याता । अत्र ह्यनाहितान्य-
धिकारिकं प्रयोगान्तरविधानं विवक्षितम् न तत्समुच्चितस्य प्रयोगस्य
विधानं दृश्यते; पञ्चाङ्गतौनां विहितत्वादिति न दोषात् ।
आग्नेयाग्नौषोमौयोपांशुयाजादौनां भिन्नानां प्रधानानामपि कर्मणां
समुच्चयदर्शनात् न कर्मभेदोऽसमुच्चयप्रयोजक इति युक्तिसुक्तमिति ॥

उक्तं हि तेरपि—अनाहिताग्ने यंत् कर्तव्यं तदप्याह कात्यायनः—

“अग्न्यादिगौत्तमेनोक्तो होमश्शाकल एव च” ।

(१) काममन्ते भवेयाताम् (ख) ।

परंतु नित्यविशेषविहितयोरन्ते सामान्यकाम्ये कर्तव्ये, मध्ये तु न कदाचन कर्तव्ये । अत डेतुमाह— नैकस्मिन् कर्मणौति । निगदव्याख्यातम् । अत एव “मदा भोजनस्योपनौतस्ये”ति अत्युक्त-काम्यहोमे वलिं चोत्तरेणेत्यन्त एवोक्तम् ॥ काम्यमित्यनेन सामान्य काम्ययोर्नवश्यकता(काम्यस्त) किंतु करणेऽभ्युटयोऽकरणे प्रत्यवाया भाव इति गम्यते । अत एव गृह्णान्तरम्—

स्वयमेव हरेत् काम्यान् बलौन् यावद्गृहे वसेत् ।

आतुरले प्रवासे च न (१)तद्गृहवल्लिभवेत् ” ॥ इति ॥

इति लिखद्विरन्यादिहोमस्यानाहिताग्निविषयत्वं इत्यन्याधि-कारिकाणामन्यत्र ममुच्यप्रसङ्ग एव नान्तौति सर्वविदितमिदम् । तदेतत् मवें मनसि निधायाह—काम्यमित्यनेनेति । काम्य-स्येति ॥

यद्यपि मात्रकायां सामान्यकाम्ययोर्नवश्यकतेत्येव पाठो दृश्यते : तथाऽपि अतएव गृह्णान्तरम्—

“स्वयमेव हरेत् काम्यान् बलौन् यावद्गृहे वसेत् ” ।

इति स्वोक्तार्थोपष्टम्भायें काम्यमात्रविषयवचनोपन्यामात् काम्य-पर्टेन काम्यस्येव सामान्यस्यानावश्यकतागमकताऽभावाच्च काम्यस्येति पाठ एवाच ममुच्चितः प्रतिभाति ॥

अग्न्यादिर्गौतमेनोक्त इति । अत च मौत्रवल्लिमहिता-न्यादिहोमः पौराणवल्लिमहितशाकलहोमः सर्ववल्लिमहितहोम-

(१) च लोपो गृहवल्लिरिति पाठान्तरम् ।

अग्न्यादिगैतमेनोक्तो होमः शाकल एव च ।

अनाहिताग्नेरैष युज्यते बलिभिः सह ॥

अग्न्यादिरग्निर्धन्तरिविश्वदेवा प्रजापतिः स्त्रिष्टुकदिति गोतमेन योऽग्न्यादिदेवताको होम उक्तः, ये च दिग्देवताभ्यश्च यथाख्यमिति बलय उक्ताः, यथा अन्नायनरुचकारेणा श्रावष्टौ शकलान्याहवनौ ये प्रहरेयेयुर्देवकृतस्यैनमः” इति यूपस्य शकलाष्टकेन देवकृतस्यैत्यादि-मन्त्रैः शकलहोम उक्तः सोऽनाहिताग्नेरेव ॥ तथा प्रणवपरिग्रिष्ट-

दद्यमिति कल्पत्रयं प्रतिभाति । तत्राऽऽद्य दद्य रघुनन्दनादिमतम् । तकालङ्कारोऽद्वृतपितृदयिताकारादिमतं वृत्तौयमिति विवेकः । तत्र ‘एव चेति चशब्दस्य समुच्चयवाचित्वस्यैव प्रमिद्वृत्वात् वृत्तौयमतमेव युक्तमित्यभिप्रायेण आचष्टे— अग्न्यादिरिति ॥

“अनं व्याहृतिभिः पूर्वे झला मन्त्रैश्च शाकले ।

भृतेभ्यश्च बलिं दला ततोऽश्रीयादनग्निकः ॥”

“अनग्निकस्तु यो विप्रो ह्यनं व्याहृतिभिः स्वयम् ।

झला शाकलहोमैश्च शिष्टात् भृतबलिं हरेत् ॥”

इत्यग्निपुराणयोगयाज्ञवल्क्यप्रणवपरिग्रिष्टस्त्रियन्तरगतेषु वचने-व्यपि होमदद्यस्यैव बलिभिः समुच्चयोऽभिधौयते ॥

अत्र हि “व्याहृतिभिर्झला” इत्यनेन प्रधानहोमस्याऽपि संयह उक्तप्राय एव । यत्तु तर्कालङ्कारमन्ताग्नयैः गोभिलभाष्टे कल्पान्तरपरलादामां सृतीनां केवलशाकलहोमाभिधानं न दोषायेति व्यवस्थापितम् । तत् कुचाऽपि कल्पे पूर्वतनकल्पदद्यस्या-

अन्नं व्याहृतिभिर्जला तथा मन्त्रैश्च शाकलैः ।
 भूतेभ्यश्च बल्लिं दला ततोऽग्नौयादनग्निकः ॥ इति ॥
 तथा अग्निपुराणेऽप्युक्तं— “अन्नं व्याहृतिभिः पूर्वं जला”
 इत्यादि ॥

आहिताग्नेश “प्राजापत्या पूर्वाङ्गतिभवति स्थिष्टकुटुम्बे” ति
 गोभिलोकमाङ्गतिद्वयं चतुर्दशबलय इत्येतावन्माचं न तु गौतमोक्त-
 दिग्देवताबलय इति ॥

विवक्षितत्वादनवसरमेव तथाच कौथुमानामन्येषां च सर्वेषां
 मसुच्चय एव होमदद्यस्याऽपि विवक्षित इत्येव युक्तमित्यभिप्रायेण्वाऽन्नं
 परिशिष्टप्रकाशकाराणां कौथुमादिगच्छं विनैवोक्तश्चोक्तविवरण-
 मुपपन्नमेव ॥

आश्वलायनेति । एतेन— गृह्यान्तरोक्तं गृह्यान्तरानु-
 मारिभिः नाऽनुसरणौयमिति—परास्तम् । यथाचाऽन्नं शाकलहोमे—
 “षड्द्विद्वक्ततस्येति मन्त्रवद्विर्यथाक्रमम् ।”

“वेश्वानरं ममभ्यर्च्य माज्यं पुष्प्याक्षतैरपि ।”

इत्यादिव्यामस्कान्दपुराणवचनेषु च षड्द्वादशमन्त्यान्तरनिर्देशं
 विकल्पः । तत्र च व्यवस्थोदितहोमादिवत्तथाऽन्यत्र विस्तरः ॥

अत्र च होमे शाकले स्वाहाकारो नाम्नोति सायणादिमतम् ।
 अत्र च— “अष्टावष्टौ शाकलान्याहवनौये प्रहरेयुः देवकृतस्येत्य-
 तत्प्रभृतिभिरिकारान्तरिति” द्राह्यायणसूत्रं प्रमाणम् । अत्र हि—
 इकारान्तैः प्रहरेत इत्यक्ष्याऽवगम्यते नाऽन्नं स्वाहाकारप्रथयोगोऽपेचित

स्थृद्वाऽपो वौक्षमाणोऽग्निं द्रुताज्जलिपुटस्तः ।

वामदेव्यजपात् पूर्वे प्रार्थयेत् द्रविणोदसम् ॥

वसुभिर्क्षेद्वृताश्नात्” इति श्रुतेद्रविणदसमग्निं याचेत् ।
मान्तलं च निरुक्तमिति । शेषं निगदव्याख्यातम् । किं याचेत
केन मन्त्रेणेत्यत आह—

आयुरारोग्यमैश्वर्यं धृतिं सत्यं बलं यशः ।

तेजो वर्चः पश्चन् बौजं ब्रह्म ब्राह्मण्यमेव च ॥

इति । यत्र हि वचनाविरोधस्तदैव स्वाहाकारो मन्त्रान्ते नियतः, न चाऽत्र स इति स्वाहाकारप्रयोगं विनैव मन्त्रोच्चारणम् । यथा सूक्तवाकेन प्रस्तरप्रहरणे न स्वाहाशब्दप्रयोगस्तदिति भावः । एतेन— मन्त्रान्ते स्वाहाकारनियमादत्रापि स्वाहाकारोऽपेक्षित एवेति गोभिलभाष्ये तर्कालङ्कारमिद्वान्तश्चिन्त्योपपत्तिकः— इति सूचितम् ॥

अन्तमिति ॥ अत्र च श्लोके शाकलहोमादीनां बलिसाहित्यं यत् वर्णितं तत्र बलयोऽपि गौतमोक्ता एव वा, उत गृह्णोक्ता एव वा इति संशये गोभिलभाष्ये तर्कालङ्कारमहाशया वर्णयन्ति— “बलयस्तनाहिताग्नेरपि गृह्णोक्ता एव । न ह्यत्र “अस्यादि- गौतमेनोक्तः” इति होम इव बलिषु ‘गौतमोक्तैरिति विश्वासो- इवगम्यते, येन तेषामेवाऽपि यहणं स्थात्”— इति ।

तत्र “बलिभिः सहे”ति बलौनां येन माहित्यं वर्णितं तत्र

सैभाग्यं कर्मसिद्धिं च कुलज्यैष्यं स्वकर्तृताम् ।

सर्वमेतत् सर्वसाक्षिन् द्रविणोदो विधेहि नः ॥

यशः ख्यातिः, तेजो धृष्टता, वर्चः शरीरकान्तिः बौजं
धान्यादिधातुविशेषो वा, ब्रह्म वेदः, ब्राह्मण्यं ब्राह्मणकर्म
स्वकर्तृता निर्विघ्नकर्तृता ॥

इति वैश्वदेवप्रकरणम् ॥

गौतमोक्तस्य विशेषस्य निर्देशेन प्रत्यासन्न्या बलौनामपि तदुक्तानामेव
ग्रहणं भवतोति न गृह्णोक्तानां बलौनामनाहिताग्निविषयत्वम्, तेषां
तु गृह्णोक्तहोमानामिवाऽहिताग्निविषयत्वमेवेति विवेचयन्ति
परिशिष्टप्रकाशकाराः—आहिताग्नेश्चेति । चर्खर्थः । स्पृष्टाऽपो
वौश्वमाणोऽग्निमिति । ततः काम्यवलिहरणानन्तरम् ॥

वैश्वदेवोऽन्नमंस्कारार्था वा उतादृष्टार्था वोति विषये विस्तरेण
गोभिलभाष्ये तर्कालङ्कारमहाशयैमस्यादृष्टार्थत्वं माधितम् । एवं च
हविशेषस्यैव नेयं प्रतिपत्तिरिति मिद्यतौति प्रवैसेव निरूपितमुद्धृत्य
पदखारस्यादिनेति सर्वमनवद्यम् ॥

इति वैश्वदेवप्रकरणम् ।

अथ ब्रह्मयज्ञप्रकरणम् ।
 न ब्रह्मयज्ञादधिकोऽस्ति यज्ञो
 न तप्रदानात् परमस्ति दानम् ।
 सर्वेऽन्तवन्तः क्रतवः सदाना
 नान्तो हृष्टः कैश्चिदस्य दयस्य ॥

ब्रह्मयज्ञात् जपरूपात् श्रेष्ठो यज्ञो नास्ति । ब्रह्मदानात् अध्यापनरूपात् न श्रेष्ठदानमस्ति । हेतुगाह— सर्वे क्रतवः सर्वाणि दानानि विनाशवन्ति विनाशिस्तर्गादिरूपफलवन्तीत्यर्थः । अस्य तु दयस्य ब्रह्मदानजपरूपस्य कैश्चिदपि न विनाशः सम्भव इत्यर्थः । अत्राप्यविनाशित्वमविनाशमोक्षफलत्वात् तथाच मनुः— “ब्रह्म-सार्वितामिति । तथाच—

ब्रह्मयज्ञात् जपरूपादिति । यद्यपि ब्रह्मयज्ञशब्दः “अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः” इत्यादिवचनात् ब्रह्मप्रदानपर एव ; तथाऽपि गौण्या श्रुतिजपोऽपि ब्रह्मयज्ञपदबोध एव । तदुक्तम्—
 “वेदमादित आरभ्य शक्तिर्हरहर्जपेत् ।
 यश्च श्रुतिजपः प्रोक्तो ब्रह्मयज्ञः स उच्यते” ॥ इति ॥
 भट्टभाष्य—

“गुरावध्यनं कुर्वन् शशूषादि यदाचरेत् ।
 स सर्वा ब्रह्मयज्ञः स्यात् तत्त्वपः परमुच्यते ॥”
 इति गुरुसकाशादध्ययनमपि ब्रह्मयज्ञ इति वर्णितम् । तथा च “मुख्यो ब्रह्मयज्ञोऽध्यापनं गौणमितरत्” इति परिशिष्ट-

वेदमेव जपेन्नित्यं यथाकालमतन्द्रितः ।
 तं ह्यस्याहुः परं धर्मसुपधर्मोऽन्य उच्यते ॥
 वेदाभ्यासेन सततं दानेन तपसैव च ।
 अद्रोहेण च भूतानां जातिं स्मरति पौर्विकौम् ॥
 संस्मरन् पूर्वजातिं च ब्रह्मैवापद्यते जनः ॥

ब्रह्माभ्यासेनाजस्तमनन्तं फलान्तरमाह—

क्वचः पठन् मधुपयः कुल्याभिस्तर्पयेत् सुरान् ।
 घृतामृताद्यकुल्याभिर्यजुषां^(१) पठने सदा ॥
 कुल्या अल्या नदौश्चैव क्वचमेष्या हि च स्तुतिः ॥

प्रकाशकाराश्यः । वच्यति चोपसंहारे— “तत्स्वाध्यापनात्मक-
 ब्रह्मयज्ञो मुख्यस्तदभावे जपः” इति । तत्र च मुख्याधिकारिणां
 दौर्लभ्यात् गौणस्यैव प्रथमतो विधिरत्र कियत इति भावः ॥

अस्य च ब्रह्मयज्ञस्य त्रयः कालाः—

स चाऽवर्कांकृ तर्पणात् कार्यः पश्चादा प्रातराङ्गतेः ।
 वैश्वदेवावसाने वा नाऽन्यत्रेति निमित्तकात् ॥

इति कात्यायनवचनेनावगम्यन्ते । तत्र यदि ब्रह्मयज्ञस्य तर्पणात्
 प्रागेवानुष्ठानं विवक्षितम्, तर्हि न कालचयं निरूपितं भवति ।
 एवं च— “पश्चादा वैश्वदेवावसाने वा” इति वा शब्दप्रयोगोऽपि
 बाधितो भवतौति द्वितीयादिकालसिद्धिर्थमेवमत्र व्यवस्था कात्या-

(१) यजस्य पठन् (ख)

सुत्यालंबनं च बङ्गतरमधुपयःपानजन्यविस्तिः, एवमुत्तरवापि
वाच्यम् । शेषं सुगमम् ।

सामान्यपि पठन् सोमष्टकुल्याभिरन्वहम् ।
मेदःकुल्याभिरपि च अथर्वाङ्गिरसः पठन् ॥

अत्रापि यज्ञमोमष्टपगुमेदोभिः प्रभृतैर्यादृग्गौ विस्तारा
कुल्याभिः सुतेशलंबनम् । अथर्वाङ्गिरस इति अथर्ववेदं
इत्यर्थः । बङ्गवचनं च वाक्यबङ्गलादिति ॥

मांसक्षीरोदनमधुकुल्याभिस्तर्पयेत् पठन् ।
वाकोवाक्यं पुराणानि सेतिहासानि ^(१)चान्वहम् ॥

यनसंमता वक्तव्या । यथा— तर्पणात् प्राकृ ब्रह्मायज्ञः, तर्पणानन्तरं
यदि क्रियते, तर्हि प्रातराङ्गतेः पूर्वं वैश्वदेवावसाने वा कर्तव्य
इति । तथाच— “तर्पणात् प्राकृ ब्रह्मायज्ञः,” तर्पणानन्तरं
ब्रह्मायज्ञः, इति पचद्वये कात्यायनोदाहृते द्वितीयपञ्चस्यैवाभ्यर्हितस्य
समादरो युक्त इति “स च अर्वाकृ” इत्यस्य परिशिष्टप्रकाशकारोक्तं
कन्दोगेतरविषयतः नाऽनुपपन्नम् ॥

इदं च तर्पणपदं तर्पणमान्यपरमेव, न पिहतर्पणमात्रपरम् ।
यथाहि— “आत्रेयाय दक्षिणां दद्यात्” “अग्निसुपनिधाय
सुवीत” इत्यादौ च न प्रकृतानामेव यहणं, किंतु प्रकृतस्याप्रकृ-
तस्य वा प्रथमे, अप्रकृतस्यैव द्वितीये तद्वत् । तत्र हि वाक्यस्य
प्रकरणेन संकोचो यत्र तस्य तदपेक्षा । यथा— “ब्रौहीन्

(१) वान्वह (ख) ।

वा को वा क्यं प्रश्नो च रक्षयोपनिषद्भागविशेषः, इति हासां
महाभारतादि । तथाच देवतः— “आर्षापूर्ववृत्तान्ताश्चया
प्रवृत्तिफला इति हासाः” इति ।

च्छगादीनामन्यतममेतेषां शक्तिसोऽन्वहम् ॥

पठन् मध्वाज्यकुल्याभिः स्वपितनपि तप्येत् ॥

न केवलं सुरांस्तर्पयति, च्छगादीनामिति हासान्तानामन्यत-
ममेकं चावच्छक्यं पठन् स्वपितनपि वृप्तान् करोति मध्वाज्य-
कुल्याभिरिति । अस्या अपि सुतेः पूर्ववदालम्बनमिति ॥

ते तृप्तास्तर्पयन्येनं जौवन्तं प्रेतमेव च ।

कामचारौ च भवति सर्वेषु सुरसङ्गसु ॥

प्रोक्षति” “आग्नेयाऽग्नीध्रमुपतिष्ठते” इत्यादौ । न चाच्चा-
ऽङ्गाङ्गिभाव इति नास्य प्रकरणापेत्वेति तर्पणसामान्यविवक्षेवाऽन्त-
युक्ता । एवं च— स्वानाङ्गतर्पणात् पूर्वे ब्रह्मायज्ञानुष्ठानेऽपि
पितृतर्पणस्य स्वकालेऽनुष्ठानं कर्तव्यमेव । एवमेव याजुर्वेदिकानां
केषां चन शिष्टानां आचारोऽपि वर्तते । ते हि ब्रह्मायज्ञमाच्च
सन्ध्योपासनानन्तरं कृत्वा वैश्वदेवानन्तरं तर्पणमाच्चरन्ति । एवं च—
“अध्यापनं ब्रह्मायज्ञः पितृतर्पणसु तर्पणम्” इति कर्मप्रदीपवचनं
“पश्चादा प्रातराङ्गतेः” इति वचनभागानुसार्यवेति सिद्धम् ।
एतेन— गोभिलभाष्ये तर्कालङ्कारमहाग्र्यैः— इदं तर्पणं प्रकरणात्
प्रकृतपितृतर्पणपरमेव “आग्नेयाऽग्नीध्रं” इत्यच्च प्रकृतकृपरत्व-
मिवेति यदुक्तं तत् चिक्ष्यमिति सूचितम् ॥

ते सुराः पितरश्च, एनं तृप्तिसंपादकं जीवनं सृतं चैह्निका-
मुश्निकाभ्युदयसंपादनेन प्रौणयन्ति । शेषं सुगमम् ॥

गुर्वप्येनो न स्पृशति पङ्किं चैव पुनाति सः ।

यं यं क्रतुं च पठति फलभाकृ तस्य तस्य च ॥

न केवलमभ्युदयप्राप्तिः, महापातकादिरूपमपि पापं न
प्राप्नोति, जपेन पापं चौयत इत्यर्थः । आहुं पङ्किपावनश्च भवति,
तदत् अश्वसेधादिक्रतुविधायकवेदभागपाठेन तस्य क्रतोः फलं
प्राप्नोति । कथं महायाससाध्यक्रतुफलकथनं पाठमात्रादिति चेत्
भूयस्त्वान्त्पत्वाभ्यां फले विशेषात् न दोषः । यथा चिचापाठेऽन्त्यवं
पश्चनां, चिचाऽनुष्ठानेन बहवः पश्वः । एवं स्वर्गेऽपि चिचाऽन्त्य-
कालभोग्यतया विशेष इति ॥ फलान्तरं चाह—

अस्य च ब्रह्मायज्ञस्य “स्वाध्यायमधीयौत्” इति वाक्यविहितस्य
स्ववाक्ये फलानाम्नानेन किमपि फलं कल्पनौयं वा, उत राचि-
मत्राधिकरणन्यायेनार्थवादिकफलकल्पनं वैव युक्तमिति विश्ये—
“फलमात्रेयो निर्देशात्” इति सूचेण सत्यार्थवादिके फले न
विश्वजिज्ञायप्रवृत्तिरिति न्यायसिद्धमर्थं मनसि निधायाह—
कृचं पठन्निति ॥

वाकोवाक्येतिहासयोर्भद्रमाह— वाकोवाक्यमिति । “पितृन्
स्वधा अभिवहन्ति” इत्यर्थवादसिद्धं फलान्तरमाह—कृगादीना-
मिति । “यं यं क्रतुमधीते तेन तेनाऽस्येषु भवत्यग्नेवा-

वसुपूर्णवसुमतीचिदानफलमामुयात् ।
ब्रह्मयज्ञादपि ब्रह्मदानमेवांतिरिच्यते ॥

सस्यरूपसहितपृथिव्या वारचयदानस्य फलं प्राप्नोति । जपरूपात्
ब्रह्मयज्ञादध्यापनरूपं ब्रह्मदानं मेधाधिकफलतादतिरि-
च्यते ॥

ततश्चाध्यापनात्मकब्रह्मयज्ञो मुख्यः, तदभावे जप इति ॥

इति ब्रह्मयज्ञ प्रकरणम् ।

योरादित्यस्य मायुज्यं गच्छति” इति वाक्यमिद्वं फलमाह— यं
यमिति ॥

भूयस्त्वाल्पत्वाभ्यामिति । तदुक्तम्—

“यस्य स्यात् क्वच्छभूयस्त्वं श्रेयसोऽपि मनौषिणः ।

भूयस्त्वं ब्रुवते तत्र क्वच्छात् श्रेयो ह्यवाप्यते ॥” इति ॥

जैमिनिनायर्थवादाधिकरणे सूचितम्—

“फलस्य कर्मनिष्पत्तेस्तेषां ज्ञोकवत् परिमाणतः स्यात्” इति ॥
श्रुतिजपादध्यापनस्य मुख्यत्वं पूर्वं प्रतिज्ञातमुपपादयति— ब्रह्म-
यज्ञादिति ॥ ब्रह्मयज्ञप्रकरणमुपसंहरति—ततश्चेति ॥

इति ब्रह्मयज्ञप्रकरणम् ।

अथ दक्षिणनिर्णयः तत्संप्रदाननिर्णयश्च ॥

ब्रह्मणे दक्षिणा देया यत्र या परिकीर्तिता ।
कर्मान्तेऽनुच्यमानायां पूर्णपात्रादिका भवेत् ॥

गौर्दक्षिणेति नामकरणात्प्राशनचूडाकरणादिषु सूत्रोक्ता कस्मै
देयेति चोक्तम् । तदाह— कर्मणि यदि दक्षिणोक्ता मा कर्मान्ते
ब्रह्मणे देया, अनुपदिष्टायां तु दक्षिणायां— “कंसं चमसं वाऽन्तस्य
पूरयित्वा कृतस्य वाऽकृतस्य वाऽपि वा फलानामेवैतं पूर्णपात्रमाच्चते”
इति सूत्रोक्तपूर्णपात्रादिरूपदक्षिणा भवेत् । आदिग्रन्थादक्षिणालाभे
“मूलानां फलानां दक्षिणा ददाती”ति मैत्रायणीयपरिशिष्टोक्तस्य
यहणम् । पूर्णपात्रालाभविषयतात् तदचनस्येति ॥

यावता बहुभोक्तुश्च तृप्तिः पूर्णं जायते ।
नावराध्यं ततः कुर्यात् पूर्णपात्रमिति स्थितिः ॥

यावताऽन्नादिना पूर्णं पात्रेण कंमादिना बहुभोक्तुस्त्रिभवेत्
न ततो हीनं पूर्णपात्रं कुर्यात् इति शास्त्रस्य स्थितिः, ततोऽधिकं
तु न प्रतिषिद्धते ।

“गौर्दक्षिणा” इति यत्र यत्र गवादिदक्षिणा निर्दिष्टा तत्र
यद्यपि का दक्षिणेति न संशयः; तथाऽपि न यत्र तदुपदेशः
तत्र तक्षिण्योऽपेक्षित एवेत्यभिप्रायेणाह— ब्रह्मण इति । पूर्ण-
पात्रलक्षणमाह— यावतेति । शोकं व्याचष्टे— यावतेति ॥

चतुर्मुष्टिश्चरः कार्यश्चतुराधिक एव वा ।
 मुष्टयोऽष्टौ भवेत् कुच्चिः कुच्चयोऽष्टौ तु पुष्कलम् ॥
 पुष्कलानि च चत्वारि पूर्णपाचं विधीयते ।
 विद्याहौचमन्यश्चेहस्त्रिणार्द्धरो भवेत् ॥
 स्वयं चेदुभयं कुर्यादन्यस्मै प्रतिपादयेत् ॥

यदा यजमानान्यो होमकर्म करोति तदा म होतोकादच्छिणाया
 अर्द्धं गृहीयात् अर्द्धं च ब्रह्मा, यदा यजमान एव हौचं ब्रह्मालं
 च करोति तदाऽन्यस्मै दद्यात् । तमाह—

कुलदिजमधीयानं सन्निकृष्टं गुरुं तथा ।
 नातिक्रामेत् सदा दित्सन् यदौच्छेदात्मनो हितम् ॥
 सन्निकृष्टमधीयानमिति दयं प्रत्येकं द्वाभ्यां संबध्यते । सदेति
 कर्माङ्गदच्छिणां विनाऽन्यस्मिन्नपि दाने दातुमिच्छन्न तौ लंघये-
 दिति ॥

अहमस्मै ददानौति एवमाभाष्य दौयते ।
 नैतावपृष्ठा ददतः पात्रोपि फलमस्ति हि ॥

यदा तु गुरुकुलाद्विजः सन्निकृष्टोऽप्यसुखे प्रतियहवैसुख्यादिना
 न दौयते तदा अहमस्मै ददानौति ततोऽप्यनुज्ञां गृहीता-
 ऽन्यस्मै दद्यात् नान्यथा । शिष्टं सुगमम् ॥

सहोमके कर्मणि यद्यन्यो हौचं करोति तत्र किं तस्मै दच्छिणा
 न देयेत्यत आह— विद्यादिति । पूर्णपाचादिकं दच्छिणालेन
 यत उपदिष्टं तत इदमवगम्यते तस्याऽन्यस्मै दानं विना न दच्छिणां

दूरस्थाभ्यामपि द्वाभ्यां प्रदाय मनसा धनम् ।

इतरेभ्यस्ततो दद्यादेष दानविधिः स्मृतः ॥

यदापि तौ दूरस्थौ तदापि तौ मनमोहिश्च सामान्यनाम-
गोचाभ्यां ताभ्यां धनमुत्सृज्यान्वेभ्यो दद्यात् । एष दानविधिः
स्मृतः । दानविधिः परः इति पाठे परः श्रेष्ठः इत्यर्थः । काल-
विधिः परः इति पाठे काले अयनादौ यो दानविधिः सोऽप्येवं
विधिः श्रेष्ठ इत्यर्थः ॥

सन्निकृष्टमधीयानं ब्राह्मणं यो व्यतिक्रमेत् ।

यददाति तमुल्लंघ्य तस्य स्तेयेन लिप्यते ॥

अन्येभ्योऽपि दाने सन्निहितमधीयानं यो लङ्घयेत् यत् द्रव्यं
तमुल्लङ्घ्य ददाति तस्य स्तेयेन लिप्यते । तद्व्यस्तेयपापं प्राप्नोति
इत्यर्थः ॥

यस्य त्वेकगृहे मूर्खो दूरे चार्यगुणान्वितः ।

गुणान्विताय दातव्यं नास्ति मूर्खं व्यतिक्रमः ॥

यस्य पुनः सन्निधौ मूर्खोऽस्ति पूज्यगुणैरध्यनव्रतादिभिर्वाऽन्वितो
दूरस्थः तस्मै गुणान्विताय दूरस्थाय दातव्यं न तु व्यतिक्रमदोष-
भयात् सन्निकृष्टाय मूर्खाय, यस्मान्मूर्खं व्यतिक्रमदोषो नास्ति इति ॥

सिद्धतीति । यजमानस्यैव ब्रह्मले होत्वा च सा दक्षिणा कथमुप-
योक्तव्येत आह—यदा यजमान एवेति । यदाऽप्यन्यस्मै देया
तदाऽपि न यस्मै कस्मै चन विप्रकृष्टाय सन्निकृष्टाय वा ओचि-

ब्राह्मणातिकमो विप्रे नास्ति वेदविवर्जिते ।

ज्वलन्तमग्निमुत्सृज्य नहि भस्मनि छ्वयते ॥

अतो वेदविवर्जितब्राह्मणे व्यतिक्रमदोषो नास्ति ; भस्मसदृश-
लात्, तस्माहस्य ज्वलदग्निसदृशलात् ॥

इति दक्षिणा निर्णयः तदुद्देश्य निर्णयश्च समाप्तः ।

अथ आज्यस्थाल्यादिस्वरूपनिर्णयः ॥

आज्यस्थालौ च कर्तव्या तैजसद्रव्यसंभवा ।

माहेयौ वापि कर्तव्या नित्यं सर्वाग्निकर्मसु ॥

सर्वेष्वग्न्याधानादिकर्मरूपेषु होत्याज्यस्थापनार्थं यः पिचर
आज्यस्थालौ उतावचरः, सुवर्णादिमयौ कर्तव्या मुण्मयौ वा,

याय मूर्खाय वा देया, किंतु सन्निहितओचियायैव, न तु सन्नि-
कष्टायापि मूर्खायेत्यादिकर्मर्थं विशदं निरूपयति— सन्निकष्ट-
मित्यादिना । स्यष्टमितरत् ॥

इति दक्षिणानिर्णयस्तत्संप्रदाननिर्णयश्च समाप्तः ।

माहेयौ । महीमयौ वेति पाठान्तरम् । स्यष्टमन्यत् ॥

इत्याज्यस्थाल्यादिस्वरूपनिर्णयः समाप्तः ।

नित्यं सर्वदा, नवसंभवे ग्रावादिः । चरहोमादिष्विपि
व्याहृतिहोमोपस्तरणाभिघारणाद्यर्थमाज्योपयोगात्—सर्वाग्निकर्म-
स्थित्युक्तम् ॥

आज्यस्थाल्याः प्रमाणं तु यथाकामं तु कारयेत् ।

सुद्वढामव्रणां भद्रां स्थालीमादाय मङ्गलाम् ॥

सुद्वढां पाकचमाम्, भद्रां सौम्यदर्शनाम्, मङ्गलां हस्त-
घटिताम्, कुलालचक्रनिष्पत्ताया आसुरलेनामङ्गलवात् । तथाच
वच्छ्वति—

कुलालचक्रनिष्पत्तमासुरं मृणमयं भवेत् इति । एवं-
भूतां स्थालीमुपादाय तस्या आज्यस्थाल्या यथेष्टं परिणामं
कुर्यादिति ॥

तिर्यग्द्वृं समिन्माचा द्वढा नातिवृहन्मुखौ ।

मृणमयौदुम्बरौ वापि चरस्थाली प्रशस्यते ॥

गर्भप्रस्तरदैध्याभ्यां प्रादेशप्रमाणा चरस्थाली प्रशस्ता भवति ।
त्रौदुम्बरौ ताम्रमयौ, गेषं सुव्यक्तमिति ॥

स्वशाखोक्तश्च सुस्विन्नो ह्यदग्धोऽकठिनः शुभः ।

न चातिशिथितः पाच्यो न च वैतरसो भवेत् ॥

अवयवपर्यन्तत्वाच्छास्त्रस्येति । वतीयषष्ठचतुर्दशाधि-
करणे हि—“त्रौहिभिर्यजेत्” इति वाक्ये प्रतिनिधीनां नौवाराणा-
मंषि विधानं वर्तते वा नवेति सन्दिद्यु मंस्कारविधेः पूर्वं नौवा-

सम्यग्विकसितो दाहशून्यः कोमलशोभनः ॥

नातिविश्वौषांवयवोऽकठिनः शुभ इति प्रसिद्धो न वौतरसो
गच्छितमंड इत्यर्थः । स्वशाखोक्तश्चरः स्विद्ध इति पाठान्तरम् ॥

इध्यजातौयमिध्यार्द्धप्रमाणं मेष्टणं भवेत् ।

वृत्तं चाङ्गुष्ठपृथ्वयमवदानक्रियाक्षमम् ॥

इध्यजातौयं खदिरं पालाणं वाऽ भावे सूत्रोक्तविभौतकादि-
वर्जसर्ववनस्पतिमयं स्वप्रादेशप्रमाणं वर्तुङ्गदांड वृचकाङ्गुष्ठनिर्मितं न
तु शाखाभवं स्थूलाणं अवदानयोग्यं मेष्टणं भवेत् ॥

एषैव दर्वौ यस्तत्र विशेषस्तमहं ब्रुवे ।

दर्वौ द्युङ्गुष्ठपृथ्वया तुरौयोनं तु मेष्टणम् ॥

यादृशं मेष्टणं तादृशेव दर्वौ, किंतु दर्वा यो विशेषस्तमहं
वदामि दर्वौ मण्डलेन अङ्गुष्ठदयपृथ्वया मेष्टणं चतुर्थभागोन-
स्थूलाण्यमित्यर्थः ॥

मुसलोलूखले वाक्ष्मे स्वायते सुहृदे तथा ।

दुच्छाप्रमाणे भवतः श्रूपस्त्वैषिक^(१) एव वा ॥

रादीनां साधनलानवगमात् न समानविधानमिति पूर्वपक्षय्य,
सत्यं ब्रौह्मभावे कर्मशास्त्रैषैव प्रतिनिधीनामाचेपः, एवमपि
ब्रौह्मशास्त्रार्थपर्यालोचनवेलायामेव ब्रौह्मिलजातेर्यागसाधनलायो-
गेन तदवच्छिन्नव्यक्तेः तदवयवानां च साधनलमाच्चित्यते । अतश्च

(१) श्रूपं वै गवर्मेव चेति भट्टभाष्यादतः पादः ।

वार्षे यज्ञिवारणवैकंकतवृच्चमये । “वारणो वैकंकतो
वा यज्ञावच्चरः” इति वचनात् । नलेतेन जुङ्गयादिति श्रुति-
बलात् होमकरणध्रुवोपमृच्छुहसुवाणां “पर्णमयौ जुह्वः” इत्यादि-
बोधितवृच्चविशेषावस्थूत्वात् । तदितरोलूपत्वादिष्वेव सामान्य
विधिरूपवारणवाक्यपर्यवसानात् । ऐषिकः काशमयः । “शूर्पं
वैणवमेव च” इति भट्टभाष्यलिखितम् । शेषं सुगमम् ॥ एतैश्चा-
ज्यस्थान्यादिलक्षणैः “आज्यं चहस्यालौ मेच्चाणं अशोलूपत्वमुमले
प्रचान्य शूर्पं च कंसं दर्वीसुदकं” इत्यादिसूत्रोक्तानामाज्यस्था-
न्यादौनां स्थैरीकरणं कृतमिति ॥

दक्षिणं वामतो बाह्यमात्माभिमुखमेव तु ।
करं करेण कुर्यात् करणे न्यच्चकर्मणः ॥

भूमिजपानुष्ठाने दक्षिणं वामतः करेण वा कुर्यात् करेणेति
षष्ठ्यर्थं वृत्तीया । करं करं इति पाठान्तरम् । दक्षिणहस्त-
मधोमुखं वामहस्तपृष्ठोपरिभावेन विपर्यस्तमात्माभिमुखं कुर्या-
दित्यर्थः ॥

कृत्वा ग्न्यभिमुखौ पाणौ स्वस्थानस्यौ समाहितौ ।
प्रदक्षिणं तथा सौनः कुर्यात् परिसमूहनम् ॥

जातिव्यक्त्यवयवसाधनतानां पूर्वमवगतानां सर्वामाममंभवे कति-
पयावयवयहणस्योन्नरकालप्रतीतिकलेऽपि स्वरूपेण पूर्वमवगतेः
समानविधिलमुपपद्यते । न हि नौवारवेन रूपेण तेषामुपादानं,
किंतु त्रौद्यारंभकावयवसमानजातीयावयवारभ्वलादिति नौवारा-

“इमं स्तोममिति हृचेन परिसमृहेत्” इत्यनेन सूचेण अग्ने-र्विचित्रावयवानामेकीकरणं परिसमृहनमुक्तम् । तत्र करविन्यासमाह—अग्निपश्चिमतः आमौनश्चतस्त्रवेद दिक्कु सम्यगग्नौ अग्न्यभिमुखौ न न्यञ्चौ किंतु विस्तृतौ, तथैव विचित्रावयवानामेकीकरणस्य स्फुटत्वात्, स्वस्थानस्यौ न भूमिजप इव व्यस्तौ करते ह्याता दक्षिणावर्तेन परिसमृहनं कुर्यात् ॥

वाहुमात्राः परिधय ऋज्ञवः सत्वचोऽवरणाः ।

चयो भवन्त्यशौर्णाया एकेषां तु चतुर्दिशम् ॥

“परिधीनयेके कुर्वन्ति शामौलान् पाणीन् वा” इति सूचेण कुशतत्प्रतिनिधिरभावे परिधयः स्तरणार्थं विहिताः । शामौलान् शमौलयान् । वाहुमात्राः परिधयः इत्यनेन तेषां स्पष्टौकरणं कृतम् । ते च चयो भवन्ति । एकेषां तु मते चतुर्दिशं चलारो भवन्त्वौति । शेषं सुगमम् । तेषां विन्यासप्रकारमाह—

प्रागग्रावभितः पश्चादुदग्यमथापरम् ।

न्यसेत् परिधिमन्यश्चेदुदग्यस्स पूर्वतः ॥

अग्नेः पार्श्वद्वये दक्षिणोत्तरतः परिधीन् विन्यसेत् । पश्चिमेनोत्तराय अथोपरम् । चतुर्थं अग्नं यदि न्यसेत् तदा सोऽग्नेः पूर्वं उत्तराग्रमारोप्य इति ॥

दीनां ग्रतिनिधीनामपि ब्रौह्मवयवनिष्ठमाधनतामसंपत्त्यर्थमवर्जनौ-यतथोपादनेऽप्यवयवसाधनतायाः संस्कारविधितः पूर्वं प्रभितत्वात् समानविधिलोपपत्तिरिति सिद्धान्तिं भाष्टदीपिकायाम् । तथा

यथोक्तवस्त्वसंपत्तौ ग्राञ्चं तदनुकारि यत् ।

यवानामिव गोधूमा व्रौहीणामिव शालयः ॥

ब्रौहिद्रव्यालाभे यन्तसदृशं तदपादेयम् । निरशनमाह—
यवानां विहितानामलाभे गोधूमास्तसदृशा उपादौयन्ते ।
ग्रत्यक्षषिकादौनामलाभे हैमन्तिकाः शालय उपादौयन्ते ।
एतच्च तच्चनं प्रतिनिधिधिकरणन्यायम् लम् । अवयवपर्यन्तत्वात्
शास्त्रार्थस्य ; यवाऽवयवानां गोधूमेऽपि प्रत्यभिज्ञानादिति । यत्तु
पैठीनमिवचनं “काण्डमूलं पुष्पप्ररोहसुगन्धादौनां मादृश्यात्
प्रतिनिधिं कुर्यात्— सर्वालाभेऽवयवः प्रतिनिधिर्भवतौ”ति, तच्च
गन्धादिमादृश्येन प्रतिनिधिप्रतिपादनं न न्यायमूलं किंतु वेद-
मूलमेव । यत्र विहितद्रव्यावयवोपयोगः, तच्च हि प्रतिनिधिन्यायः ।
न काण्डं मूलं प्ररोहोऽङ्कुरश्चोपयुज्यते ।

च द्रव्यादिविधौनां सर्वेषामप्यवयवपर्यन्तत्वमेवेति “ब्रौहीन् प्रोचति”
इति वाक्यविहितप्रोक्षणादिसंस्कारोऽपि सिद्धो भवतीति सर्वमुप-
पन्नम् । ब्रौहिगता एवाऽवयवाः प्रथमं साधनतया प्रतिपन्ना
अपि न तद्ब्रौहिगतत्वेन तेषां साधनत्वम् ; अवहननादिना ब्रौहि-
विनाशे तेषां तद्वत्तत्वाभावात्, किंतु ब्रौहिजननयोग्यावयवत्वेनेति
तत्त्वस्य नौवारावयवेष्वप्यविशेषान्वानुपपत्तिः । तच्च ब्रौहिजननयोग्या
एवाऽवयवा नौवारेष्वपि वर्तन्ते इत्यत्र किं प्रमाणमित्यत आह—
यवावयवानां गोधूमेऽपि प्रत्यभिज्ञानादिति । अनेन
चाऽधिकरणेन अवयवानामिव तद्गन्धादौनां न साधनत्वं साध्यत

तत्स्वायं ग्रास्त्वार्थः— विहितद्रव्यालाभे प्रतिनिधिन्यायत्त्वस्य
भूयोऽवयवमास्येन तत्सदृशद्रव्यस्योपादानं तदलाभे काण्डादिना
तत्सादृशस्य तस्याप्यलाभेऽवयवस्येति ॥ यत्तु— मैत्रायणौ परिशिष्ट
“दक्षिणालाभे मूलानां फलानां दक्षिणां ददाति, नत्वेवं यजेते”ति.
न तत्र प्रतिनिधिन्यायः प्रवर्तते । यत्र हि अवघातादिविनष्टानां
ब्रोह्मादौनामवयवदारा माधनलं तत्त्वैवावयवमादृश्यादरः, दक्षि-
णायां तु न तथेति वाचनिकानामेव मूलानां भक्ष्याणां चोपा-
दानम् । ततश्चैतदपि वचनं वेदमूलमेवेति । नत्वेवं यजेत
इत्यस्य एवं दक्षिणां विना, न यजेतेत्यर्थः ॥

यथा दर्भास्त्ररणे काशः प्रतिनिधिः, तदभावे पर्ववतौभि-
रोषधीभिः शूकटणगर-ज्ञुण्ठनल-बल्बजपलाजोश्चौरपवर्जम् ॥

अथेषार्थे पलाशाश्वत्थस्वादिररौहितकौदुम्बराणां तदलाभे
सर्ववनस्यतौनां तिल्वकधव-नौप-निम्बकपित्य-कोविदार-विभौतक-
श्चेश्चातक-राजवृक्षरक्तकण्टकिवर्जम् । तिल्वकः श्वेतलोध्रः, राज-
वृक्षः प्रियालुः, कोविदारः काञ्चनः अबुविचन्वा इति प्रसिद्धः,
रक्तः शोणः ॥

इति गम्भादिसादृश्येन प्रतिनिधिनिर्णयो नोक्तन्यायमूलकः, किंतु
“यदि सोमं न विन्देत प्रतीकानभिषुण्यात्” इतिवत् वचनमूलक
एवेत्याह— यत्तु पैठौनसौति । पूर्वोक्तमर्थं निष्कर्षयति—
ततश्चेति ॥

षष्ठाध्यायहत्तौयपादे पूर्वमौमांसायां—“अदृष्टार्थानां न प्रति-

तथा ब्रौहियः पुरोडाशस्यार्थं तदलाभे तु यववतौभिः तण्डु-
लवतौभिः पुरोडाश्यान् कुर्वन्ति अत्र चैन माष-मसूर-कोरक-
कोद्रव-कोरदूष-वर्जम् । पुरोडाश्यान् पुरोडाश्यार्थान् वरकश्चैनः
कोरकः पौतकुलुत्यः, कोरदूषः वनकोद्रवः ॥

ष्टतमाज्यार्थं प्रतिनिधिः, तदलाभे दधि पयो वा तण्डुलपिष्टानि
वा संस्तुज्याज्यार्थान् कुर्वन्ति ॥ यत्र ष्टतव्यतिरिक्तमाज्यं विहितं तत्र
तदलाभे ष्टतसुपादेयम् । तथाच सूत्रं “आज्यं मंसकुरुते
मर्पिष्टैलं दधि यवागूष्मे”ति । तथा गोभिलौयं च—

ष्टतं वा यदि वा तैलं पयो वा दधि यावकम् ।

मंस्कारयेद्यत्र चैष आज्यगच्छोऽभिधौयते ।

अत्र च यत्र न्यायतः प्रतिनिधिलाभः, तत्र न्यायमूलतैव ।
मैत्रायणीयवचनस्य त्वतुल्याय वेदमूलतैवेति मन्त्रव्यम् ॥

निधिः, नियमादृष्टार्थानां तु प्रतिनिधिरस्येव, समदृशानामपि
निषिद्धानां न प्रतिनिधिलम्, प्रतिनिधिलाभे प्रतिनिधिमदृशं
न गृहीतव्यम्, किंतु मुख्यसदृशसेव इत्यादिकं निरूपितमिति
मर्वविदितमिदमिति तमिममर्थे मनसि निधाय कुशादिषु केषां
प्रतिनिधिलमित्यसुमर्थं निरूपयति— यथेति । वर्जमिति ॥

अत्र च—“विशिखानि प्रतिलूनाः कुशा वर्हिः”; “उपमूल-
लनाः पिण्डभ्यः”, “तेषामलाभे-शूकवणशरोगौरवल्लजमुतवनल-
लगणवर्जम्”, इति गोभिलसूत्रं प्रमाणम् ॥

न्यायेनापि सदृशमाचे प्राप्ते यत्र सदृशविधिस्तत्र नियमार्थी विधिः— “यदि सोमं न विन्देत पूतौकानभिषुण्यात्” इतिवत् । तदाम्लामलमतिविस्तरेण । प्रतिनिधितदपवादौ प्रतिनिधिकोश्यां द्रष्टव्यौ ॥

इति प्रतिनिधिनिर्णयः ॥

अथेति । वर्जमिति । अत्र च— “अथेभानुपकल्पयते खादिरान् वा पर्णान् वा”, खदिरपलाशालाभे—विभौतकर्तिल्लक्षकबाधकनौपनिष्ठराजवृत्तशालमन्धरलुदधित्यकोविदारस्तेआतकवर्ज सर्ववनस्पतौनामिधो यथार्थं स्यात्” इति सूत्रमनुसन्धेयम् । अत्र दधित्यपदेन कपित्यं शालमलिपदेन काष्टकश्च विवक्ष्यते इति बोध्यम् ॥

इति प्रतिनिधिनिर्णयः ।

अथ आङ्कालनिर्णयः ॥

पिण्डान्वाहार्यकं आङ्कं स्त्रीगे राजनि शस्यते ।
वासरस्य तृतौयांशे नातिसन्ध्यासमौपतः ॥

“यदहश्चन्द्रमा न दृश्यते ताममावास्थाम्”, “यदहश्चन्द्रमा न दृश्यते ताममावास्थां कुर्वीति”, इति सूत्रदूयं गोभिलौयम् । तच प्रथमसुपवामविधानपरम् । द्वितौयं पिण्डान्वाहार्यादिविधानपरम् । तच पूर्वच चन्द्रानवलोकनं स्वरूपतो विवक्षितमिति कुङ्का ग्रहणम्, न मिनौवास्थाः, तस्यां खल्वालोक्यते चन्द्रमाः । उत्तरच तु चन्द्रचयो लक्ष्यते । अतएव न पौनस्त्वयमित्यभिमंधाय द्वितौयसूत्रार्थं मनमि निधायाह— पिण्डान्वाहार्यकमिति । ननु अस्मिन् सूत्रे कस्मिन् मुहूर्ते अन्वाहार्यादिकं करणीयमिति नोकमिति कथं तृतौयांशे इति कात्यायनेन निष्कर्षः कृतः इत्यत आह— तृतौये इति । स्मृत्युक्तापराह्ले इति च । “अपराह्ने ददाति” “तस्मिन् चौणे ददाति” इति श्रुतिरप्यत्र अनुसन्धेया तृतौयांशस्य कथमपराह्लवमिति शङ्कायामाह— दिवसस्येति ॥

न केवलं स्मृत्यैवापराह्लस्य पिण्डकाल्लवं किं तु श्रुत्यापौत्याह— पूर्वाह्ले इति । “नाति सन्ध्यासमौपतः” इति भागं व्याचष्टे— पञ्चदशेति । अत्र च वक्ष्यमाणं—

“मायाङ्गस्त्रिमुहूर्तः स्यात्तत्र आङ्कं न कारयेत् ।
रात्रमौ नाम मा ज्ञेया गर्हिता सर्वकर्मसु ॥”

पिण्डपितृयज्ञीयपिण्डानामन्वाहार्यं पश्चादतुष्टीयमानं आद्वं दर्शन्नाहुमिति यावत् । तत् श्लोणे राजनि चक्रे प्रशस्तम् दिवसस्य पञ्चदशमुहृत्तात्मकस्य तृतीये मुहृत्तपञ्चके सृत्युक्ता-पराह्णे ।

तथाहि— “पूर्वाङ्को वै देवानां मध्यन्दिनं मनुष्याणां अपराह्णः पितृणामि” ति तत्रापि चिविधो विभागोऽवंगम्यते । अति-सन्ध्यासमैपं पञ्चदशमुहृत्तरूपं वर्जयित्वा । पिण्डपितृय-

दति मत्स्यपुराणवचनं प्रमाणम् । ननु—पूर्वोक्तमृतिश्रुत्यादिभि-रन्वाहार्यस्यापराह्णकाललेऽप्यपराह्णकालस्य द्वितीयांश्च एवोपक्रमात् तत्राऽपि करणं युज्यते । तदक्तं मत्स्यपुराणे—

“प्रातःकाले मुहृत्तांस्त्रौन् भङ्गवस्तावदेव तु ।

मध्याह्नस्त्रिमुहृत्तः स्यादपराह्णमतः परम् ॥” इति ॥

तथाच हत्तीयांश्च दत्यवधारणमन्त्रं नोपपद्यते दत्यत आह-पिण्डपितृयज्ञेति ॥

तथाच पिण्डपितृयज्ञस्यान्वाहार्यस्य च पौर्वापर्याद्भयोररण-पराह्णकालले दशममुहृत्तमारभ्य तस्यानुष्ठानेऽन्वाहार्यस्य हत्तीयांश्च एवानुष्ठानं पर्यवस्थतौति न दोष इति भावः । ननु-एतावता पिण्डान्वाहार्यमिति समाख्यैव तस्य तदानन्तर्यं गमयतौति फलितम्, न चैतदपपद्यते; तस्याः समाख्याया अन्यथाऽपि वक्ष्यमाणरौत्या मभवादित्याशंक्य न वयं समाख्यामाचेण तदा-नन्तर्यं वदामः, किंतु—

ज्ञानन्तर्याचास्य आद्वस्यान्वाहार्यमज्ञा । अत एव पिण्डपितृय-
ज्ञानन्तरमेव दर्शश्राद्धम् । अन्यथा रुद्धिकन्पनापत्तेरिति न वाच्यम्,
अन्यथान्वा(हार्य)ताया वक्ष्यमाणलात् । कृप्रयोगस्यैव पङ्कजादौ
रुद्धुपवादकता दृष्टा, न तु कस्यस्य, ततश्च न योगबलेनैव दर्शस्य
पिण्डपितृयज्ञोन्तरल्बम्, किंतु मनुवचनादेव । तथाहि वचनम्—

“पितृयज्ञं तु निर्वर्त्य विप्रश्वन्दक्षयेऽग्निमान् ।
पिण्डान्वाहार्यकं आद्वं कुर्यान्मासानुमासिकम् ॥”
इति ।

“पितृयज्ञं तु निर्वर्त्य विप्रश्वन्दक्षयेऽग्निमान् ।
पिण्डान्वाहार्यकं आद्वं कुर्यान्मासानुमासिकम् ॥”
इति मनुवचनादेवेत्याह— अन्यथेति ॥

ननु केवलयोगार्थस्यातिप्रमक्तलात् पङ्कजशब्दस्यैव योगरुद्धला-
ङ्गौकार एव युक्त इति समाख्ययाऽपि क्रमोऽत्र विवक्षितं शक्यते
दत्यत आह— कृप्रयोगस्यैवेति । तथाच नाऽत्र योगरुद्धिल-
मिति भावः । ननु— “पितृयज्ञं तु निर्वर्त्य” इति मनुवचनेऽपि
पितृयज्ञानन्तर्यमेवान्वाहार्यस्योक्तम्, न तु पिण्डपितृयज्ञानन्तर्यम् ।
पितृयज्ञश्च “पितृयज्ञस्तु तर्पणम्” इति वचनात् केवलपितृतर्पणमेव
पितृतर्पणं चोक्तं ब्रह्मयज्ञानन्तरं मध्याह्नकाले प्रातराह्नत्यनन्तर
वा संभवतौत्यन्वाहार्यस्य वृत्तौयांशकालत्वोक्तिः कथं संगच्छते ?
इत्याशयेन शङ्कते— नन्वति । पितृतर्पणमिति ॥

ननु— अत्र पितृयज्ञशब्देन न पिण्डपितृयज्ञोऽभिधीयते, किंतु पितृतर्पणम्,

“पितृयज्ञं तु निर्दृत्य तर्पणाख्यं द्विजोऽग्निमान् ।

पिण्डान्वाहार्थकं आहुं कुर्यादिन्दुचये सदा ॥”

इति मत्यपुराणवचनात् । न च— स्नातस्य आहुविधानात्तर्पणानन्तर्ये न विधेयमिति । वाच्यम्; सत्यम्, किंतु पार्वणआहु कर्तव्ये माग्निना तर्पणेनैव पञ्चयज्ञान्तर्गतपितृयज्ञस्य निर्वर्तितत्वात् न

ननु— उक्तमनुवचने पितृयज्ञपर्दन कथं पितृतर्पणमेव विवक्षितमित्यत आह— पितृयज्ञं तु निर्दृत्य तर्पणाख्यमिति । उक्त वचनयोरेकार्थत्वात्—

“मामान्यविधिरस्यष्टः मंहित्येत विशेषतः ।”

इति न्यायेन “पुरोडाश चतुर्धा करोति” इत्यच पुरोडाशपदस्य “आग्नेयं चतुर्धा करोति” इति वाक्योपमहारेणाग्नेयपुरोडाशमात्रपरलवद्वचापि मनुवचने तर्पणाख्यपितृयज्ञविवक्षेव मिहुति भावः ॥

ननु— उक्तवचने पितृतर्पणपर्देन स्नानाङ्गतर्पणं विवक्ष्यते वा उत पञ्चमहायज्ञान्तर्गतपितृतर्पणं वा, नान्यः; “न पितृणां तथेवाऽन्ये” इति माग्नेः आहुनन्तरं पितृतर्पणादौनां निषेधात्, उक्तवचनस्य माग्निविषयत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् । नाऽन्यःः स्नातस्यैव आहुविधानेन तदानन्तर्यस्याविधेयत्वादिति गङ्गते— न चेति । अत्र च स्नानाङ्गतर्पणस्यैव विवक्षा नाऽन्यस्य । एवं च महांय

आद्वानन्तरं पित्र्यबल्लिनित्याश्राद्धयोरनुष्ठानमिति वचनार्थः ।
अन्यथा तृभयोरपि पितृयज्ञस्त्रपत्वात् अनुष्ठानं प्रसन्न्येत ।
तथाहि— “पितृयज्ञसु तर्पणं” इति कन्दोगपरिशिष्टकृतोक्तम्.
आद्वं वा पितृयज्ञः स्यात् पित्रोर्बल्लिरथापि वेति” च ॥ वाश्वद-
शार्थ । अग्निमानिति विशेषणोपादानात् निरग्निना पार्वणदिने-
ऽपि तदनन्तरं पित्र्यबल्लिनित्याश्राद्धे कर्तव्ये । अत एव आद्वानन्तर-
कर्माधिकारे मार्काण्डेयपुराणम्

“नित्यक्रियां पितृणां तु केचिदिच्छर्वनि मन्त्रमाः ।
न पितृणां तथैवान्ये पृथक् प्रवृत्तदाचरेत् ॥”
पृथक् पाकेन चेत्यन्ये केचित् मवे च प्रवृत्तत् ॥” इति ॥

ज्ञान्तर्गतपितृतर्पणादिकं पितृबल्लिदिकं च न माग्ने: आद्वानन्तरं
कर्तव्यम् । प्रस्त्वैवानन्तर्यस्य पुनर्विधानं तदनन्तरं तर्पणान्तराभाव-
द्योतनार्थमिति नोक्तशङ्कावसर इत्याग्नेन समाधते—सत्यमिति ।
अत्र चाग्निमत एव तर्पणानन्तर्यस्य विधानादनग्निमतां आद्वानन्तर
मर्त्यपि पितृतर्पणादि पितृबल्लिदिकं च कर्तव्यमेवेति प्रकृतविषय-
मुपमंहरति—अग्निमानितौति । एतावताऽधिकारिभेदेन व्यव-
स्थितविकल्पेन आद्वानन्तरमर्त्यपि तर्पणकर्तव्यतदभावौ यौ बोधितौ
तत्र प्रमाणमाह—नित्यक्रियामिति ॥

एतेन—

“पितृश्राद्वमृत्वा तु वैश्यदेवं करोति यः ।
अकृतं तत् भवेच्छ्राद्वं पितृणां नोपतिष्ठते ॥”

अयं हि विकल्प उक्तन्यायात् साग्निनिरग्निव्यवस्थितः । अत एव मत्यपुराणे आद्वोच्चरकर्माधिकारे—

“ निर्वृत्य प्रणिपत्याथ पर्युक्त्याग्निं स मन्त्रवित् ।

वैश्वदेव प्रकुर्वैत नैत्यिकं बलिमेव च ॥ ”

इति नित्यश्राद्धं नोक्तमेव । तथा साग्नेरन्वाहार्यश्राद्धानन्तरं—
“ यदा आद्धं पितृभ्यश्च कर्तुमिच्छति मानवः ।

वैश्वदेवं ततः कुर्यात् निवृत्ते पितृकर्मणि ”

इत्युक्तम् । मनुनापि साग्निकर्तव्यश्राद्धोच्चरकर्मणि ।

“ उच्चेषणं तु तज्जिष्टेत् यावद्विप्रान् विसर्जयेत् ।

ततो गृहवलिं कुर्यादिति धर्मो व्यवस्थितः ॥ ”

“ निवृत्य प्रणिपत्याथ पर्युक्त्याग्निं च धर्मवित् ।

वैश्वदेवं प्रकुर्वैत नैत्यिकं बलिमेव च ॥ ”

“ कृत्वा आद्धं महावाहो ब्राह्मणांश्च विसृज्य च ।

वैश्वदेवादिकं कर्म ततः कुर्यान्नराधिप ॥ ”

“ यदा आद्धं पितृभ्यश्च कर्तुमिच्छति मानवः ।

वैश्वदेवं ततः कुर्यान्निवृत्ते पितृकर्मणि ॥ ”

इति गौतममत्यपुराणभविष्यपुराणवचनानि निरग्निविषयाणि,

“ उच्चेषणं तु तज्जिष्टेत् यावद्विप्रा विसर्जिताः ।

ततो गृहवलिं कुर्यादिति धर्मो व्यवस्थितः ॥ ”

“ पितृयज्ञं तु निर्वृत्य तर्पणाख्यं द्विजोऽग्निमान् ।

न पितृणां तथैवाऽन्ये शेषं पूर्ववदाचरेत् ॥ ”

इति काम्या गृहवल्य एव उक्ता न पित्रोर्बलिनवा नित्य-
आद्विमिति । ततश्च मनुवचनात् न पिण्डपितृयज्ञानन्तरं दर्श-
आद्वं कुर्यात् ॥ इति ॥

अत्रोच्यते, मनुवचनेऽपि पितृयज्ञानव्यवस्था तर्पणपरत्वे मत्यपुराण-
वचन द्रवानन्तर्यार्थस्य प्राप्नतया विश्वसंभवे नित्यआद्वादिपितृयज्ञ-

इति मनुभविष्यपुराणवचनानि साग्निगोचराणि व्याख्यातानि ॥
अत्रोच्चेषणमिति वाक्ये गृहवलिमात्रकर्तव्यत्वमुक्तं, न पितृबलि-
कर्तव्यत्वमपि । सृत्यन्तरे हि—

“ स्वयमेव हरेत् काम्यान् बलौन् यावद्गुहे वसेत् ।

आतुरत्वे प्रवासे वा लोपो गृहवलेर्भवेत् ” ॥ इति ॥

अत्र गृहवलिशब्देन काम्यबलौनामेव विवक्षणं कृतम् ।
यावद्गुहावस्थानं काम्यबलिकर्तव्यत्वमुक्ता विवासे गृहवलिलोपवर्णनं
हि न काम्यवस्थतिरिक्तस्य गृहवलिशब्देन विवक्षणे संभवति ।
एतेन— नित्यबलेरपि गृहवलिशब्देन विवक्षणम्, न काम्य-
बलिमात्रस्य; प्रमाणाभावादिति गोभिलभाष्ये तर्कालङ्कारमहा-
शयोक्तं चिन्त्यमिति— सूचितम् ॥

यद्व गोभिलभाष्ये तर्कालङ्कारमहाशये— साग्निना तर्पणे
पितृयज्ञस्य निर्वर्तितलात् आद्वानन्तरं पितृवस्थाद्यनुष्ठानं नेति
परिशिष्टप्रकाशोक्तिर्मुक्ताः पितृबलेः नित्यलादित्युक्तं तत्
नित्यस्थाऽपि पितृबलेः साग्निविषये पूर्वोक्तवचनेन परिसंख्यानात्
चिन्त्योपपत्तिकमित्यलं विस्तरेण ॥

निरुत्यर्थता वाच्या । तथाच श्रुतहानिरश्रुतकल्पना च स्यात् ।
मत्यपुराणवचनेऽन्यगतेस्तु तथा । तस्मान्मनुवचने श्रुतहान्यश्रुत-
कल्पनापरिहाराय पिण्डपितृयज्ञानन्तर्यमेव विधेयम् । अस्तु वा
“पितृयज्ञं त्वि”त्यस्य मनुवचनस्य तर्पणपरताः तथापि—

“पिण्डानां मासिकं आद्वमन्वाहार्यं विद्युवधाः”

इत्यस्मात् पिण्डपितृयज्ञानन्तर्यमस्तु मासिकाख्यदर्शश्राद्धस्य ।
यदि वाऽस्यापि मनुवचनस्य—

“तत्र ते पितरः पूर्वं पिण्डमंज्ञां तु लेभिरे ।

एषा तस्याः स्थितिर्विप्र पितरः पिण्डमंज्जिताः ।

तथा साम्रेति । एतेन— “निर्वृत्य प्रणिपत्याऽश्”
इत्यस्य निरग्निविषयत्वं सूचितमिति परिशिष्टप्रकाशकारमते न
किमपि वचनमविरुद्धं भवति । तर्कालङ्काराणां तु—

“पितृपाकात् समुद्भूत्य वैश्वदेवं करोति यः ।

अकृतं तत् भवेत् आद्वं पितृणां नोपतिष्ठते ॥

न पितृणां तथैवाऽन्ये श्रेष्ठं पूर्ववदाचरेत् ॥”

इत्यादिवचनानि विफलानि भवेयुः । ममविकल्पापेक्षया
व्यवस्थितविकल्पाङ्गौकारे तु लाघवं भिन्नशाखास्यविधिजिषेधयो-
रिवेति सर्वमनवद्यमिति भावः ॥

ननु— उक्तरीत्या नित्यश्राद्धेऽपि साम्रेवैश्वदेवाकरणापत्ति
रित्यत आह— नित्यश्राद्धमिति । पार्वणश्राद्धप्रकरणादिति
भावः । अत एव—

लभन्ते सततं पूजां वृषाकपिवचो यथा ॥”

इति मत्यपुराणमहाभारतवचनद्वयात् पिण्डानां मासिकं मासैकविप्रिजनकं आद्वम्; “अन्वाहार्यं मासिकं स्यात् इत्यभिधानात्, ततश्च पिण्डानां पितृणामन्वाहार्यं मासैकविप्रिजनकं अन्वमस्मिन्निति पिण्डान्वाहार्यकं आद्वमित्यर्थः । एतमिंश्वार्यं निरग्निपचेऽपि मंज्ञाप्रवृत्तिः इत्यालोच्यते, तदाऽन्यदपि मत्यपुराणे प्रवृत्तिनिमित्तमुक्तम् ।

“यमाद्वलाऽन्यतो माचा भक्त्यन्ति द्विजातयः ।

अन्वाहार्यकमित्युक्तं तमाच्चन्दपरिचये ॥” इति ॥

“नित्यश्राद्धे गयाश्राद्धे तौर्यश्राद्धे तथैव च ।

वैश्वदेवं झवेदादौ ततः श्राद्धं समाचरेत् ॥”

इति सृतिरूपपद्यते । सर्वथा च पितृयज्ञपद्य स पितृतर्पण-परत्वात् पिण्डपितृयज्ञानन्तर्यमन्वाहार्यस्य भिद्वमिति शङ्कासुप-महरति— ततश्चेति ॥

युक्तं मत्यपुराणवचनस्तोकरीत्या मार्यक्यादिकं तर्पणाख्य-पितृतर्पणपरत्वं च, मनुवचनेऽपि तादृशपितृयज्ञस्यैव विवक्षणे तु न मानम् । न हि पिण्डपितृयज्ञात् पूर्वमन्वाहार्यश्राद्धं वाक्यान्तरेण विहितम्, येन प्रमाणान्तराविरोधार्थं तथा व्याख्यायेत । एतेनोपमंहारोऽपि परास्तः ;

“सामान्यविधिरस्यष्टः मंड्हियेत विशेषतः ॥”

इति न्यायो हि सामान्यविधिरस्यष्टत्वं एव प्रवर्तते । न चाच मनुवचनमस्यष्टमः पितृयज्ञपदेन पिण्डपितृयज्ञस्य स्यष्टं प्रतीतेः,

अस्यार्थः— बङ्गचानां पिण्डदानानन्तरं ब्राह्मणभोजनाथं पिण्डानां स्वत्प्रभागोऽन्वाहार्यं क्रियते । ततश्चान्वाहार्यमाहरणौय-मन्त्यवाणं ब्राह्मणभोजनार्थं अस्मिन्निति पिण्डान्वाहार्यकम् । अन्त्यार्थं कः । तस्मात् पिण्डदानादनन्तरं पश्चादन्वाहार्यमनुष्टेय आद्यं ब्राह्मणभोजनात्मकं पिण्डान्वाहार्यकमित्यपि प्रवृत्तिनिमित्तं संभवति । तथाच दशमसुहृत्तस्यापराह्नत्वेऽपि तस्य वृत्तौयांशे एकादशसुहृत्ताद्ये यत् आद्यविधानं तदशमसुहृत्तेऽपराह्ने पिण्डपितृ-यज्ञं सूचयति । तथाच श्रुतिः— “अमावास्यायामपराह्ने पिण्ड-पितृयज्ञेन चरन्ति” इति ॥

प्रयोजनभेदाभावाच । न ह्यचानुपसंहारे मायेरपि आद्यानन्तरं पितृवल्यादिप्रसङ्गगङ्गा भवति; उच्छेषणं तु” इति मनुवचनेन काम्यबलिमाचविधानेनैव पितृबलिव्यावृत्तिसिद्धेः । एतेन— मत्यपुराणवचनवैषम्यमपि—सूचितम् । मत्यपुराणे हि— “निर्वृत्य प्रणिपत्याऽथ” इति श्लोकेन सामान्यतो वैश्वदेवस्य आद्यानन्तरं कर्तव्यत्वं बोधितमिति विशेषत आहिताग्निविषये पितृवल्यादि-निरासोऽपेच्छितः । एवं चापेच्छितक्रमबोधकत्वं मनुवचने पिण्ड-पितृयज्ञविवक्षणे संभवति, पितृतर्पणविवक्षणे लवणेच्छितनिष्पृयो-जनक्रमबोधकत्वमिति मनुवचनगतपितृयज्ञपदस्य पिण्डपितृयज्ञ-परत्वमेव युक्तमिति मनुवचनादेवान्वाहार्यस्य पिण्डपितृयज्ञानन्तर्य-मिति युक्तमित्यभिप्रायेणोक्तामागङ्गां परिहरति— अचोच्यते इति ॥

अत्र हि पारिभाषिकाऽपराह्णस्यैव ग्रहणम् । मंजाविधेरेव प्रयोजनं यत्तु संज्ञाया विधानमुद्देश्यनं वा । तदक्तं— “नामापि गुणफलसम्बन्धपरत्वेन सार्थकमिति । पारिभाषिकश्चापराह्णो मत्य-पुराणे उक्तः—

“ प्रातःकालो मुङ्गतांस्त्रौन् भंगवस्तावर्देव तु ।

मध्याह्नस्त्रिमुहूर्तः स्यादपराह्णस्ततः परम् ।

मायाह्नस्त्रिमुहूर्तः स्यात् आहुं तत्र न कारयेत् ।

रात्रसौ नाम मा ज्ञेया गर्हिता सर्वकर्मसु ॥ ” इति ॥

उक्तमनुवचनगतस्य पिण्डपदस्याऽप्यभ्युपगम्याऽपि तर्पणपरत्वं दर्शस्य पिण्डपिण्डपदस्यत्यर्थमाह—अस्तु वेति । पिण्डानामिति । पिण्डविशिष्टपिण्डपदस्यत्यर्थः । यद्यत्रापि पिण्डशब्दस्य पिण्डेवतापरत्वमेव न यज्ञपरत्वमित्युच्यते, एवमपि मत्यपुराणगतवचनान्तरेण तत्प्रवृत्तिनिमित्तान्तरनिरूपणपरेण पिण्डपिण्डपदस्यत्यर्थमन्वाहार्यस्य मिद्यतौत्याह— तदाऽन्यदपौति ॥

उक्तवचनं व्याचष्टे— अस्यार्थं इति । अनेन दर्शस्य पिण्डपिण्डपदस्यज्ञानन्तर्यमिद्युप्रकारमाह— तस्मादिति । ननु— उक्तवचनानां सर्वेषामपि यथाकथंचिदन्यार्थपरत्वं कथं न मंभवतौत्यत आह— तथाचेति । कात्यायनाचार्यैः— “ पिण्डान्वाहार्यकं आहुं ” इति श्वोके हत्यौयांगे इति पदनिवेशादवगम्यते तैरुक्तवचनादीनां सर्वेषामपि पिण्डपिण्डपदस्यत्यस्यान्वाहार्यश्चाद्वे बोधन एव तात्पर्यं गृहीतमिति महर्षिकल्पाचार्याहृतं व्याख्यान-

एवं च माग्ने निरग्ने शायमेवापराह्नोऽमावास्याआद्वे मुख्यः कालः ।
तथाच यमः—

“पक्षान्ते निर्वपेत्तेभ्यो ह्यपराह्ने च धर्मवित् ।

अपां समीपे दूर्वासु दर्भेषु मिकतासु च ॥

तेभ्यः पितृभ्यः पितरोऽमङ्गुह्नन्ति” इत्यचैव प्रकरणे यसेनोक्त-
न्वात् । दर्भेषु दर्भमयेषु । एवं मिकतास्यपि । तथा श्रुतिरपि—
“प्रवाह्नो वै देवानां मध्यन्दिनं मनुष्याणां अपराह्नः पितृणाम्”
इति । तथाच—

“प्रवाह्ने मात्रकं आद्वमपराह्ने तु पैतृकम् ।

एकोद्दिष्टं तु मध्याह्ने प्रातवेद्विनिमित्तकम् ।”

मेवाऽत्राऽदरणीयं न स्वर्वद्विकर्त्त्यतं व्याख्यानमिति पिण्डपितृ-
यज्ञानन्तरमेवान्वाहार्यानुष्ठानमिति मिद्वम् ॥

अमावास्यायामपराह्न एव पिण्डपितृयज्ञोऽपि करणीय इत्यच-
श्रुतिं दर्शयति— तथाचेति । ननु उक्तश्रुतौ अपराह्नपटेन
कोऽर्थः परिगृह्यते? यदि अक्षोऽपरो भाग इति मार्घदादग-
मुहूर्तानन्तरभागो गृह्यते योगार्थमवलम्ब्य, तर्हि पिण्डपितृयज्ञ-
स्याऽपि वृत्तोयांश एव कर्तव्यात् दग्ममुहूर्तस्यापराह्नेऽपि तस्य
वृत्तोयांश एव विधानं दग्ममुहूर्तपराह्नविधानं सूचयतोति
परिगृह्यप्रकाशोक्तिरमङ्गुतेत्याशङ्काह— अच हौति ॥

ननु— अच पारिभाषिकस्यैव यहणं कुत इत्यत आह—
मंज्ञाविधेरेवेति । यथा हि— “प्राचीनप्रवणे वैश्वदेवेन य जेतं

इति ब्रह्मपुराणेऽपि स एवापराङ्गो विधीयते । मातृक-
मन्त्रष्टकाश्चाद्दुः, पैतृकं पार्वणं कृष्णपञ्चविहितम् । शुक्रपञ्चे च
पार्वणं प्रवीळं एव । तथा च वायुपुराणम्—

इत्यादौ पारिभाषिकस्य वैश्वदेवस्य प्राचीनप्रवर्णदेशमंबन्धार्थं
विधानम्, अन्यथा केवलविश्वदेवदेवताकामिचायागमाचस्य तस्मंबन्धः
स्यादिति “वैश्वदेवेन यजेत्” इत्यादौ वैश्वदेवादिपदं नामधेयम्,
एवमन्त्राऽपि अपराह्णशब्देनान्यस्य ग्रहणं न भवेदित्येतदर्थसेव
परिभाषा कृतेति नाऽन्यस्यार्थस्याच यहणप्रमक्तिरिति भावः ।
नामधेयं हि यत्र स्वार्थस्य विधेयत्वे तत्र फलमंबन्धं उपयुज्यते,
यत्र तृट्टीश्वलं तत्र गुणमंबन्धे उपयुज्यत इति तस्य न विधेयत्वसेव,
किं तृट्टीश्वलमपौति प्रकृतेऽपराह्णस्योद्देशलेऽपि पारिभाषिकस्यैव
ग्रहणं, न योगार्थस्य । तदिदमाह— तदुक्तमिति । कः स
पारिभाषिकापराह्णपदार्थं इत्यत आह— पारिभाषिकस्येति ॥

एतावता प्रपञ्चेन साग्रेः आद्वानन्तरं पित्रादिवन्यकर्तव्यतं
निरग्निरम्भदनन्तरमपि तत्कर्तव्यत्वमित्यादिनिष्ठपणप्रवेकं पिण्डपितृ-
यज्ञानन्तर्यमन्वाहार्यस्य निष्ठपितम् । एवं च वैश्वदेवादिकर्तव्य-
त्वादिविषये साग्रिनिरग्न्योर्विशेषेऽप्यपराह्ण एव पिण्डपितृयज्ञा-
नुष्ठानमुभयोरपि समानसेव । “पितृयज्ञं तर्पणाख्यं” इति
झोके अग्निमच्छब्दानुमारेण तथा व्यवस्थापनेऽपि पिण्डान्वाहार्य-
कमित्यस्य सामान्यतः प्रवृत्तत्वात् नाऽत्र कोऽपि विशेष इत्युप-
संदर्शकालं सूचयति— एवंचेति । अपराह्ण एव सुख्यकाल

“ शुक्रपत्रस्य पूर्वान्ते आदूं कुर्यादिच्चक्षणः ।

कृष्णपत्रेऽपराह्ने तु रौहिणं तु न लङ्घयेत् ॥ ” इति ।

रौहिणं रोहिणीनक्षत्रमन्वन्धिनं सुहृत्वं पूर्वाह्नश्चाद्वकर्ता
न लङ्घयेत् नातिकमेत्, अत ऊर्ध्वं न कुर्यादित्यर्थः । एवं
इत्यत्र यमवचनमपि प्रमाणयति— तथा च यम इति । तेभ्यः
इति पदं व्याचष्टे— पितृभ्य इति । कुतः पितृणामेव यहणम् ?
प्रकरणात्, इत्याह— पितर इति । पारिभाषिकस्यैवाऽप-
राह्नस्य श्रुतिषु ब्रह्मपुराणादौ च निर्देश इत्याह— तथा श्रुति-
रपौति । मातृकादिपदं व्याचष्टे— मातृकमिति । वायुपुराण-
वचनमण्डुदाहरति— शुक्रपश्चस्येति । “रौहिणं तु न लङ्घयेत्”
इत्यस्य पूर्वार्धेऽप्यन्वयेन व्याचष्टे— रौहिणमिति । रौहिणानति-
क्रमणमुभयत्र निष्कृत्य प्रतिपादयति— एतेनेति ॥

“ न तु रौहिणं ” इत्यस्य वायुपुराणस्यस्य ब्रह्मपुराणस्यैनै-
कोद्दिष्टेनान्वयो नाऽस्तीत्याह— न त्विति । ननु— केयमपूर्वा शङ्का
यत्पुराणान्तरस्यस्य पदस्य पुराणान्तरेणान्वय इति ? यत्परिहारार्थं
नत्विति ग्रन्थः प्रवृत्तः इति चेदयमाग्यः—

“ शुक्रपत्रस्य पूर्वान्ते आदूं कुर्यादिच्चक्षणः । ”

इति वाक्ये हि श्चाद्वपदस्य ब्रह्मपुराणैकवाक्यतयैव पार्वणा-
न्वष्टकादिरूपत्वं वक्तव्यमिति तदेकवाक्यतया वाक्यार्थनिर्णयेऽपेक्षिते
रौहिणं विव्याप्तेकोद्दिष्टेनाऽप्यन्वयो वर्तते इति हि शङ्का स्यादेव ।
परिहाराशयस्त्वयं यन्निर्णयार्थं एकवाक्यता तदंशानामेव पुराणा-
न्तरस्यानां पुराणान्तरेणोपसंहारः । न च रौहिणमिति वाक्य-

अपराह्नाद्वकर्तापि न लङ्घयेत् अतः पूर्वं आद्वं न कुर्यादित्यर्थः । एतेनेदमुक्तं रौहिणे पूर्वाह्ने समाप्तिरपराह्न उपकमः, ततश्च द्वात्मको रौहिणः, न तु “रौहिणमि”त्येतस्यैकोद्दिष्टविषयता ; एतद्वचनानुपात्तिवेनाप्रकृतत्वादेकोद्दिष्टस्येति ।

भागार्थनिर्णयो ब्रह्मपुराणवाक्यैकवाक्यतां स्वार्थविनिर्णयार्थमपेक्षते इति न काण्यनुपपत्तिः । एवं च मर्वचापराह्नपदेन पौराणिकापराह्नस्यैव यहणमिति सिद्धम् ।

यत्तु — गौभिलभाष्ये तर्कारलङ्कारमहाग्रयैः वासरहतौयांश्च एव श्रौतोऽपराह्नः, स एव श्रुत्यर्थनिर्णये स्वीकरणौष्ठः, न तु पारिभाषिकापराह्नस्य “असावास्यायां पिण्डपितृयज्ञेन चरन्ति” इत्यादौ यहणमित्युक्तम्, तदेतेन — परामत्तम् ; “पिण्डान्वाहार्यकं श्राद्धं” इति वाक्ये हि हतौयांश्चो यो गृहीतः स न तस्यैवाऽपराह्नताभिप्रायेण, किंतु तस्य पिण्डपितृयज्ञानन्तरमनुष्टयत्वाभिप्रायेण । अन्वाहार्यं तु — “असावास्यायां द्वितीयं यत् तदन्वाहार्यमुच्यते” इति गृह्यान्तरवचनेन पिण्डपितृयज्ञानन्तरमेव कर्तव्यमिति तेरपि प्रतिपादितमेव । अतस्तस्यैव मुख्यत्वे हतौयांशात् पूर्वतनस्य पिण्डपितृयज्ञस्य अपराह्नकालसंबन्धे एव न स्यादिति बङ्गव्याकुलता भवेत् । कालस्य हि प्रधानहोमसंबन्धमात्रमेवापेक्षितं नवज्ञसंबन्धोऽपीति, “अङ्गगुणविरोधे च तादर्थात्” इति न्यायेन निष्ठपितमिति न पौराणिकापराह्नभागातिरिक्तस्याऽपि तत्र यहणमित्याद्यन्यत्र विस्तृतम् ॥

तत्त्वायं शास्त्रार्थो व्यवस्थितः— छण्डपञ्चविहितं सर्वमेव पार्वणं निरग्निना रौहिणादारभ्य पञ्च मुहूर्तान् यावत् कर्तव्यम् । तथाच मत्स्यपुराण—

“ऊर्ध्वे मुहूर्तात् कुतपाद्यनुहूर्तचतुष्टयम् ।

मुहूर्तपञ्चकं वापि स्वधाकरणमिव्यते ॥” इति ॥

पिण्डान्वाहार्यक्रमविचारप्रसङ्गेनाऽपराह्णपदार्थं निर्णीते रौहिणान्तिक्रमेऽपि वर्णिते फल्जितमर्थं निष्कृत्य प्रदर्शयति— तत्त्वेति । साग्निविषयिणौ व्यवस्थामुक्तरत्र प्रतिपादयिष्यन् निरग्निविषयिणौमेव तामत्र प्रदर्शयति— निरग्निनेति । “पञ्च मुहूर्तान् यावत्” इत्यत्र प्रमाणमाह— तथाचेति । कुतपादिति ।

“अक्षो मुहूर्ता विव्याता दण पञ्च च सर्वदा ।

तत्राष्टुमो मुहूर्तो यः म कालः कुतपः स्मृतः ॥”

इति वच्यमाणलचणात् कालादित्यर्थः । अत्र नवमोऽपि मुहूर्तः पार्वणकालवेन गौणतयैव निर्दिष्ट इति वच्यतेऽनुपदमेवेति न विरोधः । अमुमेवार्थं सुख्यकालविवेचनपूर्वकमुपपादयितुमुपक्रमते— इयानित । परिभाषिकापराह्ण एवेति । न वासराहतीयांश इति भावः । अपराह्णकालपूर्वतनमुहूर्त इव तदनन्तरमुहूर्तोऽपि गौणकाल एवेत्याह— पञ्चमेति । ननु कथं रौहिणपञ्चमयोरनुकल्पत्वं न सुख्यतमेवेत्यत आह— रौहिणस्येति । अव्यापकत्वादिति । अपराह्णाव्यापकत्वादित्यर्थः । तयोश्च पञ्चमोऽतिगौणः निन्दाश्रवणाच्चेत्याह— पञ्चमस्येति ।

इथान् विशेषः— निरग्नेरपि “अपराह्णे पितृणाम्” इति अत्या यमवचनेन च पूर्वोपन्यस्तेन पारिभाषिकापराह्णे एव मुख्यः कालः, कुतश्चिन्निमित्तात् लरया विलम्बेन वा रौहिणतत्पञ्चम-मुहूर्तयोरनुकृत्यता स्यात्; रौहिणस्याव्यापकलात्, पञ्चमस्य सायाह्नेन निन्दाश्रवणात् । कुतश्चिन्निमित्तादनुकृत्यासंभवे रात्रादिपर्युदस्तभागं आङ्गानुष्ठानमापत्कृत्यः । तथाच मनुः—

निन्दाश्रवणादिति । निन्दाश्रवणाचेत्यर्थः । पञ्चमस्याऽप्य-व्यापकलाविशेषात् ॥

रात्रिआङ्गं तु आपत्कृत्य एवेत्याह— रात्रादीति । पर्युदस्तेति । “रात्रौ आङ्गं न कुर्वति” इति वाक्यस्य रचिभिन्नकाले आङ्गं कुर्वति इति वाक्यार्थमभिसंधायेदमुक्तम् । रात्रसौ कौर्तिता हि स्तेति । इदं हि वाक्यं हेतुमन्त्रिगदाधिकरणन्यायेनार्थवाद् इति “अपश्वो वा अन्ये गो अश्वेभ्यः” इति वाक्येऽन्यनिन्दाया अव्यस्ताविवाचाऽपि रात्रिभिन्नकालस्तिरेव क्रियते इति वा, रात्रिधिकरणकलनिषेध एवार्थवादानुमारेण स्त्रीकर्तव्य इति शङ्का नात्रावमरति ॥

ननु नायं पर्युदामः, किंतु प्रतिषेध एवः नज्ज्ञसमामो हि नित्य इति नन्तो रात्रिपदार्थनान्वये “अरात्रौ आङ्गं कुर्यात्” इत्येव प्रयोगापत्तेः । एतेन—न शब्दोऽप्यमव्याकृतरं इति शङ्काऽपि—पराम्ता; तत्राऽपि हि “अङ्गगुणविराघे च तादर्थात्” इति न्यायेन नशब्दार्थस्य प्रधानाख्यातार्थान्वय एव यक्त इति

“रात्रौ आह्वं न कुचेति रात्रस्मै कौर्तिता हि शा ।

सन्ध्ययोरुभयोश्चैव सूर्यं चैवाचिरोदिते ॥ इति ॥”

न च—नायं पर्युदासः, किंतु नज्ञो मुख्यनिषेधविधिरिति-
वाच्यम् । कुचायं निषेधविधिः? न तावत् रात्रौ ।

“तीर्थे द्रव्योपपत्तौ च न कालमवधारयेत् ॥

इत्यत्र विकल्पापत्तेः ॥

मुख्यप्रतिषेधपरत्वसेव युक्तमिति गङ्कते— नचेति । अयमाश्रयः—
तत्र हि नज्ञः प्रतिषेधपर्यवसायित्वसेव, यत्र प्रतिषिध्यमानस्य
रागतः प्राप्तिः, यथा “न कलञ्जं भक्षयेत्” इत्यादौ । एतेन
वाक्यभेदापत्तिरेव नज्ञः पर्युदासले प्रयोजिकेति वच्यमाणयुक्तिरपि
परामता; अत्यथा “न कलञ्जं भक्षयेत्” इत्यत्राऽपि वाक्यभेद-
प्रसक्त्यभावात् पर्युदासलसेवापद्येतेति आह्वे रात्र्यधिकरणकलस्य
रागादिप्रसक्त्येव निषेधान्नज्ञः प्रतिषेधपर्यवसायित्वसेव युक्तमिति ॥

न रात्राविति रात्र्यधिकरणकल्य यदि निषिध्यते, तर्हि
कारकस्यापि शास्त्रतः प्राप्तस्य ग्राम्बेण निषेधे विकल्पापत्तिरेव ।
अत एव “न प्रथमयज्ञं प्रवृच्यात्” इत्यत्र न प्रतिषेधः किंतु
पर्युदास एवेति भाङ्गदौषिकायां व्यक्तम् । तथाच रात्र्यधिकरण-
कलनिषेधेऽत्राऽपि विकल्पापत्त्या न पर्युदासपरत्वे, किंतु प्रतिषेध-
त्वसेव, इत्याशयेन समाधने— कुचेति । ननु रात्र्यधिकरणकलस्य
रागतः प्राप्तत्वात् “न कलञ्जं” इत्यत्रेव न विकल्पः । तदृकं
भाङ्गदौषिकायाम्— “अत एवाचेपेण यत्किंचित्कालप्राप्तौ रात्र्य-

ननु च प्रतौतमुख्यार्थवशेन घोडगिग्निहणायहणवत् सोऽप्यसु, न ; “यजतिषु ये यजामहं कुर्यान्नानुयाजेषु” इत्यत्र हि वाक्यभेदापत्तेः पर्युदासेन लक्षणा, न तु नत्रो मुख्यनिषेधार्थत्वानुरोधेन वाक्यभेदः । गङ्गार्या घोष इत्यादावयेकवाक्यत्वप्रतीत्यनुरोधेन लक्षणाया व्युत्पन्नत्वात्, अन्यथा तत्रापि मत्यतौर

पादानस्येच्छिकत्वेन रागप्राप्त्या वैधत्वाभावात् न तत्त्विषेधस्य विकल्पापादकत्वं” इति । तथाचाऽस्य पर्युदासपरलमुक्तभाङ्गदीपिकादिविसङ्गं इत्यत आह— तौर्थे इति । तथा चोक्तवचनेन मामान्यतः प्रवृत्तेन रात्रिकालस्याऽपि प्राप्तत्वान्निषेधे विकल्पोऽपरिहार्य एवेति पर्युदास एवाऽत्र युक्त इति भावः ॥

ननु—“अतिरात्रे घोडगिनं गृह्णाति,” “नाऽतिरात्रे घोडगिनं गृह्णाति” इत्यत्र विकल्पापत्तावपि पर्युदासो यथा नाऽङ्गौक्तो नत्रो मुख्यविधिसम्बन्धस्वारम्यन, तथाऽत्राऽपि विकल्पापत्तावपि प्रतिषेध एवाऽङ्गौक्रियतां इत्याग्नयेनाशङ्कते— ननु चेति । प्रतौतमुख्यार्थवशेन प्रतौतमुख्यार्थसंबन्धवशेनेत्यर्थः । नहि एर्षुदासपरलेऽपि नत्रो मुख्यार्थहानिरिति भावः । सोऽपि विकल्पोऽपि । अस्तु भवतु । फलमुखगौरवस्यादूषकत्वादिति भावः । घोडगिवाक्ययोः पर्युदासेनान्वयो न संभवतीत्यगत्या विकल्पोऽङ्गौकृतः, अत्र तु पर्युदासमंभवात् न विकल्पाङ्गौकारो युक्त इत्याग्नयेन समाधते— नेति । ननु अत्राऽपि निषेधपरलेऽपि न विकल्पापत्तिः, “न कालसवधारयेत्” इत्यनेन सामान्यतः सर्वेषां

पदाधाहारेण वाक्यभेदमालम्ब्य मुख्यार्थानुरोधः स्यात् ।
 “दीचितो न इदाति” इत्यस्यापि “अहरहर्दयात्” इत्येत-
 त्पर्युदासपरता; निषेधपरत्वे दीचितपत्ते इहरहरित्यनेन निषेधे
 वैकल्पिको दानविधिरदीचितपत्ते नित्य इति विधिवेषम्बेन
 वाक्यभेदापत्तेः । एवं च विकल्पपत्ते उपजौव्यविधेः पक्षतो

कालानां विधानेन “न रात्रावि”त्यनेन विशेषतः कालविशेष-
 निषेधेन च “यदाह्वनीये जुहोति,” “पटे जुहोति,” इत्यनयो-
 रिव विषयविवेकोपपत्तेरित्यत आह— यजतिष्ठिति । मामान्य-
 विशेषन्यायो हि इयोरपि विधिल एव प्रवर्तते, न विधिनिषेधत्वे;
 अन्यथा— “यजतिषु ये यजामहं करोति” इति मामान्यतः
 प्राप्तस्य “नाऽनुयाजेषु” इति विशेषवाक्येन निषेधे तत्रापि
 विकल्पानापत्त्या तत्र पर्युदामाङ्गौकारमिह्वान्नानुपपत्तिः ॥

अर्थं भावः— निषेधे हि निषेधस्य प्रमत्तिरपेद्यते: तत्र
 मामान्यग्राम्यस्य विशेषातिरिक्तविधयत्वं “प्रकल्प्य चाऽपवादविधि-
 भुक्तर्गोऽभिनिविश्वते” इति परिभाषानुसारेण यद्युक्तौक्रियेत,
 तर्हि निषेधप्रमत्तिभिन्पादनाथे विधन्तरं “न तौ पणौ करोति”
 इत्यादाविव कल्पनीयं भवतीति वाक्यभेदो विकल्पश्चोभयं
 ममापद्येतेति गौरवातिग्रायात् पर्युदासाश्रयणमेव “नाऽनुयाजेषु”
 इत्यत्र यथाऽङ्गौक्रियतम्, एवमत्राऽपि वाक्यभेदापत्त्या न प्रतिषेध-
 परता, किंतु पर्युदाम एवेति नज्ञो मुख्यार्थमन्वस्त्वाघवादरण-
 मेतादृशस्यलेषु न युक्तमिति भावः ।

बाधापन्निः । षोडशिनि तु न यहणपर्युदामलवम् ; वाक्यान्तरे-
सैव यहणप्राप्तेः । पर्युदासे च पर्युदामनौयस्यानिषेधलाद् ।
अन्यथा निषेध एवापद्येत, किं द्युविधेरौदामौन्यात् । अति-
राचपर्युदासे च प्रकरणवाधः स्यादिति गत्यन्तराभावान्तिषेध-
विधिरिति । एतेन— विहितवृद्धिश्राद्वेऽचिरोदितसूर्यनिषेध-

पर्युदासेन पर्युदामार्थम् । हेतौ वृत्तौया । “फलमपौह
हेतुः अध्ययनेन वमतौ” ति वैयाकरणमिद्वान्नादिति न दोषः ।
लक्षणा अमुख्यार्थसंबन्धः ॥

नहि वाक्यभेदपरिहारार्थममुख्यार्थसंबन्धो निषेधवाक्येवा-
द्रियते, किंतु विधिवाक्येवपौत्याह— गङ्गायामिति । वाक्य-
भेदापेक्षयाऽमुख्यार्थसंबन्धः पदमाचस्य लघुरिति भावः । मत्स्य-
तौरपदाध्याहारेणोति । गङ्गायां मत्स्यः तोरे धोषः इति
वाक्यार्थमिद्वार्थमिति शेषः । ननु— “यजतिषु ये यजामहं करोति
नाऽनूचाजेषु” इत्यत्रेकस्यैवास्यातस्य अवणान्न वाक्यभेदो युक्त
इति युक्तं पर्युदामाश्रयणम्. अत्र तु “न राचौ आङ्गं कुर्वीत,”
“न कालमवधारयेत्,” इत्यास्यातभेदश्रवणात् कथं न वाक्य-
भेदोऽपि संमत इत्यत आह— दौक्षित इति । तथाच “अह-
रहर्दद्यात्,” दौक्षितो न ददाति,” इति मामान्यविशेषरूपेण
प्रवृत्तयोर्वाक्ययोरास्यातभेदश्रवणेऽपि यथा न वाक्यभेदः, तथा-
उत्राऽपि सत्यां गतौ न वाक्यभेद ऊरौकर्तुं योग्य इति भावः ।
एताधिता प्रपञ्चेन विकल्पापत्त्या वाक्यभेदापत्त्या च पर्युदामपरत्वं

इत्यपि- **निरस्तम्**; यतः सर्वेष्वेव वैधैकोद्दिष्टपार्वणनिमित्त-
तौर्थग्राह्वादिषु रात्रादिविशेषविहितेषु “रात्रौ आहूं न
कुर्वेति”ति पर्युदासः । यद्यपौदं मनुवचनं दर्शश्राद्धप्रकरणपठितम्,
तथापि “अदैवं भोजयेत् आहूं पिण्डमेकं च निर्वपेत् । मह
पिण्डक्रियायां तु कृतायामस्य धर्मतः ॥ अनयैवावृता कार्यं
पिण्डनिर्वपणं सुतैः ।” इति मपार्वणमेकोद्दिष्टस्य च प्रकृतत्वात्

“न रात्रावि”त्यस्य व्यवस्थापितम्, इदानौ विकल्पे का चानिरित्यत
आह— **विकल्पपक्ष** इति । तत्र हि न केवलं ग्रास्त्रवाधः,
किंतु उपजौव्यग्रास्त्रवाधोऽपि दोषः । केवलं ग्रास्त्रवाधः केवलोप-
जौव्यवाधश्चायुक्त इति स्थितौ विकल्पपक्षे उभयवाधो भवतीति
न तदङ्गौकारः मत्यां गतौ युक्त इति भावः ॥

पूर्वं षोडशिवाक्ये न पर्युदासः मंभवतोत्यगत्या प्रतिषेधपरलं
नत्रोऽङ्गौकृतमित्युक्तम्, इदानौ तत्र पर्युदासामंभवप्रकारमुप-
पादयति— **घोडशिनौति** । वाक्यान्तरेणोति । विशेषरूपेण
प्रवृत्तनेत्यादिः । तथाच “यजतिषु ये यजामहं करोति नाऽनु-
याजेषु” इत्यत्र अनुयाजभिन्नेषु यजति इति यथा वाक्यार्थः,
एवमत्र षोडशिभिन्नं षोडशिनं ग्रहणभिन्नं यहणं अतिरात्रभिन्ने
ऽतिरात्रे इति वाक्यार्थो न मंभवति; वाधितत्वात्; नहि तद्ग्रन्थं
तदेव भवितुमर्हति । न हि स्त्रयं न स्त्रतादात्म्यम् । तथाच न
तत्र पर्युदास इति भावः । पर्युदासेऽपि विकल्पापत्तिं परिहरति—
पर्यदासे चेति । अनिषेधत्वादिति । न विकल्प इति

सर्वत्र पर्युदासो युक्तः । न च एकोद्दिष्टपार्वणादेनियतमाध्याक्षादिकलात्तत्र न रात्रादिपर्युदस्तमागमात्रविधिः, किंतु तौर्थादाविति—वाच्म् ; विहिततिथौ मध्याक्षाद्यप्राप्तौ आद्वलोपापत्तेः । तथाच—

मृताहनि तु कर्तव्यं प्रतिमासं तु वस्तुरम् ।
प्रतिसंत्वरं चैवमाद्यमेकादशेऽहनि ॥”

शेषः । पर्युदासेऽपि विकल्पे निषेधप्रकारदद्याङ्गोकरणं वर्यमेवापद्यतेत्याह— अन्यथेति । हयविधेरिति । नज्जटितविधिप्रकारदद्यस्येत्यर्थः ॥

पूर्वमतिरात्रपदार्थस्याऽन्यानुपपत्त्या पर्युदासपरत्वं षोडशिवाक्यस्य न संभवतौत्युक्तम्, इदानौ अतिरात्रादिपदमस्वन्वपर्युदासेन वाक्यार्थवर्णनमपि न संभवतौत्याह— अतिरात्रपर्युदासेच प्रकरणवाधः स्यादिति । प्रकरणवाधः वाक्यान्तरवैयर्थ्यापत्तिरित्यर्थः । न हि “नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति” इत्यस्य पर्युदासपरत्वे “अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति” इति वाक्यकथमपि मफलं भवेत्, यद्यतिरात्रभिन्ने इत्यनेन अतिरात्रे ग्रहणमावोऽभिप्रेतः । यदि चाऽतिरात्रभिन्नेऽतिरात्रे च सर्वत्र षोडशिग्रहणप्राप्तिरभिमतेति तदाक्यसार्थक्य, तर्हि प्राकरणिक-षोडशिग्रहणविधिपरवाक्यवैयर्थ्यापत्तिरिति न नज्जोऽतिरात्रपद-संबन्धेन पर्युदासः । एतेन— षोडशादिपदसंबन्धेन पर्युदासोऽपि परास्तः । एवं च गत्यन्तराभावात् तत्र प्रतिषेध एवेत्युपसंहरति—

इति याज्ञवल्क्यवचन— “मासि मास्यभिते पञ्च पञ्चदश्यां नरेश्वर । तथाएकासु कुर्वति कामानपि गृणुष्व मे ॥” इति विष्णुपुराणवचनाद्यमेकवचनविरोधः स्यात्; वौपाबाधापत्तेः । तस्मात् मध्याह्नादे रात्र्यादिपर्युदस्तभागान्तरस्य च मुख्यकल्पानुकल्पमावेन व्यवस्था । अथवा रात्र्यादिपर्युदस्तः मर्व एव कालो मुख्यः कल्पः । अपराह्नादिकं तु प्रशस्तमात्रम् । अतएव मनुः— “यथा चैवापरः पञ्चः पूर्वपञ्चादिग्निष्ठते ।

तथा आद्वस्य पूर्वाह्नादपराह्नो विशिष्यते ॥” इति ॥

गत्यन्तरेति । निषेधचिधिरिति । नजर्थमंवन्मी विधि-रित्यर्थः । नजर्थस्य मुख्यार्थमंवन्म एवेति यात् । एतेन— “मन्थयोरूभयोश्चैव सूर्ये चैवाचिरोदिते ।”

इत्युत्तरार्थादिपि व्याख्यातः ।

“पूर्वाह्ने माहके आद्वमपराह्ने तु पार्वणम् ।

एकोद्दिष्टं तु मध्याह्ने प्रातर्द्विनिमित्तकम् ॥”

इति प्रातःकाल एव विहितस्य वृद्धिआद्वस्याचिरोदितसूर्यनिषेध एवाह्नोकरणौयः; न हि तत्र पर्युदासः संभवति: उभयोरपि विशेषरूपेण प्रवृत्तत्वादिति केचन सन्यन्ते, इदं त न युक्तम्; षोडशिवाक्ये हि यदतिरात्रं यस्य षोडशौ यच्च यहणं मर्वसेकरूपम् । अत्र तु “रात्रौ आद्वं न कुर्वति” इत्यन्त्यआद्वपदस्यैव “मन्थयोरूभयोश्चैव” इत्युत्तरार्थादिव्यात् तत्र च वृद्धिआद्वस्य-ननुक्रमात् न वृद्धिआद्वस्य नज्ञद्वितवाक्ये यहणमिति विशेषा-दित्याह— एतेनेति ॥

मत्यपुराणं च—

“ अङ्गो सुहृत्ता विख्याता दग्ध पञ्च च मर्वदा ।
तज्जाष्टमो सुहृत्तो यः स कालः कुतपः सृतः ॥
मध्याङ्गे मर्वदा यसान्नान्दीभवति भास्करः ।
तस्मान्तदत्र फलदस्त्वारम्भो विशिष्यते ॥ ” इति ॥

एवं च वृद्धिआद्वे अचिरोदितसूर्यकालोऽपि न निषिद्धं
इति भावः । ननु—“ न रात्रौ ” इति वाक्यं दर्शश्चाद्वप्रकरणे
वर्तते । एवं च कथं तेन मर्विषामुक्तानां आद्वानां यहणमित्या-
शङ्क्य परिहरति—यद्यपौति । ननु एकोद्दिष्टादीनां मध्याङ्गा-
दिकालविशेषनियमनात् रात्रिपर्युदस्तकालमात्रविषयत्वं न मंभ-
वति, किंतु यत्र तीर्थश्चाद्वादौ कालविशेषो न विहितस्यैव
रात्रादिपर्युदस्तकालकलमिति “ न रात्रौ ” इति वाक्ये तीर्थ-
आद्वस्यैव यहणं नकोदिष्टादीनामपौत्यागयेनाशङ्क्य परिहरति—
न चेति । विहिततिथौ मध्याङ्गाद्यप्राप्तौ श्राद्धलोपापत्त्या प्रति-
मासं प्रतिमवत्मरं च श्राद्धविधिबाधापत्त्या मध्याङ्गादेः कालान्त-
रस्य च मुख्यकल्पानुकल्पभावेन व्यवस्थापनमपेक्षितमिति मर्विषा-
मेवात्र यहणमिति समाधानयुक्तौराह—विहितेति । व्यवस्थेति
च । अपराह्नादिकालस्य मुख्यत्वं कालान्तरस्य च गौणत्वमुक्तम्,
इदानौं रात्रादिपर्युदस्तसर्वकालस्याऽपि मुख्यत्वमपराह्नादीनां
प्रशस्तवमात्रमिति मनुवचननिर्देशपूर्वकमुक्ताशंकां परिहरति—
अंथवेति ॥

मुखे कन्येऽसितपचे ह्यपराह्नादिमंभवे न कालान्तरे आद्धम्, प्राशस्यपचे तत्संभवेऽपि कालान्तरे आद्धे न कश्चिद्दिरोधः । अपराह्नादिवैशिष्ठवचनं मुख्यकल्पत्रेऽप्यविरुद्धम् । यस्मात् पूर्वाह्ने शक्तपचे च आद्धं तत्र प्रशस्तमपराह्ने हृष्णपचे च विहितं आद्धं तत्र प्रशस्तमिति वचनार्थः । एवं च साम्भिना दर्शं विना यत् आद्धं क्रियते तत्र निरग्नितुल्यतैव, तत्करणानन्तरं दर्शश्चाद्धं तु

विशिष्यते प्रशस्तः । न तु स एव काल इति भावः । अचेवार्थं मत्यपुराणवचनमपि प्रमाणं प्रदर्शयति— मत्येति । अच पचदयेऽपि व्यवस्थामपेक्षितां निष्कर्षण प्रतिपादयति— मुख्ये कल्प इति । अपराह्नादौनां मुख्यकल्पत्रपचे इत्यर्थः । न कालान्तरे आद्धमिति । मुख्यमिति शेषः । अनुकूल्यतया तु भवत्येव । तत्र च मुख्यकालातिक्रमणनिमित्तं प्रायश्चित्तं कर्तव्यमिति भावः । प्राशस्यपचे न प्रायश्चित्तं कालान्तरेऽपि, तस्याऽपि मुख्यकालादिति निष्कर्ष इति भावः । ननु— अपराह्नादौनां मुख्यत्रपचे तस्य विशिष्टत्ववचनानां पूर्वोक्तानां कथमुपपत्तिरित्यत आह अपराह्नादौति । अच वचने पूर्वपचापेक्षयोन्तरपचनस्य पूर्वाह्नापेक्षयाऽपराह्नस्य चोक्तर्षो यः प्रतिपादितः स न पूर्वपचेऽप्यपराह्नोक्तर्षप्रतिपादनार्थः ; गुकपचे पूर्वाह्नविधिविरोधात्, किंतु पूर्वपचे पूर्वाह्ने उन्नरपचे उन्नराह्ने च कर्तव्यमिति विश्वर्थवाद एवेति न दोष इति भावः । तदिदमाह— यस्मादिति ।

रौहिले न साग्निना कर्तव्यम् । नापि दशमसुहृत्तेऽपि, पिण्डपितृ-
यज्ञावरुद्धवात्, किंतु तदनन्तरसुहृत्तद्ये पारिभाषिकापराह्ना-
न्तर्गते इति मुख्यः कन्त्यः । निमित्ताद्यैस्तु पिण्डपितृयज्ञानुरोधाद्वा
तदनन्तरसुहृत्तद्ये कर्तव्यम् । एवं चलारो मुहृत्ता वासरहतौ-
यांशस्य आद्वकालः, पञ्चमस्तुतिसन्ध्यासमौपलवात् त्याज्यः ॥

दिनद्ये विहितहतौयांशेऽमावास्याया अप्राप्तौ आद्वलोप-
प्रमत्तावाह—

एतावता प्रपञ्चेन निरग्ने रोहिणाद्यनुकन्यकालत्वे रात्रिराप-
त्कन्यकालत्वे च निरुद्ध्य दृग्ं विना दर्शश्राद्धकरणे माघेष्टदनु-
कन्यतामिटानौमाह— एवं चेति । दर्शनन्तरं माघेष्टर्शश्राद्धानु-
ष्टाने विगेषमाह— तत्कारणानन्तरमिति । एवं च माघे: कुत-
पानन्तरं मुहृत्तचतुष्टये मुहृत्तद्वयं यदि न खौकर्तव्यं पिण्डपितृ-
यज्ञस्य दशमसुहृत्तावरोधादिना, तत इदं फल्ति, यत् वासर-
हतौयांशस्यपारिभाषिकापराह्नान्तर्गतसुहृत्तद्यं तस्य मुख्यः
कालः, तदनन्तरसुहृत्तद्यं तु गौणः कालः, तदनन्तरं पञ्चदश-
सुहृत्तस्तु “नातिमन्ध्यासमौपतः” ॥

इति तस्य कार्यान्तरोपरोधेन निषिद्ध इति—

“पिण्डान्वाहार्यकं आद्वं चौणे राजनि ग्रस्यते ।”

“वासरस्य हतौयांशे नातिमन्ध्यासमौपतः ॥”

इति कात्ययनवचने माग्निविषयं पर्यवस्थतौति मिद्वमिति भावः ।
अस्मिन श्लोकेऽमावास्यायामित्यवचने “चौणे राजनि ग्रस्यते”

यदा चतुर्दशौयामं तुरौयमनुपूरयेत् ।
अमावास्या श्वैयमाणा तदैव आङ्गमिष्यते ॥

चतुर्दश्याः प्रहरचतुर्थं यदाऽमावास्या व्याप्तोति, अपरदिने च श्वैयमाणा वृत्तौयांश्व्यापिनी, तदा चतुर्दशौदिन एव आङ्गमिष्यते । एवं तदिने विहितवृत्तौयांश्व्याप्राप्तास्याप्राप्तावपि तदिन एव आङ्गम्; अपरदिने वृत्तौयांश्व्याप्राप्तेः । ननु चैव “यदहस्त्वेव चन्द्रमा न दृश्यते ताममावास्यां कुर्वेति” इति

इति चन्द्रक्षयोपलक्षितकालपरिग्रहः चतुर्दश्यामपि श्वैयायाममावास्यायां पिण्डान्वाहार्यश्वाङ्गकर्तव्यतासूचनार्थमित्यभिप्राप्यमस्फुटस्फुटायिनुं प्रवृत्तं काव्यायनवचनं “यदा चतुर्दशौयाममि”ति. तदिदमवतारयति— दिनद्वये इति ॥

एकस्मिन् दिने विहितवृत्तौयांश्व्याप्राप्तास्याप्राप्तावुभयचाऽपि विहितवृत्तौयांश्व्याप्राप्तावुभयात् च निर्णय उत्तरच वद्यत इति भावः । तुरौयमनुपूरयेदिति । चतुर्दशौदिनवृत्तौयांश्व्याप्राप्ताविति भावः । चतुर्दशौदिने वृत्तौयांश्व्यापितायामपि चन्द्रक्षयाभ्यामावात् न तस्मिन् दिनेऽनुष्ठानम् । एतेन— परदिनेऽमावास्याप्राप्तावपि पूर्वदिन इति— व्याख्यातमेव । तदिदं सर्वमाह— चतुर्दश्या इति ॥

ननु— चन्द्रक्षयस्यैव अमावास्यापदार्थत्वमिति नेदं गोभिल्ल- संमतम् । म हि— “यदहस्त्वेव चन्द्रमा न दृश्यते ताममावास्यां

श्रुतिविरोधः स्यात् । तदहोराच्चशेषे मिनौवालीये चन्द्रादर्शनात् । न च—“दृश्यमानेष्येकदा” इति गोभिलसूचात् सोऽपि वैकल्पकः कालः इति—वाच्यम् । अतुच्चबलवेन श्रुतिमृत्योर्विकल्पामभवात् । अतएव “यदहस्त्ववेति” न सूचविरोध आशङ्कितः । तद्विरोधस्य “दृश्यमानेष्येकदे” इति विकल्पपरिहतवात् इत्यतम्न विरोधं परिहरति—

कुर्वति” इति सूचेण चन्द्रादर्शनस्यामावास्यापदार्थत्वं मन्यते । एतेन—“यदहस्त्वव चन्द्रमा न दृश्यते” इति श्रुतिरपि-व्याख्यातेति चेत्—

अत्र तकालङ्कारमहाशया गोभिलभाष्ये—“चन्द्रक्षयोऽप्यमावास्या चन्द्रादर्शनमयमावास्या, “चन्द्रे त्वौण दद्यात्” यदहस्त्वव” इति श्रुतिदद्यात् आद्या त्वौयमाणा, द्वितीया वर्धमाना, उक्तदितयाभिप्रायेण व “यदहस्त्वव चन्द्रमा न दृश्यते ताममावास्याम्,” “यदहस्त्वव चन्द्रमा न दृश्यते ताममावास्यां कुर्वति,” इति सूचदद्यम् । अत्र च श्रुतिदद्यस्य नैकवाक्यता । न हि श्रुतो “न दृश्यते” इत्यस्य चयलच्छणा युक्ता । अन्यथा सूचदद्यवैयर्थ्यात् । तथाचामावास्यायाश्वन्दच्यपर्देन व्यवहारो नाऽनुपपञ्चः इति—वदन्ति ॥

अत्र चामावास्या चिविधा संभवति परदिने प्रवृद्विवसौय-चतुर्दशपेत्रया न्यूनकालव्यापिनौ समकालव्यापिनौ अधिककालव्यापिनौ च । आद्या त्वौणा, द्वितीया संभिता, तृतीया वर्ध-

यदुक्तं यदहस्तेव दर्शनं नैति चन्द्रमाः ।
तत्क्षयापेक्षया ज्ञेयं ज्ञौणे राजनि चेत्यपि ॥

यत् श्रुतावदर्शनं तत्क्षयाभिप्रायम्, अस्मिन्नहनि ज्ञयो भवतीति
तस्यार्थः । अस्माभिरपि यत् “ज्ञौणे ग्रस्यत” इत्युक्तं तटपि
नादर्शनाभिप्रायेण, येन सूत्रविरोधः स्यात्, किंतु ज्ञयाभिप्रायेण,
ज्ञयश्चतुर्दश्यत्रमयाम इति वक्ष्यति । अतस्मद्द्विनै चन्द्रक्षये आहू
करणात् सूत्रविरोधः स्यादित्यांक्याह--

मानेत्यपि त एव निरूपयन्ति । अत्र यदि द्विविधामावास्या
सूत्रदद्येन सूचिता, तर्हि कथं वृत्तौयप्रकारोऽपि न सूचितः?
तथाच सूत्रदद्येऽपि चय एव विवक्षितः । किमर्थं सूत्रदद्यमिति
चेत्, उपवासयोग्यामावास्या चन्द्रक्षयविशिष्टैव न पौर्णमास्यामिव
तत्र खण्डाखण्डयोर्विकल्प इति निरूपणार्थमेव । तथाच “चन्द्रे
ज्ञौणे ददाति” इति ग्रतपथब्राह्मणवाक्यस्य “यदहस्तेव चन्द्रमा
न दृश्यते” इति श्रुत्यन्तरवाक्यस्य चैकवाक्यतायामपि न दोषः ।
एकवाक्यतायां च मिद्वायामदर्शनस्य चय एव पार्षिकबोधविधया
पर्यवसानं भविष्यतीति नाऽत्र तर्कालङ्कारापादितत्त्वणाप्रमङ्गे
वर्तते । एवं च श्रुतिसूत्रयोरण्येकवाक्यता मिद्वा भवति । सूत्रदद्ये
किं सूत्रं “ज्ञौणे चन्द्रे” इति श्रुत्यर्थनिर्णायकम्? किं च
“यदहस्तेव” इति श्रुत्यर्थनिर्णायकमिति निर्णये किं वा कारण-
मिति न जानौमः । सूत्रदद्यमपि “न दृश्यते” इति पदनिर्देशै-
नैव यतः प्रवृत्तं ततो ह्यवगस्यते ज्ञयादर्शनश्रुत्योरेकवाक्यतेति ।

यच्चोक्तं दृश्यमानेऽपि तच्चतुर्दश्यपेक्षया ।

चन्द्रदर्शने यच्चाद्दं गोभिलेनोक्तं तच्चतुर्दशीदिनाभिप्रायम् ।
तदिने चन्द्रमा दृश्यमान इति दर्शनार्थसेव, न तु च्याभावार्थम्.
अतो न विरोधः ॥, तदिने आद्दं किममावास्याकाले, चतुर्दश्य-
न्तिमयामकाले वा उभयतश्चन्द्रच्यलाभादिति मन्देह आह—

अन्यथा स्पष्टं सूत्रकारः कथं एकस्मिन् च्यशब्दं एव न प्रयुक्तं
इति भवन्त एव विवेचयन्त । तथाचेकवाक्यतया व्याख्यानसेवाऽच-
युक्तमिति वाचस्पतिमिश्रादिमतम् ॥

अत्र मतदद्ये दितौयसेव अतं परिशिष्टप्रकाशकाराणामपि
मतम्, यतः परिशिष्टप्रकाशकाराः स्वमतानुग्रहसेव “यदहस्त्वेव”
इति अतिसूत्रे योजयिष्यन्तः कथं अुतिविरुद्धं “क्षोणे राजनि
शस्ते” इत्युक्तमित्याशयेनाशङ्क्योक्ताशङ्कां च्यपरल्वसेवोक्तशुते-
रपोति प्रतिपादनेन निरस्यन्ति— नन्वित्यादिना ॥

श्रुतावदशेषनमिति । न तु सूत्रस्यादर्शनपदमाचमित्यर्थः ।
एवं च च्यादर्शनवाक्ययोरेकवाक्यतैव युक्तेति सूचितम् । ननु—
“चन्द्रच्य एव यदि आद्दकालस्त्विः “दृश्यमानेऽयेकदा” इति
सूत्रेण कथं तदच्येऽपि आद्दवर्णनमुपपद्यते ? इत्यत आह—
यच्चोक्तमिति । अत्र दृश्यमानशब्देन च्याभावो न विवक्षित
इत्याह— चतुर्दशीदिन इति । ननु चतुर्दश्यामपि आद्दं यदि
करणौयम्, तर्हि तस्मिन् दिने किममावास्याकाल एव कर्तव्यम्,
उत विनैव तत्पतौचां आद्दं कर्तुं युज्यते ? अयं भावः— यदि

अमावास्यां प्रतौष्ठेत तदम्ते वापि निर्विषेत ॥

यद्यमावास्या आद्वयोग्यवृत्तीयांशे तुरौयप्रहरे प्राप्नोति, तदा आद्वार्थं तां प्रतौचेत, अथ तुरौयप्रहरे मन्द्यामौपमुहूर्ते-मावास्या, तदा चतुर्दश्यन्तयाम एव आद्वं कुर्यात् । न च “अमावास्यायां पितृभ्यो दद्यात्” इति श्रुतिर्बाष्टेतः चन्द्र-

चन्द्रक्षय एवामावास्या, तर्हि विनाऽपि प्रतौक्तां चतुर्दश्यन्तयामे आद्वं कर्तुं युक्त्यते, यदि च प्रतौक्ता कर्तव्या, तर्हि चन्द्रक्षय एवामावास्येति न युक्तमिति “चन्द्रक्षयपरत्वादमावास्यापदस्य” व्यक्तर-गन्धविरोधापत्तिरित्याश्यगङ्गानिरामार्थं “अमावास्यां प्रतौक्तेत” इति श्लोकांशस्य प्रवृत्तिरित्याह— तद्विनेऽद्विति ॥ यद्यपि चन्द्र-क्षय एवामावास्यापदवाच्यः तथापि चतुर्दश्यष्टमयामन्तयापत्तेयामावास्याप्रथमयामन्तयस्य मुख्यलात् तत्प्रतौक्ताण युक्तमिति भावः ॥

“अमावास्यायामपराह्णे पिण्डपितृयज्ञेन चर्वन्ति” इत्यत्रा एषमावास्यापर्दन चन्द्रक्षय एव विवक्षित इति पिण्डपितृयज्ञोऽपि चतुर्दशौदिन एव कर्तव्यः । एवं च पिण्डान्वाहार्यकं इति भमास्या “अमावास्यायां द्वितीयं आद्वमन्वाहार्यकं” इत्यादितचनानि चोपपन्नानि भवन्ति ॥

अपराह्णेति । वृत्तीयांशे इति पूर्वमिवाऽत्रानिर्देशादवगम्यते पौराणिकापराह्ण एवाऽत्र विवक्षित इति । यथाच पौराणिका-पराह्णविवक्षणमेव प्रामाणिकं न वृत्तीयांशापराह्णलं तथा पूर्वमेव निरूपितम् । “अमावास्यायां पिण्डपितृयज्ञेन” इत्यत्राएषमा-

क्षयपरलादमावास्यापदस्य । अत एव पिण्डपितृयज्ञोऽपि तद्विन
एव; चतुर्दशीकाले यपराह्नचन्द्रक्षययोर्लाभात् । अत एव मनः—
“पितृयज्ञं तु निर्वृत्य निप्रश्वन्द्रक्षयेऽग्निमान्” इति । चन्द्रक्षय-
कालमाह-

“अष्टमेऽश्वे चतुर्दश्याः श्रौणो भवति चन्द्रमाः ।
अमावास्याष्टमांशे च पुनः किल भवेदणः ॥”

वास्यापदेन चन्द्रक्षय एव विवक्षित इत्यत्र प्रमाणमाह— अतएव
मनुरिति । चन्द्रक्षये इति । इदममावास्यापदविवरणमिति
भावः । ननु— चन्द्रक्षयकालः कः ? इत्यत आह— चन्द्रक्ष-
येति ।

ननु— चन्द्रक्षयः एकोनकलत्वेन द्वितौयोनकलत्वेन हतौयो-
नकलत्वेन तुरौयोनकलत्वेन मर्वक्षयेण च पञ्चविधो भवति ।
तत्र मर्वषामपि चन्द्रक्षयपदार्थतात् तिथ्यन्तरेऽपि चतुर्दश्यामिव
आद्वानष्टानप्रमङ्गः इति— चत्,

अत्रेद विवक्षितम् । तुरौयोनकलत्वं मर्वक्षयश्वामावास्यापदार्थः ।
अतस्तुरौयोनकलत्वं यावच्छाद्वकालः । तत्र तुरौयोनकलत्वं चतु-
र्दश्यष्टमयामेऽमावास्यानवमयामे च वर्तते इति चतुर्दश्यष्टमया-
ममारभ्य अमावास्यानवमयामपर्यन्तं आद्वकालः । तत्र यथा
“रोहिणं तु नाऽतिकमेत्” इति वाक्ये रोहिणपञ्चममुहूर्तयोर-
नुकल्पलमेवमत्राऽपि तुरौयोनकलत्वस्यानुकल्पत्वं मर्वक्षयस्य मुख्यत्व-
मिति विवेक इत्यमावास्याप्रतीक्षादिवचनमपि मार्थकं भवति ।

चतुर्दशौशेषप्रहरादारभ्यामावास्याष्टमयाम् यावत् ज्यकाल
दत्यर्थः । ननु ज्यो विनाशः सूच्यता वा । नाशः; भिनौ-
वास्यां तदभावात्, नाऽपि द्वितौयः; केवलायाममावास्यायां
तदभावे ज्याभावात् आङ्गुलोपापत्तेः ।

उच्यते, तुरौयोनकलावशिष्टता मर्वविनाशश्च दयं ज्यपद-
वाच्यम् । द्विविधो हि ज्यः- कृत्स्नज्योऽकृत्स्नज्यश्च । अकृत्स्नज्य-
स्तुरौयोनकलावशिष्टता, मा चतुर्दशौशेषयामे भवति । कृत्स्नज्यः-
मप्तमेऽमावास्यायाम्. अष्टमे च पुनस्तुरौयोनकलावशिष्टता, एवं

तथाच न तिथ्यन्तरे आङ्गुलुष्ठानापात्तिरिति । अमुमेवाऽर्थ कात्या-
यनवचननिर्दशपूर्वकसुपपादयति । अष्टमेऽश्च चतुर्दश्या इति ॥

तुरौयोनकलावं हि ज्यमुखेन यदा भवति तथा ज्यपदेन.
मर्वज्यानन्तरवृद्धिमुखेन यदा भवति तदाऽणुपदेन व्यपदिष्यते
इति युक्त एव चतुर्दश्यष्टमे यामे ज्यपदेनामावास्यानवमयामे-
णुपदेन च व्यवहारः । चतुर्दश्यष्टमयामे यादृशमवस्थानं तादृश-
मेवामावास्याष्टमयामानन्तरमित्यत्र हि पुनश्शब्दस्वारस्यं गमक-
मिति नारायणोपाध्याया मन्यते ॥

तर्कालङ्कारमहाशयास्तु गोगिलभाष्ये—“अष्टमेऽश्च चतुर्दश्याः”
इति शोकमन्यथा व्याचक्षते । तेषामयमाशयः— अत्र हि—“पुनः
किल भवेदणुः” इति न पाठः प्रामाणिकः; “ततः किल
भवेदणुः” इति ततश्शब्दघटितपाठस्यैव मर्वव्यपि यन्ते दर्शनात्,
शुल्पाणिप्रभृतिभिः प्रामाणिकतरैश्च तथैव पठितलाच्च । किं

नवमयामः क्यकालः । अन्यथा “ पुनः किं भवेद्गुः ”
 “ चतुर्थभागोनकलावश्चिष्ट ” इत्यभिधानं निरर्थकं स्यात् : पुन-
 रशब्दप्रयोगात् यादृशमणुं चतुर्दशोशेष्यामे तादृशमित्याह ।
 पौर्णमास्यन्नाशहायण्यैषमंवन्नियोऽमावास्यायाश्चन्द्रगतिवैलक्ष-
 यान् चतुर्दश्यमयामे क्यः इत्याह—

आयहायण्यमावास्या तथा ज्येष्ठस्य या भवेत् ।

विशेषमाभ्यां ब्रुवते चन्द्रचारविदो जनाः ॥

अचेन्दुराद्यप्रहरेऽवतिष्ठते ।

चतुर्थभागोनकलावश्चिष्टः ।

तदन्त एव स्थयमेति कृतस्त-

मेवं ज्योतिश्चकविदो वदन्ति ।

बङ्गना— नारायणोपाधायमतमनुजानन्नपि वाचस्पतिमिश्रः तत
 इत्येवाऽत्र पठति । नाऽपि वा पुनः इति पाठ आच्चस्येनोप-
 पद्यते । यदि हि चतुर्दश्यन्तिमयामे यादृशः क्यस्तादृश एव
 नयोऽमावास्याश्चमांशेऽपि विवक्षितस्तर्हि क्यपदं विहायाणुपदन
 तस्य निर्देशो नोपपन्नः । लक्षणाप्रमङ्गात् । अस्तु वा कथमपि
 लक्षणाऽपि— एवमपि—

“ अचेन्दुराद्यप्रहरेऽवतिष्ठते

चतुर्थभागोनकलावश्चिष्टः ।

तदन्त एव क्यमेति कृतस्त-

मेवं ज्योतिश्चकविदो वदन्ति ॥ ”

इति वचनात्, किंतु अमावास्याप्रथमयामे । तदन्ते अमा-
वास्यान्तयामे । एवं भाद्रप्रतिपद्मयामेऽनुरूपत्वात् मोऽपि
क्षयकालः ।

इति विशेषाभिधानस्त्रमादमावास्यामप्तमयाम एव मर्वेन्यस्या-
वगमो न तमावास्याप्रथमयामे । किंच “पुनः किल भवेटणः”
इत्युपदप्रयोगो हि पुनरवयवापचय एव मंभवादमावास्यष्टमयामे
च तदपचयाभावात् न स्त्रमो भवति । अन्यच्चाणुमात्रावस्थानम्
अन्यच्च चतुर्थोनकलत्वम् । तथाच “पुनः किल भवेटणः” इति
वाक्यस्यामावास्यऽनुरूपाणुरूपत्यद्यते इति वाक्यार्थवर्णनमुखेन क्षया-
भावपरलमेवाङ्गौकरणौयम् । “अणुभवति,” “अणुरूपत्यद्यते,”
इति तत्त्वकाराटित्यास्थानमप्यत एवोपपद्यते इति ॥

तत्र पुनश्चब्दघटितस्य पाठस्याप्रामाणिकत्वं तु अदि
नारायणोपाध्यायः स स्वकपोलकन्त्यतस्त्रृप्यपद्यते । न वयमिमं
पाठं स्वकपोलकन्त्यतं पश्यामः । एव्याटिकृ मोमयिटौसंपादिताऽऽ-
दर्शनव्येऽपि पुनश्चब्दघटित एव पाठो दृश्यते, इत्युक्तमोमयिटौ
दारा स्वभास्यादि प्रकाशयतां तर्कालिंकाराणां कुचापि पुनश्चब्द-
घटितः पाठो न दृश्यते इत्युक्तौ किंवा कारणमिति न विद्मः ।
न हि ततश्चब्दघटितेन पाठेन तेषां कोऽपि स्वमिद्वान्तस्यापने
क्लेशो वर्तते । न हि विना प्रयोजनं कोऽपि किमप्यन्यथा कन्प-
यितुमिच्छेत् । न हि ततश्चब्दस्य पुनश्चब्दस्य च कोऽप्यर्थभेदो
वर्तते । पुनश्चब्द आनन्दर्थप्रतियोगी न निर्दिष्टः, ततश्चब्दे त

यस्मिन्नब्दे द्वादशैकश्च यव्या-
स्तस्मिन् तृतीया परिवृश्या न जायते ।
एवं चारं चन्द्रमसो विदित्वा
क्षीणे तस्मिन्नपरात्मे च दद्यात् ॥

मोऽपि निर्दिष्ट इत्येव विशेषः । एवं चोक्तपाठाप्रामाणिकत्वं न
वयमनुमन्यामहे । पुनश्चब्दघटितपाटे यादृशमस्वारस्यं तत्सर्वं
ततश्चब्दघटितेऽपि वर्तते । अवश्यं हौदं तर्कालङ्कारैरप्यङ्गैकर-
णीयम्— यदकृत्स्नच्यः कृत्स्नच्यश्च द्विविधः च्यः इति “अचेन्तु-
राद्यप्रहरेऽवतिष्ठते” इति वचनं प्रमाणयद्धिः ॥

अचेदमेव विचारणोयम्— चतुर्दश्यष्टमयामे कृत्स्नच्ययो वा
ऽकृत्स्नच्ययो वाऽत्र विवक्षित इति । अत्र प्रकरणे—“अचेन्तुराद्य
प्रहरेऽवतिष्ठते” इति वचनोपन्यासेन तर्कालङ्काराणां चतुर्दश्य-
न्तिमयामे कृत्स्नच्ययो विवक्षित इति मतमिति स्यष्टं ज्ञायते ।
अत्र च पक्षे “अमावास्याष्टमांशे चे”ति च शब्दस्वर्यं इति तैरेव
योज्यत इत्येकमस्वारस्यम् । “अचेन्तुरिति” शोकस्य तैरेव—
“आग्रहायाष्टमावास्या तथा ज्यैष्टस्य या भवेत् ।

विशेषमाभ्यां ब्रुवते चन्द्रचारविदो जनाः ॥

“अचेन्तुराद्ये प्रहरेऽवतिष्ठते” इति प्रकरणान्तरस्त्वर्णनात्
तस्य चतुर्दश्यष्टमयामन्ययपरत्वाभावस्य तैरपि वर्णनीयत्वात् न
तदनुसारेण चतुर्दश्यष्टमयामे कृत्स्नच्यपरत्वात्यानं शोभत इति
द्वितीयमस्वारस्यम् । यथाहि अवयवोपचयावस्थायामणशब्दप्रयो-

प्रवार्धं व्याख्यायते— अव्याः मामाः द्वादशैकश्च चयोदशं, अस्मिन अब्दे चयोदशं मामाम्तस्मिन् अब्दे वृत्तौया मात्रा न दृश्यते तुरौयोनकलावशिष्टो न भवतौत्यर्थः । अत्र कृत्तज्जयो नास्तौति यावत् । “वृत्तौययामपरिदृश्यो न जायते” इति

गानुपपत्तिः परेषां एवं भवतामपि अणुरूप्यद्यते इति वदतां मा समस्त्येव । अत्र भवतिशब्दस्योत्पद्यते इत्यर्थवर्णने लक्षणादोषस्तु भवतामधिक एव । “यद्वस्त्वत्र चन्द्रमा न दृश्यते” इति सूत्रेऽपि अहनि चन्द्रज्यविशेषणं नाऽमावास्यायामिति चतुर्दशी- दिनमपि चन्द्रज्यनिशिष्टममावास्येत्यर्थं एव गम्यते इति चन्द्र- भावोऽयमावास्याया वर्तते इति नायमभिप्रायः प्रामाणिक- संमतः । एवं च चण्डस्त्वारस्यात् चतुर्दशिष्टमांगेऽमावास्याष्टमांगे च क्षयः पुनर्ज्ञतो वाऽणुश्चतुर्थकलोन इति नारायणोपाधाय विवरणमेव युक्तम् । यथा चाऽणुपदप्रयोगो व्युक्तमेण चतुर्थकलाव- शेषवेऽपि भवति, तथा पूर्वमुपपादितम् । एवं चात्र परिशिष्ट- प्रकाशो न काण्डनुपपत्तिः । नहि तेषां पुनश्चाब्दपाठ आयहः, किंतु म एव स्वरम इत्येव । विना हि क्लेशं तत्र ग्रास्तार्थ- व्यवस्थापनं भवतौत्यलमतिविस्तरेण ॥

आयहायणज्यैष्यामावास्योश्चन्द्रज्ये विशेषो वर्तते । तत्र हि अमावास्याप्रथमयामेऽकृत्तज्जयः, तदन्तिमयामे कृत्तज्जयः, प्रति- पत्रथमयामे च पुनरकृत्तज्जय इति तत्र चतुर्दशिन्तिमयामत्य- भावात् मन्द्यामसमीपसुहर्त्तमावास्याप्राप्तौ चन्द्रज्य-विहितवामर-

पाठान्तरम् । यदाऽमावास्या चौथमाणा आङ्गोग्यमुहूर्ते, तदाऽ-
मावास्याह्ने चन्द्रच्यापराह्योर्लभात् आङ्गे दद्यात् । यदा तु
सन्ध्याममौपमुहूर्तमाचेऽमावास्या, परदिने च वासरहतौयांशं न
व्याप्नोति, तदा परदिन एव वासरहतौयांशे प्रतिपत्त्यमयामे

हतौयांशयोरभावात् परदिन एव वासरहतौयांशाव्यापिलेऽयनु-
ष्टानं प्रतिपत्त्यमयामे चन्द्रच्यमन्वादिति, तस्मिमं विशेषमाह—
आयहायणीति । आभ्यां विशेषं अनयोरमावास्यान्तरेण
विशेषमित्यर्थः । अचेन्दुरिति । अयं शोको यत्कालङ्कारः—
“अष्टमांशे चतुर्दश्याः” इति शोकव्याख्यावरमरेऽपि गृह्णौतः,
तत्र मङ्गलमिति पूर्वमेव निरूपितम् ॥

अत्र च शोके विशेषवर्णनप्रतिज्ञानेनाकृत्त्वच्यः कृत्त्वच्यश्चावधि-
दयेन प्रतिपादित दद्येतद्वैतिमास्यमष्टमेऽशे चतुर्दश्या इति शोकस्या-
ऽपि तदैव भवेत्, यदि तत्र चतुर्दश्यमयामोऽकृत्त्वच्यकालोऽमा-
वास्याष्टमयामश्च कृत्त्वच्यकाल इति विवक्षितं भवेदिति, तको-
लङ्कारविवरणे रौतिमास्यमङ्गोऽधिकोऽपरां दोषोऽनुसन्धेयः ॥

इतराऽमावास्यायामिवेति ॥ आयहायणज्यैष्टेतरामावा-
स्यायामिवेत्यर्थः । तर्कालङ्कारास्तु—यत्र तु पूर्वदिने सन्ध्या-
ममौपमुहूर्तमाचेऽमावास्या, तत्राऽपि मार्गशीर्षज्यैष्टयोरितरत्र
पूर्वदिन इव चतुर्दश्यां कर्तव्यं, न परचाऽमावास्यायामपि; चौणायां
पूर्वत्रैवोपदेशात्, चतुर्दश्यामपि आङ्गविधानाच्च । “तदन्ते वाऽपि
निर्वपेत्” इत्यमावास्याभावेऽपि चतुर्दश्यन्ते निर्वापो हि कात्या-

चन्द्रक्षयापराह्नयोर्लभाद्वात् ; न लितरामावास्यायामिव पूर्वदिने,
चतुर्दश्यन्तयामे चन्द्रक्षयाभावात्, इतरास्वमावास्यासु हि चतु-
र्दश्यादिसन्ध्यामौपमुहूर्तमाच्यापिनौष परदिने वृत्तौयांश्च्यापि-
नौषु पूर्वदिन एव चतुर्दश्यन्तयामे चन्द्रक्षयवासरवृत्तौयांश्च्याभेना-
परप्रतिपत्काले चन्द्रक्षयाभावात् पूर्वदिन एव आह्नं नोन्नरवेति ॥

यनोपदिष्टो नाऽसामिः परिहर्तु शक्यः । “यदा विप्रकृष्ट-
त्वाद्मावास्यायाः प्रतौक्षणे सन्ध्यामासौषं स्यात्, तदाऽमावास्यां
न प्रतौक्षेत” इति वर्णयद्धिः भट्टनारायणोपाध्यायैरप्यमेवाऽर्थो
भङ्गन्तरेण प्रतिपादित इति गोभिलभाष्ये - वदन्ति । तत्र
भट्टनारायणोपाध्यायानामपि अयमेवाऽर्थो विवक्षित इति यद्कं
तत् न तदाशयप्रकाशनपरम, किंतु स्वकन्यनाचातुर्यप्रदर्शनमेव ।
न हि चन्द्रक्षयमात्रं आह्नकालः, किंतु सन्ध्यादिपर्युदस्तकाल-
ममवहितः, सन्ध्यामौपमाचेऽमावास्याप्राप्तावपौतरामावास्यासु
“चतुर्दश्यष्टमे यामे” इति वचनमिद्दूचन्द्रक्षयमंभवात् । सन्ध्य-
ममौपेऽमावास्याप्राप्तौ पूर्वमपि चन्द्रक्षयवासरवृत्तौयांश्च्योर्यद्या
लाभेन आह्नानुष्टानं न तथा आग्नहायणज्येष्यचतुर्दशोदिने
सन्ध्याममौपमाचेऽमावास्याप्राप्तौ विहितवासरवृत्तौयांश्चेचन्द्रक्षय-
रहिते आह्नानुष्टानं माधौयो भवति ।

“यदा चतुर्दशीयामं तुरीयमनुपूरयेत् ।

अमावास्या चौथमाणा तदैव आह्नमिष्यते ॥”

इति वचनं हि चन्द्रक्षयविशिष्टविहितवासरवृत्तौयांश्चतुर्दशो-

सस्मित्रा या चतुर्दश्या अमावास्या भवेत् क्वचित् ।
खर्वितां तां विदुः केचिदुपेष्ठ^(१)मिति चापरे ॥

या चतुर्दशीयुक्ताऽमावास्या तां केचित् खर्वितां नीचां
निन्दितामाचक्षते, तत्कर्मान्वलात् । अपरे च तामेवोपेष्ठ-
मनुष्टानान्नामुपगच्छते ति मन्यन् । कस्मिन् तर्ह्यविकल्प दत्याह—

विषयमिति पूर्वोत्तरमन्दर्भेण स्पष्टमवगम्यते । तथा चाऽयहायषां
विहितवामरहतौयांग्मावास्याप्राप्नो पूर्वदिनेऽनुष्टानेऽपि रात्राव
मावास्याप्राप्नाविव मन्ध्याममौपमाचेऽमावास्याप्राप्नावपि परदिन
एव चन्द्रक्षयविशिष्टेऽनुष्टानं युक्तम् । उक्तं हि तकोल्कारैरेव—
“मार्गशीर्षज्येष्ठयोश्वत्तदेष्वष्टमयामे न आद्म, तत्र चन्द्रक्षया-
भावात्, किंलमावास्यायामेत, पूर्वदिने लमावास्याया अलाभि
पादिनेऽपि आद्म, तत्र चन्द्रक्षयलाभात्” इति । तथा च
रात्रावमावास्याप्राप्नो कथं “पूर्वदिन एव न आद्मि”ति तैरुक्त-
मिति विवेचनौयम । यदि निषिद्धलात् तत्रत्यश्वच्छयो
नोपयुक्तः, तर्ह्यचाऽपि “नातिमन्ध्याममौपतः” इति सन्ध्या-
ममौपकालस्य निषिद्धलात् समानं परदिन एव तदनुष्टानं युक्त-
मिति । “चतुर्दशीयाममनुपूरयेत्” इति वाक्येऽनुशब्दप्रयो-
गेण यद्यपि तकोल्कारोक्तरौत्या न सर्वावच्छेन चतुर्दशीया-
मस्यामावास्यामवन्धोऽभिप्रेतः; तथाऽपि विहितहतौयांशैकदेश-
मवन्धस्त्वपेचित एव । चतुर्दशीशेषयाममित्यनुक्ता तुरौयपद-

(१) उपेष्ठमित्यत्रामनेपदमार्पत्वात् । गताध्यामिति पाठान्तरम् ॥

वर्धमानाममावास्यां लक्ष्येदपरेऽहनि ।

यामांस्वौनधिकान्वाऽपि पितृयज्ञस्तसो भवेत् ॥

चतुर्थोक्त्वौयमाणपेत्तया वर्धमानां वामरहतीयांशब्दापिनौ ।
चन्द्रच्यापराज्ञाभाभावेऽपि तस्यामेव आद्वं भवेत् । एवं स्तंभि-
तायां विकल्पः । तथाच लघुहारौतः—

प्रयोगेण हि न गेष्यामेषु पञ्चमादिषु आद्वानुष्ठानप्रमकिर्णिष्ठूला-
दिति निषिद्धूलाविशेषात् सन्ध्याममौपातिरिक्तभागस्यैव तुरीय-
यामपदेन यहणमिति, तर्कालङ्कारमिद्वान्तोऽत्र न कात्यायन-
संमत इत्यलमतिविम्तरेण ॥

एतावता प्रपञ्चेन क्षीणाऽमावास्यायां कदा आद्वं कर्तव्यमिति
विषयं निर्धार्य मंसिश्रामावास्यायां कदा आद्वं कर्तव्यमिति
मंशयनिरामार्थं प्रवृत्तं मंसिश्रेतिशोकं व्याख्यातुं तं निर्दिशति
संसिश्रेति ॥

पूर्वदिने यावतौ चतुर्दशौ तावतौ परदिनेऽमावास्या यदि
वर्तते, माऽपि संसिश्रामावास्या, पूर्वदिने यावतौ चतुर्दशौ ततो-
ऽधिकाऽमावास्या यदि परदिने, साऽप्यमावास्या संसिश्रामावास्या ।
तत्र चतुर्दशौ निन्दितेति केचिच्चामनुष्ठानयोग्यां
मन्यन्त इति वाक्यार्थं इत्याह—या चतुर्दशैति । अत्र च
वर्धमानाया न विवक्षा, उत्तरत्र तस्याः प्रक्रमात्, किंतु स्तंभितया
एवेति “स्तंभितायां विकल्पः” इति मिद्वान्तः । कुत्र तर्हि
न विकल्प इति शङ्कया “वर्धमानां” इति शोकमवतारयति—

“त्रिसुहर्तापि कर्तव्यः पूर्वा दर्शा च बहृचैः ।
 कुङ्गरध्यर्युभिः कार्या यथेष्टु मामगौतिभिः ॥ इति ॥
 अध्यर्युभिः यजुर्वेदभिः, मामवेदिनां यथेष्टुचरणम् ॥
 पक्षादावेव कुर्वैत सदा पक्षादिकं चरुम् ।
 पूर्वाल्ल एव कुर्वैत विद्वेष्यन्ये मनौषिणः ॥
 अत्रान्ये इत्यकरणपत्रोऽपि सूचितः ॥
 इति आङ्गकालनिर्णयः ॥

कस्मिन्निति । पितृयज्ञस्ततो भवदिति । परदिन एव
 पितृयज्ञादिकमित्यर्थः । वर्धमानायां चन्द्रद्याभावेऽपि न चति-
 रित्याह— चन्द्रेति ॥

“स्तम्भितायां विकल्पः” इत्यत्र हारौतवचनमपि प्रमाणयति—
 तथा चेति । “यथेष्टु मामगौतिभिः” इति प्रकृताभिप्रायम् । न
 शाखाभेदेनैव वेदभेदनाऽपि व्यवस्थितविकल्प इत्यन्येषामपि विकल्प
 एव । “बहृन्यं वा स्वगृह्योक्तं” इति लर्णवादः, अतएवाऽचारा-
 धिकरणे गौतमादिस्मृतीनां मवध्येयत्वादिसिद्धान्तं उपपद्यते ।
 न हि देशभेदेन पुरुषभेदेन वा धर्माधर्मौ व्यवस्थितौ ।

“वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं वाऽपि यथाक्रमम् ।” इति
 मर्ववेदाध्ययनं मर्वेषां नियतम् । स्ववेदगतशाखाविशेषाध्ययनं तु
 यद्यपि निषिद्धम्; तथाऽपि वेदान्तराध्ययनं न निषिद्धमिति
 मर्वेषामपि विकल्प एवेति भावः ॥

इति आङ्गकालनिर्णयः ॥

अथ वृङ्गिश्राङ्गप्रकरणम् ॥

अशेदानौ जौवन्तिवकाधिकारिकेषु आङ्गेषुच्यते । स्मार्तं
स्याप्यस्य आङ्गस्य वेदिकवल्कर्तव्यत्वमेव । तदक्तम्—
“अुतिसूतिविरोधे तु अुतिरेव गरीयमौ ।
अविरोधे मदा काये स्माते वेदिकवत्सदा ॥” इति ।

ननु आङ्गकरणं यदि स्मार्तमेव, तर्हि कथं तस्यानुष्टेयत्वम् ।
न हि पौरुषेयो सूतिर्धर्मं प्रमाणम् । सूतीनामपि वैदिकमन्वा-
दिप्रणौतानामनुमितवेदद्वारा प्रामाण्यमपि तदैव स्यात्, यदि ता-
त्रमभावमानदृष्टहेतुकाः स्युः । लोभादिमूलका अपि हि सृतयो
बङ्गलमुपलभ्यन्ते । “हेतुदर्शनाच्च”ति जैमिनिसूत्रमयत एवोप-
पद्यते । “ओदूम्बरो भवा वेष्टितव्ये”ति सूतिरपौत एव
व्याख्याता । न हि तत्रापि शृतिमूलतया प्रामाण्यमस्ति । तथाच
का सूतिः प्रमाणम्? का चाप्रमाणम्? इति न व्यवस्थेत्या-
शङ्काह— अुतौति ।

इयमत्र व्यवस्था—अुत्यविरुद्धा सूतिः प्रमाणम् । तदिरुद्धा
दृष्टनिमित्ता च सूतिरप्रमाणमिति । तथाच आङ्गकर्तव्यता-
सूतीनां वेदाविरुद्धानामनिमित्तान्तराणां च प्रमाणतैव वर्तते
इति ओतमिव स्मार्तमपि कर्मानुष्टेयमिति भावः ।

इदं च आङ्गं पित्रादित्यजौवने न कर्तव्यं किन्त एकदिधरणं

अत्र पित्रादित्रयमध्ये एकद्विधरणेऽपि त्रैपुरुषकमेव पार्वताम् ।
पित्रादित्रयजीवने तु अदानमेव ।

तथाच विष्णुः—“पितरि जौवति यः आद्वं कुर्यात् ।
येषां पिता कुर्यात्तेषां कुर्यात् पितरि पितामहे च जौवति
येषां पितामहः । पितरि पितामहे प्रपितामहे च जौवति
नवं कुर्यात्” । इति ।

एवेत्याह—पित्रादोति । अत्र च विष्णुवचनं प्रमाणयति—
तथाचेति । अत्र हि मम कल्या विवक्षिताः । तद्यथा—
पितर्येव जौवति, अन्येषु प्रमौतेष्विति प्रथमः कल्पः । अत्र च
पचे पितामहप्रपितामहपित्रप्रपितामहानां पिण्डदानम् ।

द्वितौयः पितरि पितामहे च जौवति, प्रमौते प्रपितामहे
इति । अत्र तु प्रपितामहपितामहपितामहप्रपिता-
महानां पिण्डदानम् ।

तातौयस्तु चितयजीवनेन, यत्र न कस्यापि पिण्डदानम् ।
जौवत्यित्यकम्य चितयजीवने न वृद्धिआद्वेऽप्यधिकार इति यावत् ।

यदा केवलं पिता प्रैति, पितामहप्रपितामहौ च जौवतः
तदा चतुर्थः कल्पः । अत्र च पित्रे एकं पिण्डं अपरं द्वितयं
प्रपितामहात्परं द्वाभ्यां देयमिति निष्कर्षः ।

पञ्चमपक्षस्तु पित्रपितामहयोर्मृतयोर्जौवति च प्रपितामहे
ममवति, यत्र पित्रपितामहाभ्यां पिण्डद्वयदानसमनज्जरं पिता-
महपितामहायापरं देयम् ।

अत्र यः आहुं कुयोदित्यनेनाकरणपत्रोऽपि सूचितः ।

यस्य पिता प्रेतः स्यात् स पित्रे पिण्डं निधाय
प्रपितामहात्परं द्वाभ्यां दद्यात् ।

अत्र च पितैव प्रेतो न पितामहप्रपितामहावित्येवकारो
इष्टव्यः । यस्य पिता पितामहश्च प्रेतौ स्याताम्, स
ताभ्यां पिण्डौ दत्वा ॑पितामहपितामहाय दद्यात् ।
अत्रायेवकारात्प्रपितामहजीवनं ॒गम्यम् ।

यस्य पितामहः प्रेतः स्यात् स तस्मै पिण्डं निधाय
प्रपितामहात्परं द्वाभ्यां दद्यात् ।

अत्रायेवकारोऽधाहार्यः ।

अयमच षष्ठः कल्पः— यः केवलं पितामहे प्रमौते
श्रियमाणयोश्च पिण्डप्रपितामहयोरवसरं लभते । अस्मिन्हि कन्ये
पितामहाय पिण्डं दत्वा प्रपितामहात्परं द्वाभ्यां पिण्डदद्यं देयम् ।

पिण्डप्रपितामहयोर्मृतयोजीवति च पितामहे सप्तमः पक्षः,
यत्र पिण्डप्रपितामहाभ्यां पिण्डौ दत्वा पितामहपितामहायापरं
देयमिति निर्णय इति विष्णुवचनतात्पर्यं मनसि निधायाह—

अत्र चेति । अयमाशयः— अन्तर्हितेभ्योऽनन्तर्हितेभ्यो वा
प्रेतेभ्यस्त्रिभ्यः क्रमेण पिण्डदानं कर्तव्यमिति ।

मातामहानामयेवं आङ्गं कर्यादिचक्षणः
मन्त्रोहेन यथान्यायं शेषाणां मन्त्रवर्जितम् ॥

एवम् पित्रादिजीवने यः आङ्गप्रकारः— यथा पितरि
जीवति तत्पित्रभ्यो दानं विष् जीवत्पु न दानम्— तदनुमारेण ।
यथान्यायम् न्यायानुमारेण ।

मन्त्रोहेन यथान्यायमिति वाचष्टे— यथान्यायमिति ।

अथ भावः— आतिदेशिकस्य मन्त्रसंस्कारान्यतरस्यान्यथाभाव
ऋहः । तथाच मातामहआङ्गेऽपि मन्त्रोहस्तादितंशेषेव भवतीति
मातामहआङ्गस्य पितृपार्वणविकृतिलमवश्यं यद्वोधनोयं तदर्थमाह
मत्ते— एवमिति । पित्रादिजीवने इति तु तदिवरणम् ।

आङ्गमधुखे तु— “मातामहानामयेवं तत्त्वं वै तेष्वदेविकम्”
इति वचनानुमारेणातिदेशो वर्णितः । हेमाङ्गौ पुनः— “न्यायप्राप्ते
ऋहे पुनर्वचनसेकप्रयोगतया तदप्राप्याशङ्कायामित्युक्तम् । मर्वथा
त ऊहोऽत्र मवसम्मत एव ।

अत्र “मन्त्रोहेने”ति वाक्येन सर्वेषां पितृशब्दघटितानां
मन्त्राणां मातामहपटोहः प्रतीयते । एवमपि यत्र प्रकृतौ
पितृपटं जनकापरं तच्चेवोहः, न तु यत्र सपिण्डोकरणान्तश्चाङ्ग-
जन्यपितृभावपरम् ।

तदक्तं मयूखे— “दिधा हि पितृशब्दः प्रयुज्यते, कर्चिज्जनक-
त्रोपाधिना “पिता यस्य तु वृत्तः स्यादि”त्यादौ, कर्चित्सपिण्डो-

तद्यथा— असमवेतार्थत्वं प्रतिमन्धाय मन्त्रेषु पितृपद्मान्त्रे
मातामहशब्दप्रयोगः कार्यः, समवेतार्थत्वे तु नैवम् ।

तथा हि— “ स्वधा स्य तर्पयत मे पितृन् ” “ आयन्तु नः
पितरः ” “ एत पितरः ” अत्र पितरः ” “ देवताभ्यः पितृभ्यश्च ”
इत्यादौ बङ्गवचनान्त्र जनकपरः पितृशब्दः, किंतु पितृलोक-
प्राप्तिनिमित्तत्वेन पितृदिमातामहादिषु सर्वेष्वेव मुख्यः ।

करणान्तश्चाद्वृजन्यपितृलोपाधिना, यथा “ प्रते पितृत्वमापन्ते
मपिण्डौकरणादिति ” । इत्यादौ । अत एव पितृशब्दः मपिण्डेषु
प्रयुज्यते—“ षड्भ्यः पितृभ्यस्तदनु भक्त्या आद्वमुपकर्म ” त “ पितृपाचे
प्रतपाचे प्रसेचयेदि ” त्यादौ । तथाच कुच मन्त्रे जनकलोपाधिना
पितृशब्दो वर्तते, कुच चाच्योपाधिनेति विनिर्णयोऽत्रापेच्चित
इति तदर्थमुपकर्मते— तथाहीति । स्वधा स्येति ।

ननु कथमत्र जनकपरत्वमित्यत आह— बहुवचनादिति ।
अत्र बङ्गवचनमात्रं न जनकपरतां प्रतिषेधति, किंतु पृथकृपिता
महादिग्रन्थघटितमन्त्रान्तरामवहितमेव तत् । अत एव—
“ गुञ्जनां पितरः गुञ्जनां पितामहाः ” इत्यादौ बङ्गवचना-
न्त्रोऽपि पितृशब्दो न जनकपर इति विशेषं मनसि निधायाह—
यत्र त्विति ।

तथाचेदं मिद्दूम—यत्र जनकपरत्वं तत्रोहः यत्र तु न तत्परत्वं
न तत्रोह इति । ननु “ एत पितरः ” इत्यत्रापि पितृशब्दो जन-
कपरोऽपि लिङ्गममवायाद्वङ्गवचनान्तः पितृपितामहप्रपितामहम-

अत एव— “षड्भ्यः पितृभ्यस्तदनु आङ्गदानसुपक्षमेत्” इत्युक्तम् । ततश्च ममवेतार्थत्वात् न मातामहादिपदोऽहः । यत्र तु “पितृरिदं तेऽर्थम्” “पितामहेदं तेऽर्थम्” तथा “पितृभ्यः स्वधाऽस्तु” “पितामहेभ्यः स्वधाऽस्तु” इत्यादौ आङ्गदावस्त्रमव्योपाधिना पित्रादिशब्दप्रवृत्तिः, तत्र मातामहादिश्वममवेतार्थत्वात् “मातामहेदं तेऽर्थं” मित्यादिमन्त्रोऽहः ।

‘पितृभ्यः स्वधाऽस्तु’ इत्येकस्मिन्बपि बङ्गवचनं “अदितिः पाशान्प्रसुमोक्तु” इतिवत् बङ्गवचनप्रयोगः ।

मुदाय एव वर्तितुं योग्य इति म कथं मातामहादिबोधकोऽपि विकृतौ स्यादित्यत आह— षड्भ्य इति ।

तथा च प्रकृतौ न लिङ्गममवायेन पितृशब्दस्य पितामहादिपरत्वम्, किन्तु पितृलोकप्राप्तिनिमित्तेनेवेति तस्य प्रवृत्तिनिमित्तस्य मातामहादिमाधारण्यान्नाममवेतार्थत्वं विकृताविति भावः । ननु यत्र जनकलोपाधिना पितृशब्दो न प्रयृत्तः, तत्र भवतु बङ्गवचनं नाममवेतार्थम्, यत्र तु जनकलोपाधिना, तत्र तस्य कथं ममवेतार्थत्वं । तथाच “पितृभ्यः स्वधाऽस्तु” इत्यादौनां कथसुपपत्तिरित्याशङ्कायामाह— एकस्मिन्बपौति । अदितिरिति ।

“अदितिः पाशं प्रसुमोक्तु” “अदितिः पाशान्प्रसुमोक्तु” इति शाखाभेदेन एकपशुक्यागप्रकरणे मन्त्रद्वयं समाप्तायते । तत्र बङ्गवचनान्तपाशशब्दघटितस्य मन्त्रस्तोत्रकर्षी बङ्गपशुक्याग इति पूर्वपक्षस्य मिद्यान्तितम्— यत् बङ्गवचनस्य प्रकृत्यर्थापर्मज्ञन

तयाऽविवक्षितवेन् ॥ नोक्तर्ष इति पूर्वमीमांसायां “गुणेत्वाच्य-
कल्पने”ति न्याय इति तेन न्यायेनाचापि बङ्गवचनोपपत्तिरिति
भावः ।

पितरिदं तेऽर्थमिति । इदं “शुभ्वत्तां पितर इत्याद-
रुपलक्षणम् । एतेन—मयूरे “अत्र पितामहचरणः—“पितरिदं
तेऽर्थमि”त्यचोहानूहविचारानवकाशःः । एतस्याभिलापमाच्चलेन
मन्त्रलाभावात् । अन्यथा “शेषाणां मन्त्रवैर्जितमि”त्युक्त्या शूद्राणां
तदभिलापाप्रमक्तेः । अतोऽपौरुषेये वैदिकप्रमिष्ठे मन्त्रे मन्त्रशब्दो
मुख्योऽन्यत्र गौणः ॥ अत एव भावार्थपादे ऊहाद्यमन्त्रलभिष्ठान्त
उपपद्यत इत्याङ्गः” इति—यद्यक्तम् तदपि न विरुद्धम् ।

वस्तुतम्—“पितरिदं तेऽर्थमित्यस्यापि मन्त्रलभेव, शूद्रकर्णक-
आद्वादौ “पितरिदं तेऽर्थमि”ति मन्त्राप्रयोग इष्ट एव ।
न हि तैः प्रयुज्यमानं “पितरिदं तेऽर्थमिति वाक्यममन्त्र
इत्येतावता चैवर्णिकप्रयुज्यमानस्यामन्त्रलभिति वक्तुं शक्यमिति
तु प्रकाशकाराणां मतम् । अत एव “भातरिदं तेऽर्थमित्या-
दौनाभेव पुरुषबुद्धिप्रभवाभिलापत्वमुन्नरच वर्णमानमुपपद्यते ।
तथाच “पितरिदं तेऽर्थमित्यस्यान्योपलक्षणलभेति तु युक्तं प्रतिभाति ।

एतेन—मातामहआद्वादौ बङ्गवचनस्यापि नोहःः प्रकृताव-
ममवेतार्थलात् । अत एवोक्तम्—“च्छगन्ते नोहः” “तस्मादृचं
नोहेत्” इति, इति मिष्ठानोऽपि—व्याख्यातः । तदकं
मयूरे “न च—प्रकृतावेकस्मिन् पितरि बङ्गवचनस्यासमवेतार्थलात्

विकृतावेकवचनान्त एव प्रयोज्य इति—वाच्यम् : प्रकृतौ बङ्गवच-
नस्यामवेतार्थले विकृतावर्थविकृतस्यैव प्रयोग इति नवमे
पाण्डिकरणे स्थितलादि”ति ।

ननु “एत पितर” इत्यादौ यदि बङ्गवचनान्तले न
पितृशब्दो न जनकपरः, तर्हि “पितृभ्यः स्वधाऽस्तु” “शुभ्यन्तां
पितरः” इत्यादावपि न जनकपरत्वं स्यादिति मातामहश्राद्धे
तत्र नोहः स्यादित्यत आह— पितृभ्य इति ।

अचेदं विचारणौयम्— श्राद्धे देवतालं किं सृतानां जनका-
दौनामेव, उत तदधिष्ठानाग्निव्याज्ञादौनां वस्त्रादौनामेव वेति ।
अत्र निर्णयमिष्यते— “अत्र पित्रादिशब्दैर्जनकादौनामेव देवता-
लमुच्यते न वस्त्रादौनाम् : “असावेतत्ते यजमानस्य पित्रे”
“असावेतत्ते यजमानस्य पितामहाये”त्यादि शतपथश्रुतेः, ‘यस्य
पिता प्रेतः स्यात् स पित्रे पिण्डं निधाये”ति विष्णुमृतेश ।

यन्तु मनुदेवलौ—

“वस्त्रः पितरो ज्ञेया रुद्रा ज्ञेयाः पितामहाः ।

प्रपितामहास्तथादित्याः श्रुतिरेषा मनातनौ” ॥ इति ॥

यत्र याज्ञवल्क्यः—

“वसुरुद्रादितिसृताः पितरः श्राद्धदेवताः” इति, तदभेद-
जानार्थम् । इदं चाभेदज्ञानम्—

“विष्णुः पिताऽस्य जनको दिव्यो यजः स एव हि ।

ब्रह्मा पितामहो ज्ञेयो ह्यहं च प्रपितामहः” ॥ इत्यादिवच-

नाविरोधार्थं समुच्चयेन विकल्पेन वा यथाचारं व्यवस्थेत्यादि-
निरूपितम् ।

शूलपालिरपौमसेवार्थं स्पष्टं निरूपयति । इयाच्चिशेषः—
यत् मन्वादिवचनानां स्मृतिलात्, “अमावेतत्ते” इत्यादौनां
स्मृतिलात्,

“अुतिस्मृतिविरोधे तु अुतिरेव गरौयसौ” ॥

इति कात्यायनवचनात् मन्वादिवचनान्यन्यैवाभेददृष्ट्यार्थतया
नेयानौति तत्र निरूपितम् ।

हेमाद्रौ तु—प्रथमतो “नापि आद्वैतवताखरूपेषु यज-
मानस्य पितृपितामहप्रपितामहेष्वग्निष्वात्ताद्यभेददृष्टिर्विधौयते
तदनुग्रणानां स्मृतिलिङ्गादौनामभावात्, न ह्या “दित्यं ब्रह्मोपासो-
ते”ति वत्त्विचादिषु सोमपादिदृष्टिः कर्तव्यतयोपदिष्ट्यते । यदपि
मनुर्देवलादिवचनेषु वस्त्रादौनां पित्रादिभिः सहाभेदविधानम्,
तदपि न पित्रादिषु वस्त्रादिदृष्टिः कर्तव्येत्येवं परमः । आदित्यो
यूपः” इति वत्त्राशस्त्वपरतयाऽप्युपपत्तेः” इत्यभेददृष्टिविधानं
खण्डयित्वा—“नापि अग्निष्वात्तादौनां आद्वैतवताखस्यापि
विधयः । यतः—

“म पुत्रः पितरं यस्तु जीवन्मनुवर्तते ।

मन्मितं तर्पयेद्दक्षा आद्वेन विविधेन च ॥”

इत्यादयः आद्वैतविधयो स्त्रानां मनुष्याणामेव देवतात्मवग-
मयन्ति । अत एत “पित्रे” “पितामहाये”त्यादित्तर्थन्तपद-
प्रयोगोऽपि साधीयान भवतौ”ति मयक्रिकं जनकादौनामेव

यदि तु “पितृभ्यः स्वधा” इति बङ्गवचनानुरोधेन पितृलोकप्राप्त्या पितृशब्दः सर्वेषु वर्तते, तदा “पितामहेभ्यः” इत्याद्यवाच्यं स्यात्, पौनरुक्त्यापन्नः ।

“एत पितरः” इत्यादेश्वाग्निव्वाच्नादिपरत्वं तु सतरा

देवतात्वमपि स्पष्टं निरुद्य— अतिलिङ्गवाक्यैस्त्रिभिरपि पुनरपि चरित्तरादिमतानुमारेणाग्निव्वाच्नादौनामेव देवतात्वं ममर्थ— “अभेददृष्टयो वैते । अयं तु पञ्चः मिद्धान्ततयाभ्युपगम्नु न्यायः । अयमेव ह्याचारे दृश्यते । अयमेव सर्वेषां विश्वरूपादौनां ममातः । अयमेव ह्यनेवयः । न्यायो हि मावकलादिधिपरत्वमिति प्रवैमेवोक्तम् । “आदित्यो यूप” इति वाक्ये यूपेऽपि यदि नाम तथा स्यात्, तदा किं नाम कर्मणो होयेत? परं मगणत्वमेव भवेत्” इति वर्णितम् ।

तथाच निर्णयमित्यशूलपाणिविश्वरूपहेमाद्रादिममातः पञ्चः जनकादिदेवतात्वपञ्च एवेति तन्मतरौत्या “पितरिदं तेऽर्थमि”-त्यादौ ऊहं निरुद्य मिताक्षरादिसम्मतवस्त्रादिदेवतात्वपञ्चेण “पितरिदं तेऽर्थमि”त्यादावपि नोहप्रमक्तिरिति निरुपयति— एतेति ॥ अग्निष्ठाच्नादौति ॥ एतद्दः पितरो वास इति ॥

अत्रापि पितृशब्दस्य वस्त्रादिपरत्वेऽपि यथा बङ्गवचनमविवक्तिं तथा पितृपदमपि; पितृमातामहादिशब्दानां वस्त्रादिपर्यायत्वादिति मातामहादिश्चाद्वे नोह आवश्यक इति भावः । अनेन वस्त्रादिदेवतात्वे जनकादिदेवतात्वे च फलभेदोऽपि सूच्यते ।

अत्र परिशिष्टप्रकाशकाराः आचारेऽपरिदृश्यमानोऽपि वस्त्रादिदेवतालपत्रः एव न्याय इति “अग्निष्वान्तादिपरते तु” इति तु ग्रन्थे गमयन्ति ।

अयसेतेषामाश्रयः— मन्वादिवचनानामभेदज्ञानार्थत्रं हेमाद्रौ यद् व्यवस्थापितं तत्रान्ततः—“आदित्यो यूप” इत्यादावपि यूपे आदित्याभेदज्ञानसेव विवचितं चेदपि न हानिरिति हेमाद्रावुक्तमिति सर्वविदितमिदम् । तत्र च तत्मिद्विपेरिकाधिकरणवैयर्थ्यमपरिहरणोयसेव । अभेददृष्टौ श्रुतिलिङ्गादिकं किमपि नास्तौति यद्क्रं हेमाद्रौ तस्य तु खण्डनं न कृतसेव तत्रापि । न हि हेमाद्रौ अग्निष्वान्तादिदेवताल्यानि श्रुतिलिङ्गादौनि निरूप्य तानि तेषां स्वरमं गत्यन्तरमुक्तम् । तथाचाग्निष्वान्तादिदेवतालपत्र एव माधौयान् ।

तदक्रं मिताक्षरायाम्—“न ह्यत्र देवदत्तादय एव आद्वकर्मणि सम्प्रदानभूताः पित्रादिशब्देन्द्रच्यन्ते, किंत्वधिष्ठात्रवस्त्रादिदेवतासहिता एव । यथा देवदत्तादिशब्देन शरीरमात्रं नाष्टात्ममात्रं किं तु शरोरविशिष्टा आत्मान उच्यन्ते, एवमधिष्ठात्रदेवतासहिता एव देवदत्तादयः पित्रादिशब्देन्द्रच्यन्ते । अतश्चार्धिष्ठात्रदेवता वस्त्रादयः पुत्रादिभिर्दत्तेनात्मपानादिना व्रप्ताः सन्तस्तानपि देवदत्तादौस्तर्पयन्ति, कर्तृश्च पुत्रादौन् फलेन संयोजयन्ति । यथा माता गर्भपोषणायान्यदत्तेन दोहदात्रपानादिना स्वयमुपभुक्तेन व्रप्ता मतौ स्वजठरगतमप्यपत्यं तर्पयति दोहदात्रादिप्रदायिनश्च प्रत्यपकारफलेन संयोजयति, तदद्वमवो रुद्रा अदितिसुताः

आदित्या एव ये पितरः त एव पितृपितामहप्रपितामहशब्दवाच्याः; न केवल देवदत्तादय एव आद्वदेवताः आद्वकर्मणि समदानभूताः, मनुष्याणां पितृन्देवदत्तादौन् स्वयं आद्वेन तर्पितास्तर्पयन्ति जानशक्तिशययोगेन” ॥ इति ।

हर्षिहरादयोऽपि इमसेवाये मन्यन्त इति हेमाद्रावेव वर्णितम् ।

यत्तु शूलपाणिना—“श्रुतिस्मृतिविरोधे तु” इति कात्यायनवचनमपि स्वावलम्बतया स्वौकृतं तदिदम्—“यत्र पुनर्ज्ञानं च प्रत्यक्षं श्रुतिस्वानुमानिकौ, तत्र कथम्? श्रुतिरेव बलौयमौ”ति तन्त्रवार्तिकमिद्वान्तविरुद्धम् । विधिपरयोः खलु श्रुतिस्मृत्योः श्रुतिर्बलौयमौति कात्यायनवचनेन निरूपितम्, न तु औतमन्त्रज्ञविधिपरस्मृत्योर्विरोधेऽपि ।

श्रुतिरेषा मनातनौ”ति वदन् भगवान् मनुर्हि वस्त्रादिदेवतालमपि मनातनवेदमिद्वमेव निरूपयतौति कथं मनुवचनस्य श्रुत्यन्तरविरोधेनान्यथा नयनम्, मनुर्हि भगवान् “आसावेतत्ते यजमानस्य पित्रे” इत्यादिशतपथश्रुतिगतपित्रादिपदानामेव वस्त्रादिपरलं व्यवस्थापयति ।

तथाच निबन्धकृतां व्यवस्थापेक्षया स्मृतिकाराणां व्यवस्थायाः प्रबलत्वात् मन्त्रादिवचनानामन्यथानयनं निबन्धनकाराणां न मङ्गतं पश्यामः । स्मृतिवचनानि ह्युपदेशस्त्रपाणि न मन्त्रादिभिः स्वबुद्धिकन्त्यतानि परौक्तारूपाणि निबन्धनवचनानौवेति वस्त्रादिदेवतालपक्षमेव वयमपि समुचितं पश्यामः । तथाच पितृमाता-

मनूहः । “एतदः पितरो वामः” इत्यत्रापि प्रतिपिण्डं
मन्त्रविनियोगात् पितृलोकप्राप्तिनिमित्तत्वेऽप्येकपरत्वात् बङ्गवचन-
ममस्तप्रयोगसाधुता ।

महादिशब्दानां वस्त्रादिपरत्वपते सुतरामनूहो न्यायमिद्धु इति
परिशिष्टप्रकाशकाराणां मिद्धान्तो नानुपपत्तेः इति मिद्धम् ।

अस्मिन्यते “मातामहानामयेवमि”ति वचनानुसारेण उह-
कन्यनं न्यायामिद्धुमपि वाचत्रिकत्वान्मातामहादिश्चाद्द्वे नानुपपत्तम् ।
यथान्यायमित्यस्य तु न विवक्षा ।

इदं उक्तविष्णुवचने मन्त्रोहनेति पाठमङ्गौकृत्योक्तम् । मङ्गो-
हनेति पाठे तु यथान्यायमित्यस्य बङ्गवचनस्याममवैतार्थत्वं
प्रतिसन्धायेत्यर्थः । तथा च उक्तवचनानुसारेण मातामहादिश्चाद्द्वे
“पितृभ्यः स्वधास्त्वित्यादौ एकवचनवत् एव मातामहादिशब्दस्य
प्रधोगोऽनुमन्त्रेयः ।

नन् “पितृभ्यः स्वधाऽस्तु” इत्यादावपि बङ्गवचनेन अग्निष्वा-
त्तादिर्मवपरत्वस्यैवावश्यकत्वात्कर्त्तव्यं तत्र बङ्गवचनस्याममवैतार्थत्वम् ।
तथाच “पितामहेभ्यः स्वधाऽस्तु” इत्यादिवैयर्थ्यमपि ममापतित
मित्यत आह— एतद इति । इदं “पितृभ्यः स्वधाऽस्त्वित्यादौ-
नामयुपलब्धान्म । पितृलोकेति । अग्निष्वात्तादिपरत्वेऽपौत्यर्थः
एकपरत्वे हेतुमाह— प्रतिपिण्डं जन्त्रविनियोगादिति ।
ज्ञिङ्गाच्छ्रुतेर्वलौयस्त्रादिनुयोगानुसारेण बङ्गवचनस्यायेकपरत्वं
“कदाचने”ति मन्त्रे इन्द्रपदस्याग्निपरत्वमिवेति भावः ।

तथाच ब्रह्मपुराणम्—

“ एतदः पितरो वामस्त्विति जन्मन्मृथक् पृथक् ।

अमुकामुकगोदैतच्चभ्यं वामः पठेच्चदा ॥ ” इति ।

एवं मांवत्सरिकैकोद्दिष्टेऽपि “ एतदः पितर ” इत्येवं प्रयोगोऽविकृतो यथाप्रकृतिः प्रेतश्चाद्देहे तु प्रादिपदिकस्यामम वेताश्चलात् प्रेतपदोऽहः वज्जवचनं तु यथाप्रकृत्येव ।

उक्तमन्ते वज्जवचनस्यैकपरले ब्रह्मपुराणवचनमपि प्रमाणयति तथाचेति । यदि तु मातामहादिश्चाद्देहे “ मन्त्रोहेन यथान्यायमि ” त्युहविधानोपपत्त्यर्थं अग्निवाच्चादिदेवत्वेऽपि पित्राद्यधिष्ठानवेन मातामहाद्यधिष्ठानवेन च वस्त्रादीनां भेदे ऽवाङ्गोक्तियते तदा प्रातिपदिकस्याद्यमवेतार्थवेनोहविधानसुपपत्त्वमेव ।

नन् मांवत्सरिकैकोद्दिष्टे “ एतदः पितर ” इत्यैकवचनान्तोऽहः अपेक्षित एव । अतएव— “ एकवचनान्नानुच्छेतैकोद्दिष्टे ” इति विष्णुवचनमुपपद्यते । अस्यार्थः— एकोद्दिष्टे— एकोद्दिष्टश्चाद्देह व्याहारादौ कियमाणे मन्त्रान् एकवत् यथा भवति तथोहेतेति क्रियाविशेषणमिति व्यक्तं मयूखे इत्यत आह— एवमिति ॥ सांवत्सरिकैकोद्दिष्ट इति ॥

“ एकोद्दिष्टं च कर्तव्यं पित्रोश्चैव स्मृतेऽहनि ।

एकोद्दिष्टं परित्यज्य पार्वणं कुरुते नरः ॥

अकृतं तदिजानौयाद्ववेच्च पितृघातकः । ” इति व्यासवचनसिद्ध इति भावः ।

निर्णयसिन्धौ— अत्र औरमन्त्रेचजयोः पार्वणम्, दत्तकादौनामेकोद्दिष्टमित्येकः पञ्चः; माघे: पार्वणं निरग्नेरेकोद्दिष्टमित्यपरित्यादिकं यद्कं तदप्यत्रानुमन्त्रेयम् ।

इत्येवेति । बङ्गवचनान्त एवेत्यर्थः । अयं भावः— पुराणैकोद्दिष्टं पार्वणवद्वानुष्टेयम्; प्रेतैकोद्दिष्ट एव तृक्तवचनेन प्रैतैकवचनयोरुहविधानात्, तत्र मणिङ्गोकरणेन पितृत्वानुपपत्तेः । अत एत आश्रलायनेन पितृपदनिवृत्तिरुक्तेति ।

यत्तु भयुखे— अस्य वाक्यस्य प्रेतैकोद्दिष्टविषयले प्रमाणाभावात् प्रेतशब्दोहाप्रतीतेः, उभयविधाने वाक्यभेदात्पुराणैकोद्दिष्टेऽपि पितृपदप्रयोगवद्भङ्गवचनान्तप्रयोगस्यापि नवमपाशाधिकरणन्यायेन मिद्दृत्वात्— इत्युक्तम्, तत्र बङ्गवचनस्य प्रेतैकोद्दिष्टविषयलस्यैव युक्तवात् विशिष्टविधानेन वाक्यभेदाभावाच्च नोपपत्तिरिति त प्रकाशकारणामाश्रयः ।

ऊहविधानं हौदं यथान्यायसेव विष्णुवाक्ये विवक्षितमित्येक वचनोऽस्मि न्यायामिद्दृत्वात् वस्तुगत्या प्रेतश्चाद्देऽपि नैकवचनस्तोहो युक्त इत्यभिप्रायेणाह प्रेतश्चाङ्गे त्विति । प्रातिपदिकस्याममवेतार्थत्वादिति । अग्निव्वात्तादिदेववप्त्तेऽपि मणिङ्गोकरणात्पूर्वे तेषां देवदत्तादितादात्म्याभावात् पितृपदेन तद्यहणमिति भावः ।

बहुवचनं त्विति । निर्णयमित्यौ तु— “एकवन्मन्त्रानुहेतैकोद्दिष्टे” इति विष्णुक्तेरुहः, अत्र बङ्गवचनस्याप्युहो वचनादिति वर्णितम् । ‘शेषाणां मन्त्रवर्जितमि’ति भागः हेमाद्रौ— “पितृ-

‘‘ शेषाणाम् । भावादौनाम् । मन्त्रवर्जितम् ॥ एत
पितरः ॥ “ अमौ मदन्त पितरः ॥ “ स्वधा पितृभ्यः ॥ इत्यादि-
मन्त्रवर्जितम् । आद्वं कार्यम् । “ पितरिदं तेऽर्थम् ॥ इत्यस्यापि

मातामहव्यतिरिक्तानामूहितमन्त्रवर्जितं पितृपदवानेव मन्त्रः स्यादि-
त्यर्थः । अत्र च संख्योहवचनं लिङ्गम्, न पुनः पितृचादिश्चाद्वं
मन्त्रनिषेधः ॥ इति व्याख्यातम् ।

शूलपाणिम्—“ एवं पितृव्यादेकोद्दिष्टे ऊहयोग्यपितृपदयुक्त-
मन्त्रपर्युदामार्थः ॥ इति व्याचष्टे ॥

“ पितृव्यादेकोद्दिष्टे एवावाहनादिमन्त्राणां पर्युदामार्थ ॥ इति
कर्त्त्वपत्रः ।

आद्वमयूखे तु—“ भोगस्त्रौणां शृद्रापुच्चय चकोद्दिष्टे मन्त्र-
पर्युदामार्थमिति पितामहचरणाः ।

“ स्त्रौणाममन्त्रकं आद्वं तथा शृद्रासुतस्य च ।

प्राग्दिजाच्च ब्रतादेशात् ते च कुर्यात् मदैवतम् ॥ ॥ इति
मरौचिस्मरणात् ॥ इति निरूपितम् ।

तत्रोक्तविष्णुवचने मन्त्रोहेनेति पाठमेव मनसि निधाय पितृ-
पदवस्तुर्मन्त्रनिषेध एव श्रास्त्रौयः, न तु हेमाद्र्युकरौत्या पितृ-
पदवानेव मन्त्रः स्यात् इत्यर्थः, न वा भोगस्त्रौशृद्रापुच्चेकोद्दिष्ट-
विषयमन्त्रपर्युदामार्थलमुक्तवचनस्य मयूखोकरौत्या; शेषपृदार्थमंकोच्च
प्रमाणाभावात्, इत्यभिप्रायेणाह— शेषाणामिति । भावादौना-
मित्यर्थः । आदिपदेन पितृव्यादिग्रहणम् ।

भात्रादिपके बाध एव, न त “भातरिदं तेऽर्थमि”ति म एव मन्त्रो विकृतः, किन्त्वन्य एवायं आद्वकर्त्वद्विप्रभवोऽभिलाषः ।

तथा च हारोतः— “मनसा मङ्गल्ययति वाचा चाभिलपति कर्मणा चोपपादयतौ”ति । एवं च प्रत्यभिज्ञापि कल्पसूत्र इव वाया, मन्त्रवर्जितमिति बाधकवचनम् ।

पितरि पितामहे च वृत्ते द्वयोः मणिष्ठेनोन्नरं आद्वं पार्वण-विधिना दद्यादित्युक्तम् ।

यन्त्रु कल्पतरौ— “आवाइनादिमन्त्रवर्जितमि”ति व्याख्यातम् । यच्चोहयोग्यपितृपदवन्मन्त्र एव न प्रयोज्यः, नोहः । नापि पितृपदरहितप्रयोज्य इति शूलपाणिनोक्तम्, तदभैर्यमपि मन्त्रविशेषमंकोच्च प्रमाणाभावान्वेषपन्नमित्यभिप्रायेणाह— एत पितर इति ।

ननु यदि “भातरिदं तेऽर्थमि”त्यादौनां सोहमन्त्रलाभावः कथं तर्हि तत्प्रयोग इत्यत आह अन्य इति ॥ यथा मङ्गल्यमभिलापो हारोतस्यापि ममत इत्याह— तथाचेति ॥ ननु “भातरिदं तेऽर्थमि”त्यादौ मन्त्रलप्रत्यभिज्ञामन्त्रात् कथं तदमन्त्रलमित्यत आह— प्रत्यभिज्ञापौति ।

कल्पसूत्र इवेति । यथा हि कल्पसूत्रादौनामध्ययननियमादितो गृहीतानां ब्रह्मयज्ञादिविषयाणां च प्रत्यभिज्ञायमानमर्पवेदलं कल्पसूत्राधिकरणे सृतिपादे नास्तौति व्यवस्थापितम् । तथाऽत्रापौति भावः ।